

RESPONS

RECENSIONSTIDSKRIFT FÖR HUMANIORA & SAMHÄLLSVETENSKAP

NUMMER 3 · JUNI 2015 · PRIS 79 SEK

TEMA

HISTORIA & FIKTION

BASERAD PÅ EN SANN HISTORIA
Romanen, historien
och vår bild av det förflutna

RESPONS NR 3/2015

Dags att historiker börjar granska romanernas bild av det förflutna

Av Kay Glans

HISTORIKER GRANSKAR SÄLLAN samtida fiktion med historiska teman, trots att sådana verk har en stor betydelse för människors uppfattning om det förflutna. I vår temasektion i detta nummer tar historikern Kim Salomon sig an Laurent Binets uppmärksammade dokumentärroman om Reinhard Heydrich, *HHhH*. Detta följs upp med att historikern Johannes Heuman intervjuar författarna Kristina Sandberg, Steve Sem-Sandberg och Gabriella Håkansson om hur de ser på förhållandet mellan skönlitteratur och historievetenskap.

En litet annorlunda relation mellan fiktion och historia finner vi i Karl Ove Knausgårds *Min kamp* 6. Här handlar det inte om att skriva fiktion om det förflutna, utan att inom ramen för en självbiografisk roman essäistiskt reflektera över historien. I del 6 ägnar Knausgård flera hundra sidor åt Hitler och nationalsocialismen. Att partierna finns med är kanske inte omotiverat; Knausgård säger att de böcker som han läst är en lika viktig del av hans liv som saker han har varit med om. Uppenbarligen har han sysselsatt sig en del med Hitler under åren. Här möter vi Hitlerbiografier av John Toland, Ian Kershaw och Bengt Liljegren, Brigitte Hamanns bok om Hitlers Wien, Timothy Rybacks bok om Hitler bibliotek etcetera, och så Hitlers *Mein Kampf*, som det refereras utförligt och citeras flitigt ur.

Knausgård närmar sig historien med samma självklara och ordrika berättarauktoriteten som när han skildrar hur han lagat mat till barnen och nattar dem. Resultatet är förödande. Det som inom det självbiografiska projektet – kanske – är en dygd, att vara hänsynslöst uppriktig och vilja få med allt, förvandlas inom essäistiken till brist på självkritik. Här talar han inte om sig själv, utan om ett historiskt förlopp och det är påståenden som måste prövas i relation till historievetenskapen. Knausgård karakteriserar till exempel Nazityskland som ”den absoluta staten” som sägs ha

smält samman med tyskarnas ”vi” (s. 810, 815). Detta får mig att misstänka att han inte har förstått att den rasistiska socialdarwinismen ställde rasen över staten och faktiskt i betydande utsträckning eroderade staten för att den rasistiska agendan skulle få maximalt manöverutrymme. Hitler ska dömas för det han gjorde, heter det vidare, men: ”Det han gjorde, gjorde han emellertid inte ensam. Det var ett vi som gjorde det” (s. 801). I förhållande till det vi numera vet om beslutsprocesserna och Hitlers roll är detta på sätt och vis ett trivialt påstående – tills man börjar fundera över vad Knausgård menar med ”ett vi” här. SS? Tyskarna som folk? Ett mystiskt kollektivt subjekt? Drev detta ”vi” Hitler till mordet på judarna? Det är inte lätt att veta vad Knausgård menar och han har inte för avsikt att hjälpa läsaren. Ingen kan säga vad som var orsaken till judeutrotningen, slår han fast: ”något samband mellan första världskrigets brutalisering av människors sinnen [...] rasbiologins framväxt, Hitlers patologiska hat och karisma [...] och utrotningen av judarna går inte att fastslå, eftersom det inte finns.” (s. 782) Jo, vill jag hävda, en enormt omfattande forskning har påvisat – bland annat – just sådana samband. Med all respekt för att man kan mena litet olika saker med orsaker och samband – vad var det enligt Knausgård som ledde till att judarna mördades?

Partier som dessa hamnar receptionsmissigt lätt i ett ingenmansland; litteraturkritiker har sällan större kunskaper om ämnet och fackhistoriker känner sig kanske osäkra på spelreglerna för att diskutera utsagor som görs i en kontext av detta slag. Ändå är det märkligt att de får passera så pass obemärkt. ■

Kay Glans

Chefredaktör och ansvarig utgivare

Innehåll

Noterat	6	Kerstin Sandell (red.) <i>Att bryta innanförskapet</i> – Kritiska perspektiv på jämställdhet och mångfald i akademien Recensent: Lisa Öberg	36
Reportage Hopp och oro i Indien och Pakistan av Per J. Andersson	9	Utblick Kampen mot terroristerna måste inriktas på deras världsbilder av Torbjörn Elensky	38
Analys Kräver akademisk frihet bodelning mellan vetenskap och politik? av Peter Josephson	11	· Martin A. Miller <i>The Foundations of Modern Terrorism</i> – State, Society and the Dynamics of Political Violence Cambridge University Press	
Debatt	14	· John Horgan <i>The Psychology of Terrorism</i>	
Tema Historiska romaner anger sällan när fakta tar slut och fiktionen tar vid av Kim Salomon	19	· Bruce B Lawrence och Aisha Karim (red.) <i>On Violence – A Reader</i>	
Intervju: Respons talar med tre författare om historia och fiktion av Johannes Heuman	22	Filosofi & psykologi Scott Stossel <i>Generation ångest – Min jakt på sinnesro</i> Recensent: Hanna Bornäs	42
Politik & samhälle Christina Garsten, Bo Rothstein & Stefan Svallfors <i>Makt utan mandat</i> – De policyprofessionella i svensk politik Recensent: Christer Karlsson	28	Jayne Svenungsson <i>Den gudomliga historien</i> – Profetism, messianism och andens utveckling Recensent: Torbjörn Gustafsson Chorell	44
Carl Cederström & André Spicer <i>Wellnessyndromet</i> Recensent: Kay Glans	30	Baruch Spinoza <i>Teologisk-politisk traktat</i> Recensent: Bosse Holmqvist	46
Yuliya Yurchuk <i>Reordering of Meaningful Worlds</i> – Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine Recensent: Per-Arne Bodin	32	Lina Sjöberg <i>Ofromma bibeltolkningar</i> Recensent: Göran Eidevall	49
Jang Jin-sung <i>Käre ledare</i> – Min flykt från Nordkorea Recensent: Jojje Olsson	34	Lennart Nordenfelt <i>Konrad Marc-Wogau</i> – En livsresa från Moskva till Uppsala Recensent: Henrik Lundberg	51

28

42

51

53

TEMA I DETTA NR: HISTORIA OCH FIKTION

”Binet konstaterar att Heydrich ur ett litterärt perspektiv är en storslagen person, en korsning av de värsta monstren som har skapats i litteraturen. Med andra ord överträffar verkligheten dikten. Så varför behövs dikten? Frågan har generell räckvidd och boken om attentatet på Heydrich aktualiserar en rad principiella problemställningar.”

Naturvetenskap & teknik

Yuval Noah Harari
Sapiens
– En kort historik över mänskligheten
Recensent: Anders Högberg 53

Historia

Yvonne Hirdman
Medan jag var ung
– Egohistoria från 1900-talet
Recensent: Fanny Ambjörnsson 56

Göran Norrby
Huset von Fersens uppgång och fall 1561–1879
Recensent: Elisabeth Mansén 58

Anna Bikont
Vi från Jedwabne
Recensent: Kristian Gerner 60

Konstarnas & medier

Marie Cronqvist, Patrik Lundell
& Pelle Snickars
Återkopplingar
Recensent: Ester Pollack 62

Ove Bring
Parthenonsyndromet
– Kampen om kulturskatterna
Recensent: Anders Rydell 65

Katharina Tollin & Maria Törnqvist
Feminism i rörliga bilder
Recensent: Carin Franzén 67

Kortrecensioner

Maria Ulfgard
Lära lärare läsa
– Om utbildning av svensklärare och
litteraturundervisning
Recensent: Hanna Enefalk 70

Jean-Pierre Filiu & David B.
De bästa av fiender
– En historia om relationen mellan USA
och Mellanöstern. Del ett :1783–1953
Recensent: Torbjörn Elensky 71

Sebastian Conrad
Globalhistoria
– En introduktion
Recensent: Lisa Hellman 72

Bengt Åhsberg
Studenter i krig och fred
– Sverige och det internationella
studentsamarbetet i storpolitikens
skugga 1919–1970
Recensent: Sverker Oredsson 72

Göran Agrell och Peter Strömmer (red.)
Ordet vid bordet
– Martin Luthers bordssamtal
Recensent: Lars Grahn 73

Johan Tralau
Monstret i mig
– Myter om gränser och vilddjur
Recensent: Merete Mazzarella 74

Ny antologi

62

► Det råder stor oenighet om medieutvecklingens historieskrivning – som varit långt ifrån en linjär framåttrörelse.

Red.
TIDSKRIFTENRESPONS.SE

Tidskriften Respons

Chefredaktör & ansvarig utgivare:
Kay Glans, 08-120 205 20
kay.glans@tidskriftenrespons.se

Senior editor & styrelseordförande:
Lars Grahn
lars.grahn@tidskriftenrespons.se

Senior editor:
Alf W. Johansson
alf.w.johansson@tidskriftenrespons.se

Gästredaktör:
Johannes Heuman

Praktikant:
Jenni Sandström Lindberg

Grafisk form:
Calle Ljungström & Jens Pihl
info@calleochemma.se

Tryck:
Norra Skåne Offset, Hässeholm

Prenumerationsärenden:
tel 031-7439905
ekonomitjanst@natverkstan.net

Respons utkommer med
6 nummer per år.

Tidskriften Respons
Kungsgatan 37, 8 tr
111 56 Stockholm
tel 08-120 205 20
info@tidskriftenrespons.se

Issn 2001-2292
Isbn 978-91-87175-20-6

Respons ges ut av Tidskriften Respons AB, som ägs av Kay Glans, Lars Grahn och Alf W. Johansson. Verksamheten stöds av Forte, Riksbankens Jubileumsfond, Svenska Akademien, Vitterhetsakademien, Vetenskapsrådet, Marianne och Marcus Wallenbergs stiftelse, Ragnar Söderbergs stiftelse samt Åke Wibergs stiftelse.

Redaktionsråd: Mats Benner, professor i forskningspolitik, Lund; Li Bennich-Björkman, professor i statskunskap, Uppsala; Jenny Björkman, fil. dr i historia och kommunikationsansvarig vid Riksbankens Jubileumsfond; Carin Franzén, professor och föreståndare för forskarskolan Språk och kultur i Europa vid Linköpings universitet; Lotten Gustafsson, docent i etnologi, Stockholm; Sverker Gustavsson, professor i statskunskap, Uppsala; Magnus Henrekson, professor i nationalekonomi, IFN; Caroline Holmqvist Jonsäter, Forsvarshögskolan och London School of Economics; Hans Ruin, professor i filosofi, Södertörn; Inga Sanner, professor i idéhistoria, Stockholm; Johan Östling, docent i historia vid Lunds universitet/Swedish Collegium for Advanced Study.

Noterat

NACKDELAR MED SMARTPHONES

Innan du nästa gång svär över någon som går och läser i sin smartphone med så böjd nacke att hen inte ser framför sig och därför tvingar dig att hoppa undan, bör du tänka på att det kanske är värst för vederbörande själv. En färsk studie, "Assessment of Stresses in the Cervical Spine Caused by Posture and Position of the Head", av Kenneth K. Hansraj, pekar på de stora riskerna för förslitningsskador denna onaturliga ställning innebär. Människor tillbringar i medeltal 2 till 4 timmar per dag med att läsa och sms:a i sina telefoner. På ett år kan det bli mellan 700 till 1400 timmar och för elever i high school kan det bli så mycket som 5000 timmar per år. Sammantaget medför detta en stor stress på nackkotorna, vilket kan leda till förslitningsskador och eventuellt

kräva kirurgiska ingrepp. SMS-tumme har vi har talas om, alltså förslitning av tummens leder och muskulatur som en följd av att man skriver för många SMS på sin telefon. Vad ska vi då kalla följderna av att man tittar med böjd nacke i sin smartphone? Nackslott låter för hemskt... ■

VAG RYSK HISTORIA Självpublicering och censur

Årets Adam Helms-föreläsning vid Stockholms universitet lovade att bli intressant. Den ryska experten på "management och bokutgivning" Elena Evgrafova, som bland annat arbetar åt förlaget Alpina Publishers, den ryska utgåvan av *Harvard Business Review* och affärstidningen *Vedomosti*, skulle tala om självpublicering, självcensur och förlagens identitetskris, allt ur ryskt perspektiv.

Om självpublicering sade hon att det i Ryssland är ungefär som i Väst, det vill säga att vissa böcker först publiceras på internet och i sociala medier, vinner många läsare och lyfts över till vanliga förlag, där författaren kan tjäna pengar. Författarnas

Att den goda smaken under Sovjettiden främst innebar den rätta smaken hade Evgrafova inte något att säga om. Inte heller tycktes hon medveten om att tillsynen då genomfördes i detalj av en statlig myndighet med ekonomiska muskler. Tillfrågad

”Självcensuren är ett viktigt ämne, men det förblev oklart hur den fungerar i dagens Ryssland, främst därför att Evgrafova inte gav någon bild av hur den reguljära censuren fungerar.”

position skulle kunna stärkas härav men i Ryssland lockar fortfarande de vanliga förlagens förskott och effektiva marknadsföring.

Självcensuren är ett viktigt ämne, men det förblev oklart hur den fungerar i dagens Ryssland, främst därför att Evgrafova inte gav någon bild av hur den reguljära censuren fungerar. Tryckerier, statligt ägda, kan vägra trycka en bok om de finner boken kontroversiell, noterade hon dock. Vilka repressalier de kan drabbas av förblev osagt. Men är det fråga om självcensur? I Sovjetunionen fanns en skala mellan juridiska och ekonomiska repressiva åtgärder. Evgrafova gav tyvärr ingen analys av detta, vare sig historisk eller aktuell.

Identitetskrisen har att göra med att den fria marknaden i Ryssland är så ny, ansåg Evgrafova. Förr såg förläggarna sig som förmedlare av litterär kvalitet och god smak. Så är det inte längre. Nu är det bästsäljare som gäller.

om vad som hänt med glasnost-tidens framträdande förlag – som Progress, med förläggaren Alexander Avelichev som medverkade till Sovjetunionens fall, med det höglitterära Chudosjestvennaja Literatura eller det viktiga barnboks- och översättningsförlaget Raduga vid övergången till den kommersiella friheten – det hade hon ingenting att säga om. De försvann väl eller blev privatiserade, trodde hon.

Historielösheten gjorde tyvärr årets föreläsning mindre informativ än den kunde ha varit. ■

► Lars Grahn är senior editor för Respons.

NORDISMEN BELYST

Samarbeten mellan de nordiska länderna har långa historiska rötter – från 1400-talets Kalmarunion till det nordiska ministerrådet 1971. Men dessa har också avbrutits av krig och rivalitet. I vår tid har särskilt

► Se upp med att se ner för mycket!

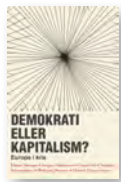
kalla krigets slut inneburit nya utmaningar för den nordiska gemenskapen. Denna brytningstid diskuterades vid ett så kallat vittnesseminarium, organiserat av Samtidshistoriska institutet vid Södertörns högskola. Inbjudna historiska vittnen var inga mindre än Danmarks före detta utrikesminister Uffe Ellemann-Jensen, den förre generalsekreteraren för Nordiska ministerrådet Pär Stenbäck samt Sveriges före detta minister för nordiskt samarbete Mats Hellström.

Panelen var överens om utvecklingen i stora drag. Starka förhoppningar knöts till det nordiska samarbetet i samband med järnridåns fall. Norden skulle möta Europa tillsammans och samtidigt hjälpa de baltiska länderna mot självständighet. Entusiasmen svalnade dock under mitten av 1990-talet då det visade sig svårt att skapa en gemensam nordisk linje på europeisk nivå. Ingvar Carlssons regering skar också ner tjugo procent av budgeten för det nordiska samarbetet.

Samarbetsvindarna ökade dock igen i slutet av decenniet och fick konkreta uttryck i bland annat uppförandet av en gemensam ambassadanläggning i Berlin. Ändå har de nordiska visionerna fortsatt fått stå tillbaka för europeiska och globala trender. Hellström påpekade självkritiskt att mer kunde ha gjorts för den kulturella integrationen, medan

Stenbäck hävdade att idén om ökat nordiskt samarbete följer konjunkturen; ungefär vart femte år dyker det upp någon tung politiker som aktivt driver frågan. Länderna måste dock bli bättre på att bygga upp institutioner som ger större stabilitet. – Det viktigaste som hänt under detta årtusende som trendbrott är det försvarspolitiska samarbetet mellan Sverige och Finland. Detta var otänkbart tidigare, sade Stenbäck som också var utrikesminister i Finland under 80-talet. ■

HABERMASTÄVLING AVGJORD

I förra numret utlyste jag i min kortrecension av *Demokrati eller kapitalism?* en tävling om vem som kunde förklara vad

Habermas mer konkret menade med sin formulering: "Denna övernationella vidgning av den statsmedborgerliga solidariteten är en läroprocess som bara kan försiggå i ett civilsamhälleligt kommunikationssammanhang som har utvidgat sig i motsvarande mån." Priset var mitt exemplar av boken med mina svårlästa marginalanteckningar. Det var faktiskt tänkt som en blinkning till Lisa Irenius för tilltaget när hon var kulturchef på UNT att ge läsarna tillgång

– Annonser

En introduktion
till Nordens
historia under
tusen år

Utkommer 20 juli

 DIALOGOS
www.dialogosforlag.se

► Tidsskriftsgrannar

Aiolos håller stilen

Ett generationsskifte har ägt rum på tidsskriften *Aiolos*, som sedan 1995 fört djuplodande samtal om litteratur, filosofi och estetik. Nu har en ny redaktion bildats av i huvudsak litteraturvetenskapliga doktorander från Stockholms universitet (Daniel Pedersen, Lydia Wistisen, Håkan Trygger, Anders Lindström samt Lisa Ehlin från modevetenskap). Det första numret från den nya redaktionen har tema metamorfoser och inleds med några fragment av Euripides drama *Faethon*. Textens ofullständighet har lockat författare och filologer att sammanfoga brottstycken och rekonstruera nya tolkningar av dramat – en fortsättning av de omskrivningar som troligtvis ägde rum redan under antiken. Från det grekiska dramat förflyttas läsningen i tid och rum och landar slutligen i en intervju med performancekonstnären Anastasia Ax (född 1979) vars skapande rör sig just i "förvandlingens gränsland". Vid sidan av temat introduceras också filosofen Eugen Fink (1905–1975). Denne i dag tämligen okände filosof verkade i nära anslutning till Edmund Husserl. I det publicerade föredraget "Lekens metafysik hos Nietzsche" distanserar han sig dock från sin läromästare och söker nya vägar inom den fenomenologiska filosofin. *Aiolos* själv har alltså inte genomgått någon metamorfos. Men förändring är inget självändamål, särskilt inte med tanke på hur liten plats denna typ av texter bereds på dagstidningarnas kultursidor. ■

Arkitektur om storstädernas förtätning

Nu pågår vad som sägs vara den största förändringen av Stockholms city sedan rivningarna på 1960- och 70-talet. I denna ingår fastighetsägares ombyggnationer i de centrala delarna. För att locka tillbaka företaget som flyttat ut till kranskommunerna fokuserar fastighetsägarna på att lyfta fram exklusiva värden kopplade till stadslivet. Eva Philipson på Vasakronan säger i tidsskriften *Arkitektur* 3/2015 tt företagets primära mål är "att skapa förutsättningar för gatuliv". Byggnadernas värde har alltså flyttat ut till gatan och idén om vad Stockholms city kan vara. Detta har medfört att fastighetsägarna blivit viktiga samtalspartners i frågor som rör stadsutveckling, vilket orsakat en del kritik. Arkitekturs chefredaktör Dan Hallemar frågar sig om stadsarkitektens, politikernas och fastighetsägarnas intressen ofta inte är motstridiga och efterfrågar en röst som talar utifrån andra intressen.

Även i Göteborg tycks samstämmighet mellan fastighetsägare och politiker råda i frågor som rör stadsutveckling; båda parter lyfter fram förtätning som en viktig del av den ekonomiska utvecklingen. Claes Caldenby, professor emeritus vid Chalmers tekniska högskola, skriver att det i Göteborg går att känna igen stordriftstänkandet, brådskan och den endimensionella synen från 1960-talet. Men medan fokus då låg på att producera bostäder till skäliga kostnader för alla invånare är det i dag den gentrifierade storstaden som är målet. ■

till digitala böcker där kritiker-
nas anteckningar i marginalen
ingick samt det initiativ hon tog
som nytillträdd kulturchef på
SvD, nämligen att låta läsarna
rösta om vilka böcker som skulle
recenserar. Nästa steg i denna
utveckling skulle väl kunna
vara att låta läsarna förklara
krångliga partier i böcker, så att
kritikerna slipper?

Men åtskilliga kunniga läsare
antog utmaningen så jag får
väl stå mitt kast! De flesta som
svarat har emellertid väsentligen
förbisett ”mer konkret” i min
frågeställning. Jag kan också
bygga drömhäus av begreppsliga
legoklossar som inte har med
den politiska verkligheten att
göra. Den uppvisar ju snarast
motsatsen till den statsmed-
borgerliga solidaritet Habermas
vill ska utvidgas. Jag är aningen
trött på tänkare som alltid tycker
sig ha intagit *moral high ground*
genom att förespråka utopier,
som, om de alls går att genom-
föra, kan få katastrofala följder.
Risken är att motsättningarna
växer till explosiv nivå om man
försöker tvinga samman Europas
folk mot deras vilja. Hur ska
man i detta scenario hantera det
faktum att nationernas politiska
kultur och ekonomier är så olika?
Det räcker inte att mumla ”kom-
munikationssammanhang” som
ett mantra, i synnerhet inte när
medierna förändras så drama-
tiskt. Vem ska genomdriva en
sådan förändring? Är det den nu-
varande politiska eliten som har
komprometterat sig genom att
ignorera motsättningen mellan
expansion och integration?

Med reservation för bristfällig
konkretion hos dem som svarat
går priset – jag är enväldig do-
mare – till Anders Hedin i Älvsjö
för hans initierade men inte
okritiska utläggning: ”Svårighet-
erna är legio och vägen lång och
tidsödande. Men vilka är alterna-
tiven?” Ett hedersomnämmande
vill jag också ge till Nils Mejer
i Täby, som koncist skriver att
Habermas uppenbarligen menar:
”Vi kommer att vänja oss vid att
skicka pengar till Sydeuropa, när
vi blivit vana vid det.” ■

► Kay Glans är chefredaktör
för Respons.

BIBLIOTEKSKRÖNIKA

► Upplyst digitalisering

av Ida Westin, bibliotekarie

Den största digitaliseringshjälten på min
stjärnhimmel heter Robert Darnton. Han är
specialist på franskt 1700-tal, professor i
historia och sedan åtta år universitetsbib-
liotekarie för Harvard. I flera långa essäer
i *New York Review of Books* har man kunnat följa
Darntons projekt från välformulerad idé 2008 till
lanseringen av det amerikanska digitala biblio-
teket 2013 och vidare. Ingen kan vara en bättre
försvarare av den tillgängliga, rika, o censurerade
bokmarknaden än han, med ett flertal mono-
grafier om bästsäljare, censur, encyklopediens
produktionsvillkor. *Boken i rännstenen – Bland
författare, kolportörer och boktryckare i upplys-
ningstidens undre värld* kan jag varmt kan rekom-
mendera för dess levandegörande av kulturarbe-
tares liv på 1700-talet. Flera av Darntons essäer
och kapitel om bokproduktion finns tillgängliga,
gratis givetvis, på hans hemsida på www.robert-darnton.org

Sedan 2008 har Darnton fört en Davids kamp
mot Goliat för att ett icke-vinstdrivande digitalt
bibliotek ska ta över Googles lovvarde projekt
att digitalisera all världens böcker. Något över-
raskande fälldes Google Books i amerikansk
domstol 2011. Rättsligt bröt deras affärsidé mot
för många punkter i upphovsrättslagen, framför
allt genom att författare till skannade böcker
tvingas anmäla ut sig, i stället för att anmäla in
sig, det vill säga dra tillbaka sina verk i stället för
att ge sitt medgivande till publicering. Domstolen
bestred också att böcker, där upphovsmannen är
okänd, skulle tillfalla Google. Nu i maj kom Robert
Darnton – denne informationsteknologins Robin
Hood – till Stockholm på Riksbankens Jubileums-
fond i samband med RJ:s 50-årsjubileum för att
prata om sitt skötebarn Digital Public Library of
America (DPLA).

Fritt för alla har länge varit Darntons digi-
taliseringssparoll. Och nog har hans DPLA ett
smittande universalistiskt upplysningsideal
över sig. Det amerikanska digitala biblioteket
har i dag – med Europeana som förebild – ett väl
utbyggt samarbete med över 1600 institutioner i
USA, som tillsammans bidragit med tio miljoner
digitaliserade objekt, framför allt fotografier, brev
och manuskript. Varje institution bidrar till den
plattform och sökgränssnitt som DPLA utgör. Gal-
lica, det digitala biblioteket vid franska national-
biblioteket, är dock fortfarande bättre enligt min
uppfattning. Kanske beror det på att tillgången
till klassiskt material utan upphovsrättsliga
embargo enligt fransk lagstiftning tillfaller

Nationalbiblioteket, medan lagstiftningen i USA
skyddar de kommersiella möjligheterna under
längre tid. Hur som helst har DPLA långt kvar till
att vara en digital version av Borges ”Biblioteket
i Babel”, vilket jag uppfattar att Google Books
fortfarande har som vision att bli.

Darnton sade att framtidens utmaningar för
DPLA består i att få fortsatt finansiering för
underhåll och utbyggnad samt teknisk service till
de många bibliotek, arkiv och museer som bidrar
med sina samlingar. Periodvis har Robert Darnton
och DPLA:s styrelse försökt få med Google Books
på sitt ickevinstdrivande digitaliseringsståg, men
hittills har det inte lyckats.

Även om kommersiella intressen långt ifrån är
borta från biblioteksvärlden har Darnton gjort en
ovärderlig insats för att hejda dem. Nu i Stock-
holm talade han om de dyra tidskriftsdatabaser-

► Robert Darnton har besökt Stockholm.

na som hotar äta upp många biblioteksbudgetar.
Dessutom betalar skattebetalarna dubbelt: dels
för tillblivelsen av forskningsrön, dels för tillgång
till dem via biblioteken. Han menar att forskare
behöver förebilder som visar att det finns möjlig-
het till prestige även utanför högt rankade *peer
review*-tidskrifter, och Darntons Harvard har
flera open access-projekt på gång. Vetenskaplig
publicering gratis för alla – ett fälttåg han gärna
får driva vidare. Enligt Thomas Jefferson, som
Darnton gillar att citera, är ett uppror då och då
bara hälsosamt. Och Darnton är en föredömligt
pigg och smidig barrikadklättrare. ■

Reportage

Hopp och oro i Indien och Pakistan

Per J. Andersson

Det var hoppfullt om Pakistan, där vägar och utbildning får makthierarkier att rämna, och oro för Indien, som fått en regering som minoriteterna fruktar. **Per J. Andersson lyssnade på tre Sydöstasienexperter på ett seminarium arrangerat av Forum for South Asia Studies.**

När man pratar om politisk extremism och religiösa motsättningar riktar vi gärna blicken mot Mellanöstern. Se hur det brinner i konflikter med bibliska rötter! Och handlar det om ekonomisk tillväxt är det Kina som hamnar i blickfånget. Se hur massvält förvandlats till masskonsumtion på bara några decennier!

Men dessa problem och framsteg finns också samlade i en och samma geografiska region: Sydasiens. Här är samtidigt ofta lika våldsamt dramatisk som i Mellanöstern och glädjande nog lika dynamiskt hoppfull som i Kina. Här samsas icke-våld i Buddhas och Mahatma Gandhis anda med världens farligaste gränstvist, den mellan kärnvapenmakterna Indien och Pakistan. Här finns å ena sidan världens största sekulära och demokratiska stat (Indien), å andra sidan regimer som är antingen teokratiska, korrupta eller militariserade – eller en blandning av allt detta (Pakistan, Bangladesh, Sri Lanka). Här finns å ena sidan världens mest omfattande moderniseringsprojekt och snabbaste urbanisering, å andra sidan världens största grupp av absolut fattiga och mest hierarkiska sociala gruppingsystem (kastväsendet).

2013 hölls ett historiskt parlamentsval i Pakistan. För första gången i landets historia ersattes – på demokratisk väg, utan att militären ingrep – en civil regering av en annan civil regering. Dessutom var valdeltagandet det högsta sedan sjuttioalet. Förhoppningarna om förändring var med andra ord stora på den nya regeringen med Nawaz Sharif från Pakistan Muslim League (N) som premiärminister. Många hoppades att militären, som tidigare ständigt ingripit i politiken, för gott skulle retirera till barackerna och att den ansträngda relationen till grannlandet Indien skulle förbättras.

– Tyvärr är militären fortsatt stark och relationen till Indien har snarare försämrats, konstaterar den brittiska historikern Ian Talbot, författare till flera böcker om Pakistans turbulenta förlutna.

Ändå syns en ljusstrimma vid horisonten. Bara det faktum att militären under lång tid inte genomfört någon kupp är ett framsteg. Kanske har generalerna insett vilken *badwill* landet får i omvärlden varje gång militären blandar sig i politiken. Ideliga militärkupper är förödande för det pakistanska näringslivet

handelsrelationer med utlandet.

– Militären vill nog numera framstå som motvillig till att ta makten, som att de bara ingriper om det *verkligen* behövs, säger Ian Talbot som menar att denna nya strategi nödvändigtvis inte betyder att Pakistans demokrati blivit stabilare, bara att generalerna bestämt sig för att styra landet indirekt i stället för direkt.

I skuggorna lurar också en annan fara: pakistanska talibaner och sekteristiska konflikter mellan sunni- och shiamuslimerna. Förra året skedde en dödlig attack på en skola i Peshawar och maj i år mot en buss i Karachi. Men risken för total talibanisering av Pakistan är ändå liten, tror Talbot, även om både grannen i norr, Afghanistan, och grannen i öster, Indien, brukar hävda att Pakistans regering inte har full kontroll över sitt territorium. För att stämma i bäcken vill Pakistans politiker begränsa utbredningen av koranskolor, där tio procent av all utbildning sker i dag. Men inte heller här har Sharifs regering lyckats komma någon vart. Inget händer.

Men märker Pakistans landsbygdsbefolkning av att demokratin och politiken har stärkt sin position och att det nu är sju år sedan militären senast styrde

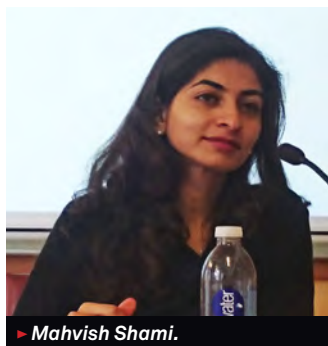
landet? Tveksamt, svarar Mahvish Shami vid London School of Economics, som har studerat maktrelationerna i byarna. När hon frågade byborna visade det sig att de flesta visserligen vet vilka som styr i landets huvudstad, men en inte oansenlig grupp bybor kände inte ens till att ministrarna sedan 2008 bär civila kläder och inte uniform. Deras vardag styrs av något annat, nämligen deras förhållande till de verkliga makthavarna på det lokala planet: jordägarna, fastighetsägarna, arbetsgivarna och penningutlånarna. Dessutom är alla dessa småpåvar ofta en och samma person, som därmed har enorm makt att kontrollera bybornas liv.

– 62 procent av Pakistans befolkning bor på landet. Valdeltagandet är faktiskt högre på landsbygden än i städerna, men byborna röstar nästan alltid på sin landlord eller den representant som landlorden stödjer, säger Mahvish Shami.

Man kan säga att demokratin har gift sig med klientelismen, ett system där bypatronen erbjuder tjänster och privilegier till sina "klienter" (i det här fallet byborna) i utbyte mot deras stöd.

– Röstar du inte på honom eller den som han pekat ut att du ska

rösta på så får du inga lån, ingen lön och blir av med din bostad. Det är med andra ord väldigt dyrt att inte rösta på honom, förklarar Mahvish Shami, som menar att byborna tycker att en röst i

► Mahvish Shami.

valurnan är en rimlig prislapp för något så stort och fint som garanterad överlevnad.

Klientelismen innebär att bypatronerna – alltså de lokala jordägarna och arbetsgivarna – får nästan oinskränkt makt också över politikerna uppåt i hierarkin. Patronen kan ju med sin makt lova politikerna inte bara en röst, utan en hel småstads röster, i utbyte mot någon form av tjänst eller gåva.

– I praktiken fungerar det så att bypatronen förmedlar kontakt med myndigheterna åt klienterna. Skulle de åka in till stan och sätta sig i kö på det statliga myndighetskontoret skulle de efter lång väntan få återvända hem med oförrättat ärende. Låter de bypatronen sköta pappersarbetet åt dem, ja då blir det utfört.

Bypatronernas totala makt och politikernas beroende av dem för sin egen överlevnad har resulterat i ett status quo. I grannlandet Indien har man sedan självständigheten 1947 genomfört flera jordreformer, där ägandet spridits, i Pakistan inte en enda.

Men det finns vägar ut ur Pakistans förlamande klientelism. En sådan väg är ... en väg. En asfalterad väg. De byar där bypatronen har störst makt och klienterna minst är de som ligger isolerade. Så fort det blir möjligt att enkelt, snabbt och billigt ta sig in till närmaste större stad bryts bypatronens dominans.

– En lokal jordägare sa rent ut till mig att den nya vägen in till stan var ett hot mot hans makt. Nu kunde ju de fattiga ta bussen

dit och skaffa sig det jag erbjuder på egen hand, säger Mahvish Shami som kommit fram till att bättre infrastruktur och mer utbildning – i dag är många kvinnor analfabeter – leder till att gamla maktmonopol börjar skälva, vilket inte minst utbildningsaktivisten och fredspristagaren Malala Yousafzais öde visar.

Är du optimist eller pessimist?

– I dag genomsyras Pakistan ändå av hopp och inte av förtvivlan, svarar Mahvish Shami. Det finns en allmän känsla av att alla vill utbilda sig och att man vill ha nya flickskolor i byarna så att döttrarna når längre bort från hemmet än deras mödrar gjorde.

På andra sidan gränsen hos ärkefienden Indien råder också hopp. Sedan liberaliseringen av ekonomin började 1991 har tillväxten skjutit fart, samtidigt som det politiska läget förändrats. Tidigare styrde Kongresspartiet, arvtagaren till självständighetsrörelsen, praktiskt taget hela tiden – och i ledningen satt olika representanter för den politiskt seglivade familjedynastin Nehru-Gandhi. Partiets premiärministerkandidat i valet 2014 – Rahul Gandhi – kunde inte bara skryta med att hans pappa var premiärminister (Rajiv Gandhi), det var också hans farmor (Indira Gandhi) och farmors pappa

► Ian Talbot.

(Jawaharlal Nehru), medan farmors farfar (Motilal Nehru) var ledande inom självständighetsrörelsen.

Men i samband med den globala finanskrisen 2008 började Indiens tillväxt mattas av samtidigt som koalitionsregeringen, ledd av Kongresspartiet, beskrevs som handlingsförlamad och illusionslös. För ett år sedan vann därför hinduhögerpartiet BJP en jordskredsseger i parla-

mentsvalet och Narendra Modi, som tidigare styrde den ekonomiskt framgångsrika delstaten Gujarat, blev ny premiärminister.

Sedan dess har regeringen startat en kampanj för att locka utländska investerare – *Make in India* – och jobbar för en lagändring så att det ska bli lättare att tvångsinlösa mark för bygg- och industriprojekt, samtidigt som ekonomin har fått fart igen efter några svaga år. Att ekonomin piggnat till kan i och för sig bero lika mycket på billig olja och allmän global återhämtning som på regeringen Modis ekonomiska politik.

I senaste numret av *Time Magazine* intervjuas Modi, medan man mår en rosenskimrande bild av Indiens nya företagsvänliga regering. Samma tongångar hörs då Business Sweden (före detta Exportrådet) ordnar Indienseminarium: äntligen är Indien på rätt väg!

Men många är också oroliga för att Indiens 138 miljoner muslimer och andra religiösa och etniska minoriteter kommer att få lida när den nu regerande hinduhögern försöker återskapa en svunnen och mytologiskt färgad hinduisk storhetstid. När president Barack Obama besökte New Delhi på Indiens nationaldag (Republic Day) i januari varnade han premiärminister Modi i skarpt tonläge för att gå för långt i sina försök att sätta hinduerna före andra religiösa grupper. "Indien kommer att lyckas så länge det inte splittras längs religiösa skiljelinjer", sa den amerikanska presidenten med tydlig adress till den nationalistiska hinduhögerpolitiken.

En av de oroliga är Christophe Jaffrelot, professor i indisk politik och sociologi på Kings India Institute i London.

– Ekonomin har inte förändrats så dramatiskt som Modi lovade i valrörelsen. Många trodde att han skulle revolutionera Indiens ekonomi. Men inget händer och nu finns en stor besvikelse bland nyliberaler som ogillar att regeringen fortsätter att satsa på stora subventioner, säger han.

Med ekonomin händer det inte så mycket, men det gör det med politiken, menar Jaffrelot. Makten har koncentrerats till Modi

och några av hans närmaste medarbetare.

– Man får gå tillbaka till Indira Gandhi (som 1975–77 införde undantagstillstånd och fängslade oppositionella) för att hitta en liknande maktkoncentration, säger Christophe Jaffrelot som är orolig för den omhuldade indiska demokratin, som annars brukar beskrivas som både pluralistisk och stabil, inte minst i jämförelse med den opålitliga autokrati som präglade Pakistan.

Jaffrelot är precis som Obama oroad för att regeringspartiets strategi att sätta hinduerna främst – en politik som i Indien kallas *hindutva* – ska splittra landet. Modi har ju i sitt politiska

► Christophe Jaffrelot.

bagage inte bara äran av att ekonomiskt ha lyft delstaten Gujarat, utan också för att ha gjort för litet för att stoppa massakern på muslimer vintern 2002.

– Sedan Modi kom till makten har det varit mer religiöst våld än tidigare och det är inte bara rikttat mot muslimer, också kristna kyrkor har attackerats.

Precis som amerikanska *Time Magazine* är indiska medier generellt sett positiva till Modis nya regering och tonar ner farhågorna för en hinduisering av Indiens sekulära politiska system.

Christophe Jaffrelot suckar tungt.

– De kritiska rösterna som höjs är få och befinner sig ofta utanför landet.

► Per J. Andersson är journalist och författare till flera böcker om Indien, senast *Indien – elefanten som började dansa* (Bilda, 2007) och *New Delhi–Borås* (Forum, 2013).

Analys

Kräver akademisk frihet bodelning mellan vetenskap och politik?

Peter Josephson

Dagens universitetsdebatt domineras av värdeladdade begrepp, som autonomi och kollegialitet, som betyder olika saker beroende på vem som använder dem. **Nära besläktat med begreppet autonomi är akademisk frihet, som diskuteras i en ny bok av Stanley Fish.**

I dagens universitetspolitiska debatt förekommer vissa begrepp oftare än andra. De har karaktären av vad den brittiske filosofen W. B. Gallie en gång beskrev som *essentially contested concepts* – starkt värdeladdade begrepp som alla använder men vilkas innebörd är svår att avgränsa eftersom den varierar med språkbrukarens ideologiska preferenser.

Autonomi är ett begrepp som kan hänföras till denna kategori. När förarbetena till 2011 års autonomireform presenterades hette det att syftet var att tillgodose universitetens och högskolornas "behov av ökad frihet" och att statens inflytande över den akademiska verksamheten i gengäld skulle minska. Lärosätena skulle i högre grad få styra sig själva.

Det lät ju bra, kunde man tycka. Snart stod det dock klart att autonomi här kunde betyda något helt annat än det många först trodde.

Vid svenska universitet och högskolor används av tradition två motsatta styrformer som idealt sett ska komplettera varandra: linjestyrning och kollegial styrning. Kollegiet, som består av de vid universitetet anställda lärarna och forskarna, har haft

beslutanderätt i frågor som rör verksamhetens kvalitet. När man förr talade om akademisk autonomi var det inte sällan just detta slags frihet från styre ovanifrån som avsågs. Jämsides med den kollegiala styrningen

förändrades utan också att det kollegiala styret försvagades genom att dess tidigare lagstöd upphävdes. Det gjorde att det blev möjligt för de universitets- och högskoleledningar som så önskade att begränsa det

”Det lät ju bra, kunde man tycka. Snart stod det dock klart att autonomi här kunde betyda något helt annat än det många först trodde.”

tillämpar man vid lärosätena emellertid ett annat styre, linjemodellen, där chefer och instanser på olika nivåer fattar beslut som sedan förmedlas nedåt i organisationen till underordnade chefer och instanser. Linjestyrningen används framför allt vid ärenden som rör universitetets status som myndighet. Något förenklat kunde man säga att det gäller ansvaret för den administrativa och juridiska stödverksamheten.

Autonomireformen innebar emellertid inte bara att relationen mellan universitet och stat

kollegiala inflytandet (framför allt genom att ta bort fakultetsnämnderna) och att införa mer av linjemodellens uppifrån-och-ned-styre. Autonomi betydde inte längre självbestämmande för forskare och lärare utan större manöverutrymme för chefer och ledningar. Vilken innebörd man för egen del lägger i begreppet autonomi säger i regel något om var man själv står i denna konflikt.

Det är som synes inte möjligt att tala om autonomi (åtminstone inte i traditionell akademisk mening) utan att samtidigt tala

om kollegialitet. Det senare begreppet är dock inte heller alldeles oomstritt. Går man tillbaka i tiden upptäcker man snabbt att den betydelse och den värdeladdning som begreppet har i dag inte alltid varit självklar. Ännu så sent som för ett par decennier sedan kunde man tala om kollegialitet i en rent pejorativ mening. Inte sällan avsåg man då ett slags missriktad lojalitet med och anpasslighet till det akademiska kollektivet. I en miljö där man värdesatte originalitet och självständighet var kollegialitet något man gjorde klokt i att undvika.

Den betydelseförändring som begreppet senare har genomgått hänger samman med introduktionen av nya organisationsformer inom den akademiska världen, till exempel sådana som autonomireformen i Sverige har berett vägen för. Många, även utomlands, har pekat på att topstyrningen av högskolorna har ökat och att allt fler universitetsledningar organiserar verksamheten på ett sätt som leder tankarna till det privata näringslivet. I denna situation har kollegialiteten blivit en enande banderoll under vilken forskare och lärare samlats för att försvara vad de uppfattar

som hotat: den på akademisk sakkunskap grundade rätten att bestämma över den egna verksamheten.

Kollegialitetens anhängare är dock inte alltid överens om hur denna princip ska tillämpas i praktiken. Detta blev om inte förr uppenbart i samband med den så kallade rektorsstriden vid Uppsala universitet nyligen. Tre vicerektorer, två ställföreträdande vicerektorer samt sex dekaner (samtliga kollegialt valda) undertecknade i februari 2014 ett uttalande om krav på rektor Eva Åkesson som omedelbar avgång. När Åkesson meddelade att hon trots kritiken avsåg att sitta kvar ålåg det universitetets styrelse, konsistoriet (där representanter för kollegiet är i minoritet), att ta ställning i ärendet. När konsistoriet i sin tur förklarade att det hade fortsatt förtroende för rektor valde i stället vicerektorerna att lämna sina uppdrag. Vissa professorer vid lärosätet gav vid beskedet uttryck för lättnad. Enligt dem var resultatet inte bara glädjande i största allmänhet utan dessutom att betrakta som ”en seger för kollegialiteten”. Andra – och förmodligen fler – menade att just kollegialiteten nu hade lidit ett svårt nederlag. Exakt vad man i respektive fall menade med kollegialitet kan man förstås diskutera. Det är också en av de frågor jag gissar att man kommer att vilja ge svar på när man i framtiden studerar begreppets historia.

Ett annat omstritt begrepp, besläktat men inte synonymt med autonomi och kollegialitet, är *akademisk frihet*. Det är ett begrepp med långa anor. Bo Lindberg har i en uppsats i det senaste numret av idé- och lärdomshistorikernas årsbok *Lychnos* analyserat dess förekomst och innebörd ”före moderniteten”, det vill säga fram till en bit in på 1800-talet. Det är dock först från och med den period då Lindberg sätter punkt som begreppet utarbetas på ett sätt som tydligt pekar fram emot vår egen tid.

Det sker närmare bestämt i samband med det moderna forskningsuniversitetets framväxt. Diplomaten och språkfors-

karen Wilhelm von Humboldt – som under sin tid vid det preussiska utbildningsministeriet i början av 1800-talet lät anlägga det senare mönsterbildande universitetet i Berlin – har i efterhand lyfts fram som något av en hjälte i den akademiska frihetens historia. I en numera klassisk promemoria från 1809, där han drar upp riktlinjerna för det universitet han avser att grunda i Berlin, förklarar han att en universitetslärare måste ha rätt att utöva sin vetenskap, utan att behöva anpassa sig till krav och restriktioner utifrån.

Man kan fråga sig hur många av dem som i dag vårdar arvet efter Humboldt som verkligen har läst den text där dessa idéer formuleras. Gör man det upptäcker man att den frihet som Humboldt gjorde anspråk på för universitetslärarnas räkning köptes till ett tämligen högt pris. Humboldt motsatte sig nämligen tanken på att kollegiet skulle ges rätt att utse nya professorer. Vid akademierna, där man endast bedrev forskning, kunde man själv sörja för nyrekryteringen, men universitetens uppgift var att fostra framtidens ämbetsmän och enligt Humboldt låg det därför i statens intresse att själv kontrollera utnämningarna. Man kan diskutera i vilken utsträckning han kunde förutse hur denna princip senare skulle komma att användas. Under alla omständigheter gav den staten möjlighet att spärra tillträdet till universiteten för kandidater som av ett eller annat skäl uppfattades som politiskt misshagliga. Den frihet som rådde vid tyska universitet var förvisso stor under 1800-talet. Kruket var bara att den i praktiken var reserverad för forskare och lärare som sympatiserade med den rådande ordningen.

Flera utförliga deklARATIONER om den akademiska friheten härör från åren strax efter sekelskiftet 1900. Det var en period då högskollärare både i Europa och USA slöt sig samman i fackföreningar och andra organisationer och uppvaktade statsmakterna med krav på att bättre tillgodose vad de uppfattade som sina professionella intressen och privilegier. Det Tyska Högskol-

lärarförbundet arrangerade sin första nationella kongress 1908. Delegater för de flesta lärosäten i riket möttes i Jena i det uttalade syftet att anta en för alla delstater gemensam resolution om forskningens och undervisningens frihet (vilken i allt väsentligt kom att överensstämma med de principer som Humboldt hundra år tidigare hade förordat.)

”Utgångspunkten för Fish är att forskar- och läraryrket på många sätt är att betrakta som vilket annat jobb som helst.”

Liknande initiativ förekom även i andra länder. Sju år senare, 1915, antog det då nygrundade American Association for University Professors dokumentet ”Declaration of Principles on Academic Freedom and Academic Tenure”. Deklarationen har i modifierad form bevarats till i dag. Den återopropas regelbundet i debatten fortfarande 100 år efter sin tillkomst.

Det är också i USA som debatten om den akademiska friheten rasar som mest intensivt i vår tid. Det senaste bidraget till den amerikanska diskussionen är Stanley Fishs nya bok *Versions of Academic Freedom – From Professionalism to Revolution* (University of Chicago Press, 2014). Fish är för svenska läsare förmodligen mest känd som litteraturvetare och som vass kolumnist i *New York Times*. Han har utöver det länge varit professor i juridik och driver för *New York Times* räkning också en blogg där han regelbundet diskuterar sådant som universitetens utbildningsuppdrag och värdet av humanistiska studier. Få kunde därför vara bättre skickade att bena ut de juridiska och ideologiska konfliktlinjerna i de kontroverser som i USA nu utspelas kring frågan om den

akademiska frihetens omfattning och innehåll.

Bena ut och bena ut förresten. Fishs bok är inte avsedd som en opartisk analys av den amerikanska debatten, utan som ett självständigt inlägg i densamma. Utgångspunkten för Fish är att forskar- och läraryrket på många sätt är att betrakta som vilket annat jobb som helst. Den akademiska friheten har för honom inget annat syfte än att göra det möjligt för oss att på bästa sätt fullgöra de uppgifter som åligger oss i vår egenskap av forskare och lärare vid universitet och högskolor. Frihetens omfattning måste sist och slutligen motiveras i relation till det akademiska uppdraget.

Somliga i den debatt som Fish deltar i har hävdats att den akademiska friheten på sikt hotas av att man vid universitetet under senare decennier har låtit sig influeras av filosofiska skolor som ifrågasätter traditionella värden såsom sanning och objektivitet. Vetenskapen, sägs det, kan inte längre skiljas från allmänna åsikter och löst tyckande om man gör sig av med föreställningen om en av språket oberoende verklighet, som vår kunskap kan stämma bättre eller sämre överens med. Utan detta grundantagande är det svårt eller rentav omöjligt att rättfärdiga vissa av de privilegier som forskare och lärare åtnjuter jämfört med andra yrkesgrupper, menar man. Till vad har de sin frihet om inte till att söka sanningen?

Fish ger inte mycket för detta argument. Det finns enligt honom ingen anledning att ta hjälp av filosofin och dess mest anspråksfulla begrepp bara för att avgränsa vetenskapen från andra verksamheter. Den som vill komma underfund med vad som utmärker vetenskap som yrke bör i stället studera den vetenskapliga praktiken, det vill säga hur vetenskap faktiskt utövas. Hur gör man när man tar ställning till om en tolkning av en text eller ett skeende är rimligt eller inte? Hur avgör man om ett experiment motbevisar eller bekräftar en hypotes?

Enligt Fish är det alltså inte så att vi i utgångsläget har en

vetenskapsteoretisk doktrin som förser oss med logiskt koherenta definitioner på begrepp som "sanning" och "överensstämmelse med verkligheten" och att vi sedan utformar vetenskapliga metoder med denna doktrin som stöd. När man på ett seminarium diskuterar till exempel om en beskrivning av ett visst historiskt förlopp är "korrekt" eller inte använder vi inte "korrekt" som en synonym till vad man inom den ena eller andra filosofiska skolan talar om som "sanning" eller "objektivitet". Historiker, fysiker och andra företrädare för de empiriska vetenskaperna har ofta rätt bristfälliga kunskaper i epistemologi, men kan inte desto mindre vara utomordentligt skickliga forskare. "Saying 'correct'", förtydligar Fish, "does not oblige me to come up with a full-blown account of exactly what correctness is, or even to have one. Epistemology does not underwrite my judgment; disciplinary competence does; and challenges to my judgment will come not from the epistemological heights, but from the on-the-ground-in-the-trenches perspective of other competent practitioners."

En annan diskussion som Fish berör är den som handlar om skillnaden mellan vetenskap och politik. Inte heller här ger han sig in i några resonemang om huruvida denna gränsdragning kan motiveras filosofiskt. Han medger att detta är en komplex fråga. Men det hindrar inte att de flesta kolleger, fastän de kan vara oense om var gränsen går när de diskuterar saken teoretiskt, ändå tenderar att vara överens i de fall då de upplever att gränsen faktiskt överskrids. Fish lutar sig mot Max Weber och dennes ställningstagande för en värdefri vetenskap i föredraget "Vetenskap som yrke" från 1917. Lika litet som Fish är Weber i detta sammanhang ute efter att övertyga någon om att politik och vetenskap är olika saker. Han förutsätter att den publik han talar till förstår vari skillnaden består och kräver av dem att de ska respektera den. Så här skriver Weber:

"Det är en sak att ta ett praktiskt-politiskt ställnings-

tagande, men en helt annan sak att vetenskapligt analysera politiska strukturer och olika partiers ställningstaganden. Om man talar om demokrati på ett politiskt möte, ska man inte dölja sin personliga ståndpunkt [...]. De ord man använder i ett sådant sammanhang är inte medel i en vetenskaplig analys, utan ett medel för att värva röster

ferensen till Weber är i sammanhanget. Webers klassiska fastän ofta kritiserade distinktion mellan "faktautsagor" och "värdeomdömen" har tolkats som en rent metodologisk princip. För Weber själv handlade det lika mycket om vad han i ett annat föredrag beskrev som "praktisk universitetspolitik".

Jag har ovan nämnt att tyska

► Stanley Fish lutar sig mot Max Weber (1864–1920) och hans ställningstagande för en värdefri vetenskap.

och få över andra till ens egen ståndpunkt. [...] Däremot vore det brottsligt att använda orden på det här sättet i en föreläsning eller i en föreläsningssal. Om man till exempel diskuterar 'demokrati', då ska man ta upp dess olika former, analysera hur de fungerar, redogöra för vilka konsekvenser den ena eller den andra formen får för livsvillkoren. [...] Men den sanne läraren aktar sig noga för att från talarstolen påtvinga studenten en viss politisk ståndpunkt, varken uttryckligen eller genom antydningar."

Fish är förmodligen inte fullt medveten om hur välfunnen re-

professorer åtnjöt ett jämförelsevis stort mått av frihet under 1800-talet. När det Tyska Högskolläraryrket vid mötet i Jena 1908 antog sin resolution om akademisk frihet framhöll man att universitetslärare i Tyskland av tradition hade rätt att framföra även politiska och moraliska övertygelser till studenterna. Däremot ville man inte gå den opinion till mötes som ansåg att man borde ta avstånd från den diskriminering som framför allt socialdemokratiska och katolska lärare länge fick utstå. För dessa grupper var det kring sekelskiftet 1900 i praktiken omöjligt att eröva en

professur vid ett tyskt universitet. Diskrimineringen av olik tänkande uppfattades av de flesta likväl inte som en begränsning av den akademiska friheten, utan fastmer som en outhärlig förutsättning för densamma. Eftersom man inte ville ha några restriktioner för vad som fick läras ut i föreläsningssalarna var det desto mer angeläget att det fanns regler för vem som fick lära ut saker och ting.

Max Weber, som själv deltog i förhandlingarna i Jena, vände i och med kravet på en värdefri vetenskap upp-och-ned på detta resonemang. Lärarna måste enligt honom belägga sig själva med munkavle och avstå från rätten att föra ut sina politiska och moraliska övertygelser från katedrarna. Ifall man bara gav upp detta privilegium skulle man hädanefter kunna rekrytera även katoliker och socialdemokrater till lediga professorer – förutsatt, naturligtvis, att dessa var de bäst lämpade i vetenskapligt avseende. En strikt bodelning mellan vetenskap och politik var för Weber en förutsättning för vad han ansåg vara verklig akademisk frihet.

Liknande diskussioner som den i vilken Weber formulerade kravet på en värdefri vetenskap förs ibland i dagens USA. Fish refererar till skribenter på högerkanten som vill motverka en förment liberal hegemoni inom amerikansk humaniora och som föreslagit att man på universiteten ska kvotera in lärare med en mer konservativ profil. Fish fnyser åt detta krav. Enligt honom skulle det innebära att man slutgiltigt tog adjö av universitetet som idé. "Demokratin ska bara finnas där den hör hemma", skrev en gång Weber. Man får förutsätta att Fish skriver under också på den grundsatsen. Det man kunde ha önskat av boken är att han skulle ha tagit frågan om relationen mellan akademisk frihet och kollegialt inflytande på större allvar. Det är, när allt kommer omkring, något av en ödesfråga för universitetet såsom vi fortfarande känner det. ■

► Peter Josephson är fil. dr i idé- och lärdoms historia vid Uppsala universitet.

Generiskt fascismbegrepp blundar för samhällsutvecklingens betydelse

Det finns ingen konsensus kring Roger Griffins fascismbegrepp, tvärtom har betydande forskare reserverat sig mot det. **Genom att fokusera på fascismens vilja avleder han uppmärksamheten från dess praktik och dess karaktär av reaktion på samhällsekonomisk och politisk utveckling.**

Debatt

Sverige har det så kallat generiska fascismbegreppet i Roger Griffins tappning spelat större roll för tesdrivande journalistik om extremhögerens tillväxt och karaktär än inom forskning om fascism och högerextremism. I Respons 6/2014 pekade vi på att hans terminologi använts för att sudda ut distinktionen mellan fascism och högerpopulism och lagts till grund för anklagelsen att de som inte accepterar en analys som gör Sverigedemokraterna till ett fascistiskt parti därmed gynnar fascismen. Som garant för den analysen stod Griffins "new consensus" inom "den moderna fascismforskningen". I Respons 1/2015 visade vi hur Griffins definition kunnat leda till att man fjärrmar det centrala våldsmomentet från fascismens kärna och gör den rasistiska komponenten begreppsmässigt sekundär. Ett oklart och mjukt fascismbegrepp förlorar på så sätt skärpan som analysredskap, men blir i gengäld en brett användbar etikett, ett ytligt politiskt tillmål.

I det följande granskar vi Griffins begreppsbildning ur vetenskaplig synpunkt. Han bygger alltså mycket av sin akademiska auktoritet på en "ny konsensus" som sägs ha skapats inom fascismforskningen med hans definition som grund. Men hur stor, omfattande och obestridlig är denna nya konsensus? Att få grepp om samstämmighetens utbredning är inte lätt. 2002 beskriver Griffin sin tes till synes anspråkslöst som "programmatisk snarare än empirisk": han vill helt enkelt skapa och anser att det bör skapas en ny konsensus inom den disciplin som benämns "jämförande fascismforskning". Å andra sidan bestämmer han ofta själv

omfånget genom att välja in prominenta forskare som medlemmar i klubben, understundom mot deras uttalade vilja.

En konsensus om beteckningen "fascism" för mellankrigsfenomen som Hitlers NSDAP (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) och Mussolinis PNF (Partito Nazionale Fascista) har funnits rätt länge inom den engelskspråkiga forskningen. Att inordna nazismen under fascismbegreppet är inte lika vanligt i italiensk och tyskspråkig forskning, bland annat beroende på att komparativa fascismstudier där inte förekommit i samma utsträckning. Det har emellertid under lång tid funnits tyska forskare som använt ett generiskt fascismbegrepp, till exempel Ernst Nolte och Wolfgang Wippermann. Marxister har alltid använt ett generellt begrepp om fascism; de räknas dock lika litet som Nolte och Wippermann till Griffins "nya konsensus".

I debatten har det vidare framkommit att betydande fascismforskare även i den anglofona världen – namn som Roger Eatwell, Stanley Payne, Michael Burleigh, Robert Paxton, A. James Gregor, Ian Kershaw och Martin Blinkhorn – antingen har kritiserat kärnan i Griffins fascismdefinition (den ultranationella pånyttfödelsemyten) för att vara reduktiv och deskriptiv otillräcklig eller så har de explicit motsatt sig den idealtypologiska begreppsmodell, som enligt Griffin ligger till grund för "the new consensus". Med dessa starka reservanter i åtanke får man nog säga att samstämmigheten framstår som relativt partiell. Det är också svårt att avgöra om – och i så fall i vilka avseenden – den är växande.

Det ovan sagda rör huvudsakligen "fascism" som generellt begrepp gällande ideologier, rörelser och partier under den historiska eran 1918–45. När det gäller den "generiska" utsträckningen av fascismbegreppet till att omfatta inte bara mellankrigstiden, utan också mer eller mindre nya ideologier och rörelser under efterkrigstiden fram till och med vår tids högerextremism,

är forskningens konsensus ännu svagare. Ofta används olika termer, som till exempel yttersta högern, extremhöger, ultranationalism, xenofobi, högerpopulism – eller neofascism. Med Griffins (och Gianfranco Finis) terminologi är vi inne i en "postfascistisk" era där "neofascismen" uppträder med nya överlevnadsstrategier. Enligt Griffin har partipolitiken i princip övergetts i och med senare tiders "metapolitiserings" av fascismen; en spontan, flytande smågruppsdynamik i nebulösa strukturer av "gruppuskulär" ("groupuscular") art sägs numera sätta agendan, främst via sociala medier och internetaktivism.

Här närmar vi oss den metodologiska grunden för vissa forskares och debattörers ovilja eller oförmåga att ens försöka dra en gräns mellan högerpopulistisk och (neo)fascistisk ideologi: i vår "postfascistiska" epok uppträder fascismen enligt Griffin alltid under olika förklådningar, vilka i princip aldrig kan klassificeras som antingen fascistiska eller ick-fascistiska. Detta uttrycks teoretiskt i det generiska fascismbegreppets dubbla struktur med en kärna av icke utbytbara egenskaper – pånyttfödelsemytisk ("palingenetic")

Tidigare inlägg i debatten om fascism:

Respons nr 5/2014:
Fredriksson & Brolin

Respons nr 1/2015:
Henrik Arnstad,
Fredriksson & Brolin

Respons nr 2/2015:
Alf W. Johansson

folklig ultranationalism – som är utklädda i diverse utbytbara egenskaper, växlande med tiden och sammanhanget. Mellankrigstidens fascism var ofta (igenkännbart) klädd i sådant som partipolitisk organisering, parlamentarismförakt, ledarkult, våldsdyrkan, antisemitism och så vidare, medan efterkrigstidens fascism snarare uppträder som (svårigenkännlig) "gruppuscula"-organiserad, polykratisk, ledarlös, spontanistisk, metapolitisk etcetera "neofascism".

Med andra ord består Griffins begreppstekniska innovation i att han lyfter ut den traditionella forskningens kännetecken på fascism (politisk stil, organisation, samhälls- och människosyn med mera) från definitionens väsentliga innehållskriterier och placerar dem i ett kontingent skal av historiskt skiftande uttrycks- eller formkriterier. Själva definitionen består således

enbart av den avskalade ultranationalistiska "palingenetiska" kärnan. Med så vaga innehållskriterier, som motsvaras av ett lika obestämt empiriskt omfång, resulterar oundvikligen varje tillämpning av definitionen i just så oklara gränser "i verkligheten" som vi möter hos griffianerna. Att Griffin presenterar sitt fascismbegrepp som en webersk idealtyp utan sanningsanspråk gör inte saken bättre. Hans komprimerat nationalmytologiska kärna saknar den modellartat abstrakta, men ändå empiriskt pregnanta karaktären hos Max Webers sociologiska idealtypologier.

Vad är då poängen med detta "idealtypiska" fascismbegrepp? Griffins svar är att det har en "heuristisk" funktion. Det borde då leda till hypotetiska insikter och upptäckter av förhållanden som i nästa steg kan prövas empiriskt och förklaras teoretiskt. Det är dock uppgifter som Griffins generiska definition inte försöker lösa eller ens kan formulera. Ty begreppskärnan består av grundläggande termer ("mythic core", "palingenetic", "populist", "ultranationalism") som enligt flera kritiker inte är definierade med acceptabel precision. (Eller alls – Roger Eatwell till exempel har hävdad att "pånyttfödelse" i sammanhanget är en "filosofiskt tom" term.) Men om kärnbegreppets heuristiska potential inte består i teoretiskt formulerade och empiriskt översättbara hypoteser om den generiska fascismens relationer till och mellan sina historiskt skiftande uttryck och aktuella former – vari består den då?

I brist på begreppsskapande kontext, ofta benämnt "teori", får man tolka Griffins fascismbegrepp intuitivt och försöka gissa dess heuristiska potential. Vad kännetecknar

mest sannolikt de upptäckter och insikter som Griffins generiska kärnbegrepp genererar och belyser? Jo, att de huvudsakligen begränsar sig till den ideologiska sfären – vilket kan tyckas självklart då Griffins definition gäller just fascismen som ideologi. Men det är knappast självklart att ett fenomen som i så hög grad är social rörelse och politisk praktik uteslutande definieras i programmatiska termer. Det är inte givet att de utomideologiska sammanhang som, förutom vissa idéer, formar historisk eller nutida fascism sorteras ut som kontingenta och teoretiskt oväsentliga. Griffin har dock dragit konsekvensen av sin definition och nedprioriterar ekonomiska och socialhistoriska orsaksförklaringar till förmån för vad han kallar "ideologisk morfologi", ett slags statisk klassificering av tankeformer; parallellt med detta har han utvecklat ett intresse för fascism som en form av "politisk religion". Griffins begrepp, som alltså sägs sakna sanningsanspråk, upprättar i stället ett starkt idealistiskt perspektiv på fascismens natur.

Griffin måste ses som en drivande aktör i fascismforskningens trendmässiga kulturalisering i linje med den historie- och samhällsforskningens allmänna diskursifiering som följt i spåren av senare decenniers postmoderna utveckling. Denna orientering får ett monumentalt uttryck i författarens bok *Modernism and Fascism* (2007). Här driver han tesen att mellankrigstidens fascism (åtminstone för aktivisterna) var ett medel att "skapa historia" i betydelsen att "göra bruk av den mänskliga kreativitetens makt [...] för att frambringa en ny kultur i en total akt av danande, av poesis." Trots att Griffin sagt sig vara kritisk till postmodernistisk

► Roger Griffin, föremål för kritik.

metodologi har en insikt om det weberska typologiserandets statiska tendens lockat honom att kompensera med ett flexibelt poststrukturalistiskt inlån. Gilles Deleuzes och Félix Guattaris ogripbara metafor "rhizom" (i *Capitalisme et schizophrénie II. Mille plateaux* (1980)) försöker Griffin para ihop med sin rigida idealtyp i syfte att få grepp om den organ(isator)iskt flytande neofascismens mögelsvampliknande beskaffenhet. Resultatet blir som det brukar med eklektiska kombinationer: mycket uppfinningsrikt men som vetenskaplig konstruktion föga övertygande.

Mycket mer finns att säga om Griffins fantasifullt innovativa analyser av "neofascismens" slimeartade framträdelseformer, men vi stannar här och ställer frågan: Har vi att göra med historie- och samhällsvetenskapliga framsteg som motiverar en växande konvergens inom fascismforskningen? Svaret är "ja" – om man är tillfreds med en statisk idealtypsmetodologi upphottad med poststrukturalistiskt djärva analogier som leder ytterligare ett steg bort från samhällsvetenskapligt upplyst historieforskning och från historiskt välgrundad samhällsanalys. Denna samstämmighet strävar efter att ersätta sociostrukturella och politiska förklaringar av fascismens historiska dynamik med kulturalistiska berättelser om fascismens kalejdoskopiskt skiftande ideologi(er). Ju starkare en sådan nygammal konsensus eventuellt växer sig, desto sämre torde villkoren bli för en öppen vetenskaplig diskussion där olika skolor, perspektiv, förklaringar och tolkningar ges möjlighet att polemisera, konkurrera, samarbeta och komplettera varandra.

Inriktningen på fascismen som vilja och föreställning är ägnad att avleda intresset från högerextremism och fascism som politisk praktik, som organiserad rörelse, som socialt strukturerad reaktion på en krisartad samhällsekonomisk och politisk utveckling. Att behandla (neo)fascismen främst som ideologi och utopi innebär rimli-

► Har krisen under Weimarrepubliken och fascismens framväxt något med vår tid att göra?

gen att antifascismens prio ett blir att "vinna debatten", att "motarbete normalisering" av vissa uttryck, att hylla "demokratiska värderingar". Allt detta är självklart viktigt. Men begränsas synfältet till sökandet efter fascismens ideologiska kärna försvinner grundläggande frågor bortom horisonten, såsom samhällsutvecklingens och den etablerade politikens roll i skapandet av gynnsamma betingelser för högerextrema rörelser.

En nyckel till förståelse av fascismens egenart är att se den som först och främst ett visst slags politik eller sätt att förhålla sig till och praktisera politik: i förlängningen av den konservativa revolutionären och nazisten Carl Schmitts begrepp "det politiska" är *dödligt våld mot den politiska fienden* inte (som hos Schmitt) politikens, men *den fascistiska politikens yttersta grund*, latent eller manifest terror dess organisatoriska huvudprincip. Politik som brutal existensform motsvaras av en manikeisk idévärld organiserad kring "våld, krig, nation, de upphöjda och de ovärdiga". Fascistoida idéer smyger alltid i demokratins tassmarker, men det är inte ideologin utan det samhällsstrukturella sammanhanget som förklarar den fascistiska politikens specifika innehåll och konkreta inriktning.

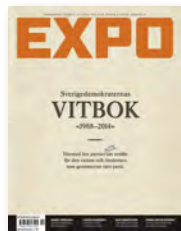
Med Geoff Eley argumenterar vi också för en historiserande och kontextualiserande infallsvinkel som tar *den fascismframkallande krisen som utgångspunkt*. Poängen är att en teoretisk analys av uppkomstbetingelserna för 1920- och 30-talets nazism och fascism med komparativ metod kan belysa avgörande likheter med och skillnader mot fascismliknande processer och praktiker som växer fram i vår tid. En potentiellt fascistmalstrand kris är en djupgående och förlamande samhällskris, tillika systemkris i flera sammanhängande dimensioner. En sådan multikris kan uppstå i en historisk konjunktur präglad av att den kapitalistiska ackumuleringen, den sociala ordningen, det offentliga våldsmonopolet, den parlamentariska demokratin, medborgerliga och mänskliga rättigheter alltmer akut och samfällt hotas eller undergrävs. Paradexemplet är förstas Weimarrepublikens sista år under den stora 30-talsdepressionen, men dess krisdrabbade historiska konjunktur utvecklades gradvis under halvannat decennium i kölvattnet på första världskrigets megakatastrof.

Vår nuvarande historiska konjunktur är fortfarande påverkad av de ekonomiska, sociala och politiska chockvågorna från det internationella finanskapitalets senaste kris (2007–). Men ska dagens situation kunna jämföras med mellankrigstidens demokratiska sammanbrott efter fascismens långa uppmarsch måste vi undersöka den samhällsomvandling som genomförts successivt i diskreta steg under de tre senaste decennierna. Eufemistiskt formulerad i termer av

"globalisering", "ekonomiskt nödvändiga strukturreformer" och "valfrihet" har den avreglerade kapitalismens nyliberala politik blivit närmast hegemonisk – en asocial ekonomisk liberalism vars politiska ekonomiska privilegier finanssektorns intressen, främst genom privatisering av den offentliga sfären, begränsning och avpolitiserad av den parlamentariska demokratin. "Asocial" för att den inte erkänner existensen av sådana kollektiva entiteter som socioekonomiskt strukturerade samhällsklasser och därmed inte heller av ett alltmer polariserat klassamhälle, den felande länken mellan ekonomiska processer och politisk-ideologiska skeenden.

Samma sociostrukturella förblindelse utmärker det kulturalistiska arvet efter postmodernismen. Vi måste söka oss bortom både nyliberalt överbestämda och poststrukturellt underminerade samhälls- och humanvetenskaper, för att få perspektiv på vår samtids historiska tendens att skapa potentiellt fascismgenererande kriser. Ekonomismen *vill* inte och kulturalismen *kan* inte genomskåda det renoverade klasssystemets följder: att arbetskraftens internationalisering, lönearbetets omstrukturering och försvagade ställning, "prekariatets" tillväxt och hotet om "utanförskap" bildar en idealisk jordmån för högerextremism.

Vad har då ovanstående reflexioner för bäring på frågan om SD är ett fascistiskt parti? En slutsats är att den formella definitionen är av mindre betydelse än en seriös samhällsanalys av det högerextremistiska hotet. Innan man tar spjårn mot "den moderna forskningen" om fascism och högerextremism för att få stöd för den ena eller andra kategoriseringen, vill vi rekommendera att man laddar ner och läser den Expo-producerade *Sverigedemokraternas vitbok 1988-2014*. I form av koncist dokumenterad

historia och praktik får man här en konkret baskunskap som är en betydligt solidare grund för den antirasistiska kampen än valet av en viss fascismdefinition och dess tillämpning. För vår del anser vi att man – än så länge – är på den säkra sidan om man beskriver SD som ett starkt konservativt, högnationalistiskt, högerpopulistiskt, flyktfientligt, islamhatande, kulturassistiskt, kulturfientligt och antiintellektuellt parti med ursprung i 80/90-talets vit makt-rörelse. Detta är illa nog – missnöjespartier kan snabbt radikaliseras i takt med försämrade ekonomiska, sociala och politiska konjunkturer. När samhällskrisen fördjupas bankar fascismen på porten. ■

► Göran Fredriksson & David Brolin.

Natomotstånd är inte nostalgi

Magnus Christiansson kritiserade i sin recension av antologin *Bevara alliansfriheten* dess bidragsgivare för att inte inse hur världen har förändrats sedan kalla kriget. En av redaktörerna svarar.

Debatt

Magnus Christiansson har i *Respons* 2/2015, recenserat antologin *Bevara alliansfriheten – Nej till svenskt Nato-medlemskap* för vilken jag är en av redaktörerna och i vilken jag också har bidragit med ett längre kapitel. Det är utmärkt att Christiansson har uppmärksammat boken och att han, visserligen med kritisk underton, refererar flera av de argument som författarna anför i boken. Jag har dock invändningar mot Christianssons egen argumentation på några viktiga punkter.

För det första tycker jag inte att han borde använda det nedlåtande argumentet att motståndarna till svenskt Natomedlemskap lider av nostalgi och skulle tycka att det var bättre förr. Det är ett befängt omdöme. De flesta skribenterna med Hans Blix i spetsen har följt och varit med om att utforma svensk säkerhetspolitik sedan 1950-talet och fram till dessa dagar. Vi vet mycket väl att det var värre förr under det kalla kriget, då det förelåg en reell risk för krigshandlingar i Europa som skulle kunna beröra Sverige. Denna långa erfarenhet leder i stället till realism i synen på svensk säkerhetspolitik då som nu.

För det andra hävdar Christiansson att vi inte har insett de epokgörande förändringar i vår säkerhetspolitiska miljö som inträffat de senaste åren. Det är också en missuppfattning. Ingen av bokens författare nedvärderar den mycket stora förändring som kommunistregimernas fall i Östeuropa, Warszawapaktens kollaps och Sovjetunionens upplösning innebar; konflikten mellan Ryssland och Ukraina är ett utflöde av de förändringar som skedde 1989–1991 och inte i

sig något epokgörande nytt. Dock, i det riktigt långa 200-åriga perspektiv, som den svenska militära alliansfriheten har vuxit fram i, har det funnits andra minst lika stora förändringar av vår säkerhetspolitiska miljö – tänk på Krim-kriget, första världskriget, ryska revolutionen, andra världskriget samt det kalla kriget – då den svenska politiken har visat sin hållbarhet. Debatten om Ryssland, Ukraina och Nato förefaller i alla fall mig i dag vara mer upphetsad i Sverige än vad som är realpolitiskt rimligt och vad som är fallet i andra västeuropeiska länder.

För det tredje påstår Christiansson att författarna blundar för att Sverige under det kalla kriget systematiskt kombinerade neutralitetsretorik med intimt samarbete med västmakterna. Det är inte heller sant. Jag skriver i mitt avsnitt om det nära militärtekniska samarbete som Sverige hade och har med USA. Olika författare tar upp olika aspekter på frågan om Sverige och Nato och var och en svarar, som sägs i förordet, för sitt avsnitt. Jag och flera andra författare understryker betydelsen av ett starkare svenskt försvar för att vi med trovärdighet skall kunna fortsätta att hävda vår säkerhetspolitiska linje inriktad på militär alliansfrihet.

Avslutningsvis vill jag hävda att antologin om alliansfriheten och Nato ger en god bild av Sveriges säkerhetspolitiska intressen och möjligheter. Tillsammans med Krigsvetenskapsakademiens i januari 2014 utgivna antologi *Nato – för och emot*, den så kallade Bertelmanska utredningen om Sveriges militära samarbeten samt Försvarsutredningens senaste betänkande finns här ett utmärkt underlag för var och en som vill sätta sig in i frågan om Sverige bör söka medlemskap i Nato och vilka konsekvenser det skulle medföra. Det är en fråga som bör avgöras av realpolitiska hänsyn, vilka är väl förankrade hos befolkningens majoritet, och inte av tillfälliga emotioner och närsynhet beträffande dagens händelser. ■

► **Sven Hirdman är f.d. statssekreterare.**

► **JAS 39C Gripen på F17 i Ronneby.**

Identitetsbyggandet är problemet

Annika Rabo bemöter
Lars Grahn's **farhågor**
kring den akademiska
yttrandefriheten inom
socialantropologi.

Debatt

Hur påverkas etnografi och socialantropologi om bara företrädarna för en grupp får uttala sig om den egna kulturen, undrar Lars Grahn i ett inlägg till försvar för yttrandefriheten (*Respons* nr 2/2015). Vad sker med "forskning om folkens liv" när upplysningens ideal har ersatts av postmodern relativism och identitetspolitiska projekt? Frågorna är viktiga och oron till viss del befogad. Med utgångspunkt i mitt eget ämne – socialantropologi – har jag några kommentarer.

"Bland våra studenter i dag har vi barnbarn till tidigare antropologers informanter." Detta lär ha yttrats av den hyllade amerikanska antropologen Eric Wolf någon gång på 1990-talet. Där vissa kolleger kände sig oroade av, eller nervösa över, att det antropologiska så kallade "fältet" talade tillbaka, bejakade i stället Eric Wolf denna utveckling. Rekryteringen av studenter hade breddats. Det gick inte längre att undervisa eller skriva som om människor från platser där antropologer arbetade inte kunde bli deras studenter, eller kunde läsa och reagera på deras texter. För Eric Wolf var detta en positiv utveckling som bidrog till ämnets relevans och intellektuella spänst. Denna förändring har också skett i Sverige och inte bara inom socialantropologin. Kultur- och samhällsvetenskaperna verkar inte längre i något elfenbenstorn. Inte bara rekryteringen av studenter är "breddad", utan de som undervisar och skriver vetenskapliga texter är i dag – tack och lov – personer med varierande bakgrund. Det går inte längre att ta för givet att alla studenter eller lärare delar liknande erfarenheter. Denna erfarenhets-

► **Margaret Mead på Bali 1957.**

variation har dock inte resulterat i en allmän värderelativism eller i partikuljära identitetspolitiska krav bland studenter. I stället har vi ett helt annat problem.

Det som brukar betecknas som postmodern relativism framställs ofta som en hegemonisk offentlig diskurs. Det är den kanske i några kretsar eller på några platser, men verkligen inte överallt. Den tidiga antropologins grundbult – att människor tillhör distinkta och olika grupper och att kulturer har tydliga gränser – har sedan länge förkastats av oss antropologer. Vi uttalar oss därför inte om en grupps kultur utan i stället om exempelvis kulturella processer. Däremot finns många andra som förespråkar idén om distinkta grupper. Företrädare för en rad rörelser påstår att människor är fundamentalt olika på avgörande sätt utifrån exempelvis kön, etniskt ursprung, religion eller sexuell läggning. Men identitetspolitik bedrivs inte bara av representanter för HBTQ-, feministiska, eller antirasistiska rörelser utan också av företrädare för nationalistiska och fundamentalistiska ideologier. Inom EU satsas mycket pengar på att skapa ett historiskt förankrat europeiskt "vi". Detta identitetsbygge, liksom extremnationalistiska och rasistiska rörelser i Europa, har betydligt mer resurser till förfogande än feminister, antirasister och HBTQ-rörelsen. Det är inte värderelativismen som är den mest hegemoniska diskursen, utan den om distinkta och avgränsade kulturer/identiteter. Också de som börjar läsa socialantropologi har varit exponerade för denna.

En av den moderna antropologins viktigaste insikter är att människan är en klassificerande varelse. Dessa klassifikationer är sociala, föränderliga och grundläggande för hur vi organiserar våra samhällen. Vår uppgift är därför att träna studenter i att kritiskt granska förgivettagna och vardagliga klassificeringssystem i tid och rum. I en kulturell relativistisk anda utsätter vi också samtida identitetspolitiska klassifikationer och ställningstaganden för analys. ■

► **Annika Rabo är professor i socialantropologi vid Stockholms universitet.**

Н Н Н Н Н

HISTORISKA ROMANER ANGER SÄLLAN NÄR FAKTA TAR SLUT OCH FIKTIONEN TAR VID

av *Kim Salomon*

Laurent Binet kallar sin hyllade bok om attentatet mot Heydrich för en dokumentärroman. Hans ambition må vara att den historiska verkligheten ska kunna skönjas tydligt men för läsaren är det svårt att urskilja var dokumentären tar slut och romanen börjar. Som romanförfattare har han större möjligheter att gestalta aktörernas inre liv, men hans berättelse misslyckas med att göra naziledarens bevekelsegrunder, brutalitet och ondska begripliga. **Det finns anledning att undersöka varför skönlitterära författare skriver om historien och vad det betyder för vår bild av det förflutna.**

TEMA HISTORIA OCH FIKTION

FÖR ETT PAR år sedan belönades Laurent Binets roman *HHhH* (Himmels hjärna heter Heydrich) med det prestigefyllda Concourtpriiset. Boken hyllas och marknadsförs som en dokumentärroman, en både ologisk och självmotsägande etikett. Dokumentär signalerar autenticitet och realism, roman leder tankarna till fiktion. Det är varken eller och risken är stor att läsarna går vilse mellan sant och falskt.

Binet är medveten om problematiken, men tror på genren. Berättelsens nav är Operation Antropoid, attentatet mot Reinhard Heydrich. Han dödades 1942 av tjeckiska motståndsmän på uppdrag av exilregeringen i Storbritannien. Heydrich är bokens egentliga huvudperson och hans kometartade karriär redovisas i detalj.

I början av 1930-talet rekryterades Heydrich av Himmler och fick i uppdrag att kväsa allt motstånd mot partiet. Han var en av arkitekterna bakom den så kallade Kristallnatten 1938, fick ansvar för den slutliga lösningen, syntes ofta i Hitlers entourage och blev sinnebilden för mönsternazisten, ”lång, blond, grym, obetingat lydig och dödligt effektiv”. 1941 utnämndes Heydrich till ställföreträdande protektor för Böhmen och Mähren, i stort sett dagens Tjeckien, och fick öknamnet ”slaktaren från Prag”.

Binet redovisar mer öppet än många andra arbetsprocessens olika faser. Källorna hittar han inte i bibliotek, utan går mer okonventionellt tillväga. Under arbetets

gång stämmer han regelbundet av med sin far, som är historiker, och blir passionerat förälskad i en ung slovakisk kvinna som förser honom med material. Författaren vill framstå som ett slags amatörhistoriker, vilket i sin tur gör det enklare för läsarna att identifiera sig med forskningens mödor.

För att få inspiration slukar Binet historiska romaner och slås av att fiktionen i samtliga fall segrar över historien, vilket

”Men trots att Binets berättarskicklighet förför hamnar jag ändå frustrerad i gränlandet mellan fiktion och fakta och sidornas marginaler fylls med frågetecken.”

han ändå inte riktigt kan förlika sig med. Samtidigt betyder författaren att han själv inte hittar på. Men inom det faktiska händelseförloppet ramar får fantasin likväl spelyta.

På första sidans första rad står: ”Gabčík (en av attentatsmännen) – så heter han – är en person som faktiskt har funnits.” Bud-

skapet är tydligt. Nu berättas en historia från det verkliga livet. Även om Binet skriver att berättelsen måste påföras ”klädnad av idealisering och egna funderingar”, är det likväl ambitionen att den historiska verkligheten ska kunna skönjas tydligt.

Det är lätt att ryckas med av berättelsen om attentatet mot Heydrich. Händelseförloppet rymmer spänning och dramaturgi. Berättelsen saknar de luckor som vanligtvis uppstår i traditionella framställningar när källmaterialet sviker. Men trots att Binets berättarskicklighet förför, hamnar jag ändå frustrerad i gränlandet mellan fiktion och fakta och sidornas marginaler fylls med frågetecken.

Binet konstaterar att Heydrich ur ett litterärt perspektiv är en storslagen person, en korsning av de värsta monster som har skapats i litteraturen. Med andra ord överträffar verkligheten dikten. Så varför behövs dikten? Frågan har generell räckvidd och boken om attentatet på Heydrich aktualiserar en rad principiella problemställningar. Varför skriver skönlitterära författare historia? Varför måste fiktionen genomsyra vår bild av det förflutna? Varför kan författare inte i stället låta historiker skapa klarhet och överblick i det förflutnas mysterier?

KANSKE HAR VI blivit så vana vid tillrättalägganden och ibland rena historieförfalskningar i både seriös skönlitteratur och populärkultur att vi inte längre reagerar.

Dagstidningarnas recensenter synar den litterära gestaltningen, men uppmärksammar sällan när fiktion tränger undan fakta. Fiktionalisering av historieskrivningen betraktas till synes som ett icke-problem. Föga förvånande anser exempelvis rapparen Snoop Dogg att tv-serien *Game of Thrones* är baserad på verkligheten och lär oss hur våra förfäder levde.

Steve Sem-Sandberg, som skrivit flera berättelser med historisk iscensättning, anser att fiktionen ska framstå som så trovärdig som möjligt. Författaren bör på samma sätt som historikern bemöda sig om fakta, att minsta detalj är rätt. Läsaren ska inte behöva snubbla över faktafel – men det historiska materialet i en roman saknar egenvärde. Materialet utgör i stället en språngbräda för att "gestalta den existentiella eller moraliska problematik som är romanens smärtpunkt". Litteraturens syfte är enligt Sem-Sandberg inte att begripliggöra det förflutna eller att tjäna som levandegörande illustration. Han ser den som autonom, fri från den verklighet den sägs avbilda. (DN 10/1 2015)

Frågan är emellertid vad det spelar för roll om fakta är rätt eller fel. Berättelsens tillförlitlighet utmanas ändå av de fiktiva inslagen. Hur ska läsarna kunna avgöra när författaren lämnar historisk exakthet och i stället börjar fabulera? Existentiella och moraliska problem behöver inte heller nödvändigtvis en historisk inramning som skapar mer förvirring än klarhet.

Sem-Sandberg menar att poängen med historisk iscensättning är att litteraturen kan bygga på motsägelser och samtidigt hålla ihop flera olika till synes oförenliga perspektiv. Det är genom att hålla fast mångfalden som författaren bäst tar ansvar inför sina läsare. Historiker uppmärksammar emellertid också i högsta grad mångfalden och det förflutnas motsättningar och komplexitet. I det avseendet finns knappast skillnader. Sem-Sandberg förmår faktiskt inte reda ut vad historisk fiktion kan bidra med. Samtidigt påverkar fiktiva iscensättningar människors föreställningar om det förflutna och de förlorar orienteringen mellan vad som hänt och inte hänt.

Berättarmässigt kan historieskrivning inte konkurrera med skönlitteratur. Historiker böjer sällan det förflutna efter dramaturgiska kurvor. Att vrida på argument, kritiskt granska och ifrågasätta må leda till sakliga och välunderbyggda framställningar, men deras räckvidd i det offentliga rummet är begränsad. Fragmenterade berättelser, som löses upp i små enheter el-

ler smulas sönder av källkritiska excesser, fånglar sällan en stor publik. Till det kommer att publiken ofta önskar svar, inte frågor och problematiseringar som utgör historieskrivningens centrala moment. Fiktionaliserade berättelser om det förflutna kommunicerar ofta direkt och effektivt med distinkta iscensättningar, skapar sammanhang och flöde. Där historievetenskapen krånglar till det rätar fiktionen ut frågetecknen. Att påstå att Vilhelm Mobergs utvandrarserie har satt större avtryck i allmänhetens föreställningar om det svenska 1800-talets Amerikaemigration än kavalakaden av vetenskapliga studier är knappast någon överdrift.

► Meryl Streep i tv-serien *Holocaust* (1978).

SAMTIDIGT ÄR DET viktigt att understryka att skillnaden mellan historieskrivning och fiktiva berättelser sällan är knivskarp. På skalan mellan de två ytterpunkterna fakta och fiktion, som egentligen inte förekommer i renodlade former, finns ett ingenmansland där det kan vara problematiskt att navigera. Även om fakta uppfattas som fiktionens motbild är de intrasslade i varandra. Resultatet har blivit hybrider, vilket kan avläsas i etiketter som "faction", "docudramas", "mockumentary" och "based on a true story".

Bland historiker betraktas objektivitet snarare som färdriktning än mål. Insikten om forskarens roll i konstruktionen av verkligheten har med postmodernismen blivit än mer uppenbar och sanningsbegreppet än mer problematiskt. Medvetenhet om subjektiviteten i valet av perspektiv, teori, metod, infallsvinklar och material har ökat. Den behöver förstås

inte leda till en resignation där allt är tillåtet. Potentiella historiker måste inte heller utbildas på författarskolor. Men inslaget av subjektivitet betyder att historieskrivningen inte alltid kan sättas på en piedestal höjd över fiktionaliseringar. Historikers val av infallsvinklar och perspektiv liksom tolkningar är dessutom inte bara subjektiva utan också kulturella. De sorterar och arrangerar för att begripliggöra helheten utifrån samtida mallar och normer.

I SKARVEN MELLAN historieskrivning och fiktion uppstår som nämnts blandformer. En sådan kan kallas fiktionaliserad historieskrivning. Beteckningen är vag men indikerar en historieskrivning som med fiktiva inslag och dramaturgiska effekter vill berätta vad som hänt.

I *Waterloo* (2008) konstruerar Michael Tamelander fiktiva dialoger för att ge aktörerna liv. Och om regnet står som spön i backen på en plats antar han att det också bör göra det några kilometer längre bort. Vidare utgår författaren från vad han tror aktörerna måste ha sett oberoende av om det finns vittnesmål. Själv betraktar Tamelander boken som en blandning mellan sakprosa och skönlitteratur. Den verkliga historien är lika med det faktiska händelseförloppet och utgör den röda tråden, medan den skönlitterära historien är de arrangerade scenerna och en mängd synfragment kringspridda i berättelsen.

I *Vikingar – Saga, sägen och sanning* (2009) skriver Thomas Blom: "En del kapitel innehåller bara rena fakta, men i vissa fall har jag valt att berätta mer fritt och lekfullt om personer och händelser. Jag har helt enkelt ibland låtit min fantasi ta mig med på en resa in i vikingatiden." Frågan är emellertid vad hans fantasi tillför. Är det kanske bara historieförfalskning eller är det sammanhang och spänning? Och vad ska vi i så fall med sammanhang till om fundamentet är fiktion?

Tamelander och Blom har knappast litterära ambitioner. Syftet är i stället att skriva medryckande berättelser i historisk iscensättning. Priset är emellertid justeringar och tillrättalägganden av verkligheten, vilket förstås blir ett problem för läsaren.

Intressantast i sammanhanget är förstås genren som Binet skriver i, dokumentärromanen eller romaner som hämtar näring från en historisk verklighet. I genren anges sällan när fakta tar slut och fiktionen tar vid. Pendlandet mellan sant och falskt blir därmed ofta svårt att genomskåda.

Problematiken illustreras i Binets bok

om attentatet på Heydrich. I sitt arbete framstår han som omsorgsfull, han försöker inte medvetet lurats och arbetsprocessen är ofta transparent. Vi får följa vedermoderna med att gräva fram fakta och hur han brottas med att begripliggöra. Många gånger signaleras när det saknas belägg eller fakta. Med garderingar som "sannolikt", "kanske" eller "förmodligen" försöker han ändå skapa sammanhang. Binet ställer sig förvisso skeptisk till dialoger återskapade på basis av vittnesbörd och med syftet att ingjuta liv i döda händelser. Ändå konstruerar han själv samtal. Ambitionen är möjligen att dessa ska fungera som iscensatta stiliseringar.

På en övergripande nivå följer berättelsen om Heydrich och attentatet det välkända händelseförloppet. I detaljerna blir det mer komplext. Boken innehåller beskrivningar av personer och stämningbilder som inte nödvändigtvis är förankrade i källmaterial. Drömmar, tom blick eller telefonersamtal går sällan att belägga. Ibland refereras till ögonvittnen utan att ifrågasätta deras uppgifter, ibland till tankar som inte nödvändigtvis är nedskrivna. Och man kan undra om Heydrich verkligen såg vegetarianen Adolf Hitler dricka öl och äta skinka. Invändningarna rör sig förstas på mikronivå. Likväl är frågan vad vi ska med detaljer till om de ändå bara är påhittade och används för att levandegöra berättelsen. För läsarna är det vanligtvis en fördel om det syns när dokumentären slutar och romanen börjar.

Enskilda människors individualitet och föreställningar är naturligtvis historiskt bundna. Historiker ritas också kartor över förhållanden som format människors liv. Däremot kommer de sällan åt direkta erfarenheter – tankar, känslor och drivkrafter. Orsaken är ofta avsaknad av tillförlitligt källmaterial och känslöfären betraktas därför vanligtvis som romanförfattarnas domän. Fokus på denna sfär betyder emellertid inte nödvändigtvis intressanta resultat. Binets berättelse om attentatet på Heydrich bidrar egentligen varken till att begripliggöra nazistledarens bevekelsegrunder, hans brutalitet och ondska eller banemännens idealism. Påståendet att han säkerligen var "berusad av våldets makt", stödjer sig uppenbarligen på en allmänpsykologisk insikt. Men känslöfären blir problematisk om den bygger på lösansand.

HISTORIKER DISTANSERAR SIG som sagt från känslöfären och betraktar sig som vetenskapsmän med dygder som objektivitet och opartiskhet. Kontraktet med läsarna är en sann berättelse, vilket i sin tur skapar genreförväntningar. Att historien utspelar sig på riktigt utgör tillika en kva-

litet i sig. Problemet är att skönlitterära författare efterhand har upparbetat ett liknande kontrakt och samtidigt kan ta sig friheter som historiker möjligen drömmer om. Det krävs dock en viss form av trovärdighet och realism för att övertyga. Historikerns objektiverande formuleringar, uttrycksätt och stil skapar dessutom en specifik verklighetseffekt, en känsla av realism. Det är därför knappast förvånande att författare kopierar.

Binet lägger ner stor omsorg på att fastställa huruvida Mercedesbilen, som Heydrich satt i när han blev skjuten, var grön eller svart. Vidare diskuteras om Göring bar blå eller vit uniform vid mötet med Heydrich den 31 juli 1941, dagen för den slutliga lösningens födelse. Olika källor vägs mot varandra och resonemangen vrids och vänds. Även om Binet vid något tillfälle tvivlar på nödvändigheten av en sådan noggrannhet, övertygar stil och argumentation läsaren om att författaren

BEHANDLADE TITLAR

Laurent Binet

HHhH

(HHhH)

ÖVERS. MATS LINDER

DAIDALOS | 362 S.

ISBN 9789171734419

har gått "vetenskapligt" tillväga och följt metodiska regelverk. Formuleringar och uttrycksätt signalerar dessutom strävan efter autenticitet och en vilja att göra rättvisa åt det förflutna.

TROTS ATT ROMANER med historisk iscensättning suddar ut gränser mellan sant och falskt saknar de förstas inte intresse. Fiktion betyder inte automatiskt skamgrepp på ett försvarslöst förflutet, utan fiktionaliseringar av en historisk verklighet kan på olika sätt bidra till att bända upp det förflutna. Nya tolkningar, alternativa förklaringar och utläggningar ökar i bästa fall insikten i en historisk epok. I den konstnärliga gestaltningens subjektiva reflektioner finns tankar och föreställningar som öppnar perspektiv.

Fiktionen kan vidare verka som katalysator genom att rikta uppmärksamheten på frågor som legat i historieskrivningens tankeskugga. Den amerikanska tv-serien *Holocaust*, som visades i slutet av 1970-talet, resulterade i att intresset för Förintel sen ökade starkt även bland historiker. I fiktiva gestaltningar finns dessutom inte

sällan en moralisk kraft och verkningsgrad som också historiker relaterar till. Moraliskt engagemang utesluter inte opartiskhet och seriös analys.

Historikerns normer och mallar är däremot många gånger främmande för författare som kommer in i verkligheten från annat håll och knappast behöver stå till svars för den historiska verklighet eller rättare sagt fiktion som de konstruerar. Litterär gestaltning skaver därför när vi vill förstå det förflutna. Lägga därtill den etiska frågan om det moraliskt berättigade i att förvanska människors liv och personlighet.

Enligt Steve Sem-Sandberg är det inte författares uppgift att klarlägga den historiska verkligheten. Men frågan är i så fall vilken funktion den historiskt iscensatta fiktionen fyller utöver att skapa starka läsoplevelser. I det subjektiva finns utan tvivel en styrka i tolkningarna av det förflutna och dess människor, i perspektiv och inblick i tankarnas och känslornas värld. Styrkan bör emellertid kunna ifrågasättas om underlaget är påhittat.

Konflikten mellan konstnärlig frihet och historisk exakthet har ingen enkel lösning. En möjlighet vore förstas att författare explicit redovisar vad fakta respektive fiktion bidrar med samt reflekterar över sin egen roll och om historiens egenvärde. Spontant framstår ett sådant tillvägagångssätt förstas som hopplöst trist och formalistiskt, fjärran från konstnärlig frihet, kreativitet och fantasi. Men för läsarna innebär det åtminstone ett par fördelar. Vägledning underlättar navigering i det förflutnas landskap och de slipper famla mellan fakta och påhitt. Historiker är många gånger eniga när det gäller övergripande händelseförlopp. Däremot uppstår konflikter om tolkningar såväl som detaljer. Det går dock oftast att syna premisserna för deras slutsatser. Men i diktens värld är förhållandena förstas annorlunda.

Alternativet är att tillskriva den historiska fiktionen ett värde i sig och inse att den står över frågan om vad som hänt och inte hänt. Fiktionen befinner sig på en annan nivå, med ambitionen att bland annat synliggöra moraliska, existentiella och känslomässiga problemfält. Men det betyder också att läsarna ovillkorligen hamnar i svängdörren mellan sant och falskt. ■

► Kim Salomon är professor i historia vid Lunds universitet.

RESPONS TALAR MED TRE FÖRFATTARE OM HISTORIA OCH FIKTION

av Johannes Heuman

Skönlitteraturen formar vår bild av det förflutna och bidrar med nya perspektiv. Men den svenska historieforskningen för sällan någon dialog med författare eller ifrågasätter deras tolkningar, trots att romaner och filmer har betydligt större inflytande än vetenskapliga monografier och artiklar. **Författarna Kristina Sandberg, Steve Sem-Sandberg och Gabriella Håkansson svarar på frågor om hur de skapat sina romaner och hur de ser på förhållandet mellan historia och fiktion.**

TEMA HISTORIA OCH FIKTION

Den amerikanske historiefilosofen Hayden White introducerade ett stråk av osäkerhet inom historievetenskapen på 1970-talet. Genom att framhäva de retoriska dragen inom disciplinen i sitt klassiska verk *Metahistory* (1973) visade White hur gränserna till fiktion är flytande. På universiteten hade historikerna tidigare trott att de enbart speglade det som hänt i det förflutna. White menade i stället att historieskrivningen i första hand återgav språkliga konventioner för hur en text ska se ut och betonade disciplinens släktskap med konst och litteratur. Detta synsätt fick stort inflytande inom historiefilosofin på 80-talet och framåt som en del av vändningen inom ämnet mot språk och retorik – fortfarande påtaglig även om få anammade filosofin fullt ut. Dagens forskning har blivit mer medveten om hur vetenskapen också konstruerar tolkningar av det förflutna och hur dessa uttrycks i berättelser.

Denna utveckling är välkänd inom ämnet. Men sökarljuset kan också riktas mot skönlitteraturen: vad har de uppluckrade gränserna mellan fiktion och historieskrivning inneburit för den litterära gestaltningen av det förflutna? När den historiska vetenskapens traditionella tolkningsföreträdare ifrågasattes borde rimligen de konstnärliga berättelserna av det förflutna tas på större allvar av forskare. Reaktionen från akademiskt håll är dessvärre oftast obefintlig; romaner, filmer och konst om centrala identitetsskapande händelser som världskrigen, religiositet under medeltiden eller det moderna samhällets framväxt passerar utan närmare diskussion, trots att de fiktiva framställningarna – inte akademiska avhandlingar – direkt formar allmänna föreställningar om det förflutna och även presenterar nya

”Men sökarljuset kan också riktas mot skönlitteraturen: vad har de uppluckrade gränserna mellan fiktion och historieskrivning inneburit för den litterära gestaltningen av det förflutna?”

perspektiv. Inte heller författarnas metoder, uppsåt och bevekelsegrunder diskuteras i någon större utsträckning.

EN KLASSISK DEFINITION av den historiska romanen gavs av den marxistiske litteraturteoretikern Georg Lukács på 1930-talet. Han tog fasta på att de gestaltade karaktärerna skulle tänka, tala och handla i överensstämmelse med den historiska perioden som de handlade om. För Lukács var den skotske författaren Walter Scott genrens viktigaste förgrundsgestalt. Böcker som *Ivanhoe* fick ett stort inflytande under en tid då romanen blivit ett massmedium. Här var inte historien bara en bakgrundsfond. Scott sökte gestalta individer så trovärdigt som möjligt utifrån deras historiska sammanhang. Medan historia och fiktion tidigare i Europa hade rört sig i ett mer flytande gränsland innebar 1800-talet att gränserna började etableras. Den historiska romanen blev ett slags hybridform när den vetenskapliga disciplinen också

tog sitt första steg mot professionalisering.

Men den historiska romanen utmanade under denna tid i första hand inte historievetenskapen, utan snarare den litterära subjektiviteten och fantasin. Ibland handlade det om att gestalta allmänmänskliga problem genom att förlägga handlingar till noggrant rekonstruerade historiska miljöer. Ibland stod litteraturen i direkt reaktion mot upplysningstänkandets rationalitet och gav näring till föreställningar om folkgemenskap. Historievetenskapens tolkningsföreträdare var fortfarande inte givet. Friedrich Nietzsche hörde till dem som dömde ut disciplinens torra sökande efter fakta i konflikt med verklig förståelse. Denna hållning blev omodern på 1900-talet då historiedisciplinen alltmer fick en auktoritativ och oberoende ställning i demokratierna. Samtidigt tappade den historiska romanen en del av sin litterära prestige med modernismens genombrott och blev i första hand en folklig genre, uppbyggen i Sverige av författare som Frans G. Bengtsson och Vilhelm Moberg.

I dag har alltså klockan i någon mening vridits tillbaka till tidigare epokers mer flytande gränsdragningar – naturligtvis med starka motreaktioner. Inom det skönlitterära fältet har den postmodernistiska leken med fakta och fiktion också förnyat den historiska romanen och bidragit till att genren återfått sin prestige med författare som Umberto Eco och Jeanette Winterson. Även mer traditionella historiska romaner har ökat i popularitet. Det är i dag svårt att tala om någon enhetlig historisk genre inom skönlitteraturen. Däremot visar de senaste årens Augustprismotiveringar ett växande antal viktiga svenska romaner som låter en definierad historisk miljö på olika sätt bli styrande för innehållet.

EN VIKTIG FUNKTION som den historiska romanen och dess subgenrer har haft de senaste decennierna är att lyfta fram underrepresenterade erfarenheter. Romanen fungerar då som ett slags korrektiv till historieforskning eller dominerande föreställningar om det förflutna ute i samhället. Nobelpristagen Toni Morrisons *Älskade* (1989) är en skildring av det amerikanska slaveriet utifrån en kvinnas erfarenhet. Romanen fick ett stort genomslag i USA då den omprövade synen på denna historiska period genom att visa hur slaveriets trauma fortsätter att hemsöka drabbade familjer. Boken har lästs som ett polemiskt inlägg mot nostalgiska skildringar av samma period. På detta sätt blir romanen och de historiska erfarenheter som skildras del av ett politiskt ifrågasättande av en rådande maktordning.

Detta har varit en målsättning inom den feministiskt orienterade litteraturen, där historiska erfarenheter spelat en viktig roll för att antingen exponera förtryck av olika slag eller visa upp kvinnor som på olika sätt bryter sig loss från samhällets normer och förväntningar. I Kristina Sandbergs uppmärksammade och prisbelönta trilogi *Romanen om Maj* skildras decennierna kring folkhemmets uppbyggnad från slutet av 1930-talet och trettio år framåt. Under denna tid genomfördes en rad viktiga välfärdsreformer inom arbetsliv, sjukvård och skola. Samtidigt skapades en allt starkare uppdelning mellan män och kvinnor som först luckrades upp under slutet av perioden. Husmodern var ett slags samhällsideal som band samman kvinnoöden från både stad och landsbygd och skilda klassmiljöer. Giftna kvinnors deltagande på arbetsmarknaden kom att kritiseras och motarbetas. Den nya genusordningen var en del av det moderna samhällskontraktet.

Sandberg gestaltar i romantrilogin de rådande föreställningarna om genus och klass genom ett nära porträtt av hemmafrun Maj i Örnsköldsvik som får bära upp det svenska folkhemmets kvinnoöden. Böckerna har fått ett stort genomslag i Sverige och *Respons* träffar Sandberg på kulturhuset i Stockholm under en hektisk period av resor runt om i landet för att möta läsarna.

Respons: Hur skulle du beskriva ditt perspektiv på den svenska historien i romantrilogin?

Kristina Sandberg: Jag sysslar hela tiden i mitt skönlitterära skrivande med något slags låghet. När jag började skriva skönlitterärt handlade det om berättelser som jag saknade. Jag intresserar mig för varför vissa saker anses vara låga och inte intressanta. Varför beskrivs vardagslivet som det lilla livet? Det är ju i själva verket så tydligt

under 1900-talet när folkhemmet byggs upp att alla idéer om samhället kommer in i just kökets och hemmets sfär. På något sätt vill jag vrida om den allmänna bilden av perioden och just visa att hela vår 1900-talshistoria också pågick här. För det fanns ett samhällsideologiskt perspektiv om att kvinnorna skulle förverkliga det moderna samhället i hemmet. Kvinnorna var därmed i allra högsta grad delaktiga i modernitetsbygget. Men det sorgliga var att de nästan kom att stängas in i hemmet och inte hade samma möjligheter som män att också vara verksamma på andra arenor i samhället.

Respons: Har du någon ambition att ompröva vår syn på den här perioden?

Kristina Sandberg: Egentligen har den historieskrivningen redan gjorts av till exempel Yvonne Hirdman och Boel Berner som jag läste mycket inför den här trilogin. Men även om det finns flera som har forskat om detta tror jag att den allmänna kunskapen om perioden innehåller stora luckor. Min uppfattning är att det är ganska få som känner till hur husmodern var ett ideologiskt imperativ i det svenska samhället under denna tid. Detta har jag velat synliggöra med hjälp av redan gjord forskning för att berättelsen om Maj ska vila på en så trovärdig grund som möjligt.

Respons: Hur har du gått tillväga för att uppnå detta?

Kristina Sandberg: Jag behöver inte bygga min berättelse på källor på samma sätt som en historiker. Men jag försöker grunda berättelsen i rimlighet ändå. Här finns naturligtvis uppenbara risker när jag skildrar hur Maj tänkte under denna tid. Förutom forskning om perioden har jag gått igenom källmaterial som dagböcker, brev, kokböcker, husmoderns köksalmanacka

för Maj inte gör uppror. Men det beror just på att jag har försökt grunda berättelsen i den klassresenär som Maj är och försökt förstå hur det är för henne att komma in i en mer borgerlig miljö. En kvinna med andra förutsättningar än Maj hade kanske gjort andra val.

Respons: Hur viktigt har det varit för dig

► Kristina Sandberg.

att skapa en trovärdig och representativ berättelse?

Kristina Sandberg: Det är en del av mitt kontrakt med läsaren att den här romanen vilar på någon form av realism och inte myt och saga som skönlitteratur också kan göra. Samtidigt har det ändå varit viktigt för mig att berättelsen har sin största trohet mot själva texten. Ibland får rytmen och

BEHANDLADE TITLAR

Kristina Sandberg

Att föda ett barn

ALBERT BONNIERS FÖRLAG
488 S. | ISBN 9789113028880

Sörja för de sina

ALBERT BONNIERS FÖRLAG
498 S. | ISBN 9789113044477

Liv till varje pris

NORSTEDTS
553 S. | ISBN 9789113059723

och handböcker till husmödrar. Dessa källor har också hjälpt mig att kunna leka med språket från den tiden. Även minnen av min mormor och farmor har varit viktiga för arbetet och som jag kunnat jämföra med forskning. Vissa har undrat var-

språklig klang gå före det torrt korrekta. Som till exempel i första delen av trilogin då Maj firar jul och det är otroligt många maträtter. Jag har läst om julbordets etnologi och vet att kanske inte heller en borgerlig familj som Maj gifter in sig i hade

så mycket mat på 30-talet. Men för att gestalta den upplevelse Maj känner efter sin klassresa till bättre omständigheter så måste det upplevas språkligt att maträtt efter maträtt kommer in. Här har det konstnärliga fått överhanden.

Respons: Vad tycker du att en skönlitterär berättelse som behandlar en historisk period kan tillföra den historiska forskningen?

Kristina Sandberg: Som författare ägnar jag mig ytterst åt språk och berättelser. I mitt fall har det kanske varit att hitta ett språk som kan skildra Maj. Den akademiska forskningen kan inte komma in i en fiktiv karaktär såsom jag har tillåtit mig att gå in i Maj, hennes tankevärld och kroppsliga förnimmelser. Detta är skönlitteraturens frihet och styrka. Samtidigt kan jag se en tendens att skönlitteraturen kan vara alltför upptagen av den unika berättelsen eller den önskvärda berättelsen. Vi kanske inte skulle använda ordet hjältar, men när en författare söker en dramaturgi passar ofta det som avviker och då missar vi det allmänna, en trovärdig och mer representativ berättelse. Inom feminismen har det varit viktigt att lyfta fram kvinnor som kämpat för att förändra samhället mot ökad jämställdhet för att visa att det inte finns någon "naturlig" ordning för hur kvinnors och mäns liv ska gestaltas. Men vi riskerar att gå miste om andra berättelser, till exempel den om husmodern under 1900-talet som inte gör uppror. Därför är det bra att den genusinriktade akademiska forskningen gör bilden av kvinnors liv genom historien mer komplex.

Respons: Har du också försökt skriva emot denna tendens att skapa en drömbild?

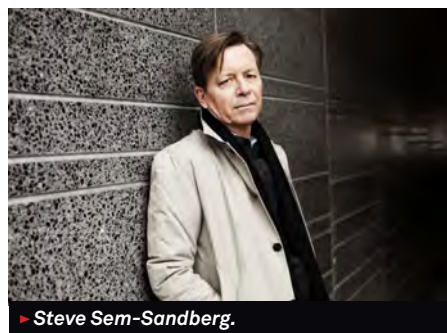
Kristina Sandberg: Ja, det har jag. Det finns en spänning mellan de önskvärda berättelserna som visar på vad som skulle kunna vara möjligt och de som skildrar

hur samhället kanske mer faktiskt såg ut. Båda berättelserna behövs. Men jag tror att det finns en större press på kvinnliga författare att skriva om kvinnor som inte bekräftar det förväntade om kvinnor. För mig har det varit viktigt att skildra vilka samhällsstrukturer som skapar och begränsar både mäns och kvinnors liv och vad som gör det svårt att förverkliga utopier.

Respons: Hur har läsareaktionerna varit på *Romanen om Maj*?

Kristina Sandberg: Jag har fått många positiva reaktioner från läsare som känner igen Maj i sin mamma, mormor eller farmor. Det visar att jag kanske har lyckats göra ett trovärdigt porträtt av en hemmafru från den tiden. Många tycker att de får syn på hur starkt den här tidens tankar om kvinnors omsorgsplikt finns kvar som ett arv och en realitet även i dag.

DEN MORALISKA VILJAN att synliggöra marginaliserade erfarenheter delade också den tidiga litteraturen kring Förintelsen. Den vittnade om en verklighet som de framåtblickande, efterkrigstida samhällena till en början hade svårt att ta in. Förhållandet mellan historia och fiktion har ställts på sin spets när det gäller Förintelsen. Till skillnad från husmödrarna finns här också en hel kanon av både skönlitterär och vetenskaplig litteratur. Redan direkt efter kriget började författare att gestalta erfarenheter av deportation, ghetton, läger och motstånd av olika slag. De tidiga författarna var oftast överlevare och tog ibland hjälp av fiktiva grepp för att skildra egna upplevelser. Verk av författare som Elie Wiesel, Primo Levi och Tadeusz Borowski har därför varit svåra att genrebestämma och har omväxlande betraktats som vittnesskildringar och romaner. Att påvisa de estetiska och skönlitterära ambi-

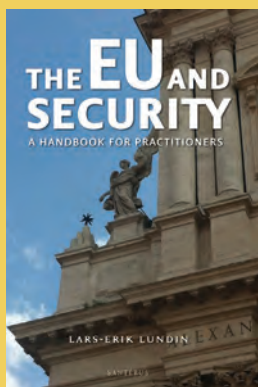
Steve Sem-Sandberg.

tionerna behöver inte nödvändigtvis vara detsamma som att ifrågasätta autenticitet i berättelserna.

Litteraturen kring Förintelsen kom emellertid snabbt att expandera till författare som inte upplevt förföljelserna. Ett centralt problem för dessa gestaltningar har varit hur erfarenheterna ska kunna representeras, utan att förminska eller förvanska Förintelsens verklighet. Inte sällan har denna litteratur gett upphov till diskussioner kring huruvida representationerna varit trovärdiga eller om den litterära överlagringen av minnet inneburit en förvanskning av historien. Samtidigt har litteraturen har också fungerat som ett slags samvete för tabubelagda krigserfarenheter och öppnat upp för nya sätt att utforska existentiella och moraliska problem. I dag utgör de fiktiva framställningarna av den nazistiska utrotningspolitiken den mest inflytelserika dialogen med den här historiska perioden.

Till skillnad från i många av de europeiska länder som varit ockuperade finns det ingen betydande svensk litteratur kring Förintelsen. En författare som dock gjort delar av denna verklighet till spelplats för sina romaner är Steve Sem-Sandberg. Hans Augustprisbelönade roman *De fattiga i Łódź* har översatts till ett 20-tal språk och rönt stor internationell uppmärksamhet. I ro-

— Annonser —

THE EU AND SECURITY
A Handbook for Practitioners
Lars-Erik Lundin

Is it realistic to take security for granted? Security comprises more than absence of war; development, freedom, and justice, all part of a comprehensive concept of security. This book bridges a gap between academic literature, publications of think tanks and EU documents. It gives structure to a comprehensive set of security issues facing Europe in the era of globalization.

320 s hft, also available as e-book

www.santerus.se

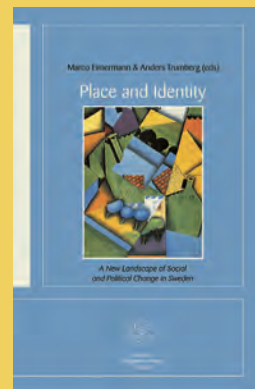
PLACE AND IDENTITY

A New Landscape of Social and Political Change in Sweden

Marco Eimermann & Anders Trumberg (eds)

Sweden has changed in economic circumstances and population mix over the past decades. Population concentration in larger urban areas has increased and challenged the Swedish model. The book's ten chapters focus on ageing, lifestyle migration, rural landscape, place branding, group identity, religion, music, the school as a meeting place, unsafety and residential projects.

229 s hft, also available as e-book

manen, som bygger på omfattande arkivforskning, skildras det inre livet i ghetton i Łódź som leddes av den mytomspunne och kontroversielle personen Mordechai Chaim Rumkowski, som själv tillhörde de sista som deporterades. Steve Sem-Sandbergs senaste roman *De utvalda* är förlagd till kliniken Spiegelgrund i Wien där barn utsattes för medicinska experiment och närmare åttahundra dödades som en del av det nazistiska eutanasi-programmet. I centrum för romanens intrig står en av de intagna och den ansvariga sjuksköterskan Anna Katschenka, som ställdes inför rätta efter kriget.

Respons när Steve Sem-Sandberg per telefon i Wien för att diskutera arbetet med dessa två romaner och förhållandet mellan historia och fiktion – det sistnämnda är ett ämne som han direkt reserverar sig mot.

Steve Sem-Sandberg: Jag är mer intresserad av de människoöden jag skildrar, konkreta situationer som de befinner sig i och moraliska dilemman som de tvingas utstå. Historien är bara en bakgrund till allt detta.

Respons: Jag gör en annan läsning av historiens funktion i *De utvalda* och *De fattiga i Łódź*. För mig spelar historien en betydligt viktigare roll i bemärkelsen att den styr romankaraktärernas handlande.

Steve Sem-Sandberg: Det övergripande temat för dessa romaner är snarare i vilken mån människor formas eller deformeras av sociala och politiska omständigheter som de lever under och om det finns en fri vilja, en möjlighet att själv hävda och definiera ett moraliskt ansvar. Hela den här moraliska determinismens problem – om man vill kalla det så – förkroppsligas i

De fattiga i Łódź av Mordechai Chaim Rumkowski som utses av nazisterna att vara den person som har att effektuera utlämnandet och i förlängningen också mördandet av de judiska invånarna.

Respons: Vad fick dig att välja denna historiska tid för romanerna?

Steve Sem-Sandberg: Det som konkret utlöste *De fattiga i Łódź* var att jag reste till Łódź i ett helt annat ärende och blev både förskräckt, medtagen och på ett märkligt sätt gripen av det faktum att mitt i denna stora polska industristad så existerar fortfarande detta sår från andra världskriget i form av förfallna byggnader som står kvar sedan ghettotiden. Det andra konkreta

Respons: Anledningen till varför jag är intresserad av dessa frågor kring historia och fiktion är att jag som lärare på universitet märker hur romaner, filmer eller andra kulturella framställningar påverkar föreställningar om det förflutna. Det gäller även dina romaner.

Steve Sem-Sandberg: I till exempel min roman *De fattiga i Łódź* beskrivs olika sidor av livet i ghetton. Boken har blivit läst av forskare på området som anser den vara alldeles korrekt. Sedan finns det naturligtvis också olika tolkningar av den här gestalten Mordechai Chaim Rumkowski. Det finns det även inom historievetenskapen beroende på hur man förhåller sig till de

BEHANDLADE TITLAR

Steve Sem-Sandberg

De fattiga i Łódź

ALBERT BONNIERS FÖRLAG
662 S. | ISBN 9789100122669

De utvalda

ALBERT BONNIERS FÖRLAG
551 S. | ISBN 9789100134693

var att jag kort efter kom i kontakt med den litteraturvetenskapliga institutionen i Giessen i Tyskland och fick då veta att forskare här höll på att ge ut det som skulle bli en fem volymer lång sammanhängande bok med krönikan som skrevs inifrån ghetton. Den hade ju då inte publicerats tidigare utan jag fick åka till Giessen och läsa den på skärm och i utskrift. Jag såg detta som en utmärkt anledning för att utforska mina romanteman oberoende av den här historiska perioden.

judiska råden över huvud taget. Bland judiska historiker finns det två motsatta läger, den ena sidan ser honom som helt igenom en samarbetsman, den andra sidan läser honom som en person som gjorde det enda rätta i en omöjlig situation. Min bild av Rumkowski innehåller båda aspekterna. Jag har därför svårt att se hur min roman skulle kunna påverka någons uppfattning om den här tiden i en bestämd riktning, som skulle utesluta, korrigera eller lägga sig över historikers tolkningar eller syn på den här verkligheten.

Respons: Har du upplevt något problem med att fiktionisera kring den nazistiska utrotningspolitiken och Förintelsen?

Steve Sem-Sandberg: Det jag försöker göra i mina romaner är att tränga så djupt in på som det över huvud taget är möjligt på de personer som levde under dessa politiska omständigheter. Jag försöker på ett trovärdigt sätt klargöra hur de agerade, vilka psykologiska försvarsmekanismer som de använde för att utestänga den kanske nödvändiga och i alla händelser ofrånkomliga förståelsen av att vad de än gjorde så blev det fundamentalt fel.

Respons: Har det funnits något som har varit särskilt svårt eller känsligt när det gäller att skriva om erfarenheter som har med Förintelsen att göra?

Steve Sem-Sandberg: Allt som har med mänskligt liv att göra är känsligt. Jag uppfattar det som att jag gör ett ärligt försök att tränga in i mänskligt liv. Går man till-

► Fotografi från ghetton i Łódź 1944. Deportation av judar till förintelslägret Auschwitz.

räckligt djupt så handlar det inte om att förgripa sig på ett känsligt ämne. De där murarna som man ställt upp kring Auschwitz är till för att hålla Hollywood-sentimentaliseringen och annat skit borta. Men det finns ingenting kvalitativt i händelserna som säger att detta inte skulle kunna skildras litterärt som någon annan katastrof i mänsklighetens historia. Det handlar om *hur* man gör det och då spelar det ingen roll om det är en romanförfattare eller historiker. Din fråga kan inte ställas på ett övergripande plan. Man får snarare titta på varje enskilt verk.

MEDAN KRISTINA SANDBERGS och Steve Sem-Sandberg ger litterär gestaltning åt perspektiv som finns inom forskningen, har skönlitteratur med en historisk iscensättning som placeras under den breda postmoderna genrebeteckningen oftast andra funktioner och en annan relation till etablerad kunskap. Här kan det handla om att pröva gränserna för fiktion och fakta genom att undersöka och vrida på etablerade historiska berättelser, till exempel genom realistiska illusioner. I Umberto Ecos *Rosens namn* (1983) utgörs det historiska sammanhanget av en klostermiljö på 1300-talet. Berättelsen är nedtecknad av en av romanens protagonister men publiceras inte förrän en forskare – möjligtvis Eco själv – hittade det förlorade manuskriptet. Det är på samma gång en detektivartad intrig och en reflektion över kunskapens vara och systematisering.

Ett sådant förhållningssätt kan skapa en spänning i relation till den emancipatoriska litteratur som ytterst strävar efter social förändring; denna väg tycks vara stängd när ett mörker sänkt sig över sanningsanspråk och fiktion och fakta famlar runt i en berättelse utan tydliga gränsdragningar. Samtidigt kan strävan att nedmontera eller vända på stora historiska berättelser ha ett politiskt syfte i sig. I Gabriella Håkanssons romantrilogi om familjen Aldermann går det att utläsa en sådan bakomliggande ambition. Till skillnad från Håkanssons tidigare böcker är framställningen enkel och formen påminner till det yttre om klassiska, historiska romaner – men till innehållet söker böckerna gestalta historien från nya vinklar som suddar ut gränser mellan det privata och det offentliga och omprövar synen på upplysningens idéarv. Håkansson har på samma gång ett pedantiskt och lekfullt förhållningssätt till detaljer och historiska fakta om 1800-talets London, där de hittills utkomna romanerna *Aldermanns arvinge* (2013) och *Kättarnas tempel* (2014) utspelar sig. Romanerna bygger på grundliga efterforskningar och det är symptomatiskt för genren att hon ursprungligen

► Gabriella Håkansson.

tänkt förse den fiktiva berättelsen med fotnoter till autentiska källor. I centrum står upplysningssällskapet The Society of Dilettanti som grundades på 1700-talet av adelsmän och forskare för att tillgängliggöra och sprida grekisk och romersk konst och arkitektur. *Respons* träffade Håkansson på Malmö centralstation.

Respons: Vilken betydelse har den specifika historiska perioden?

Gabriella Håkansson: London och dess historiska miljö är huvudperson i romanerna. Här har jag haft pedagogiska ambitioner. Jag vill lära ut och förändra synen på den här tiden. Jag vill också förmedla ny kunskap till yngre även om det mest är äldre som läser. Det tycker jag är en viktig uppgift för en författare som skriver his-

plicerade än vad de ger sken av att vara. Banbrytande tänkare som driver fram idéer och ideologier är ofta ganska crazy människor. Även om deras projekt är misslyckade och helt galna kan de leda vidare till något gott.

Respons: Vad vill du lyfta fram mer konkret?

Gabriella Håkansson: Jag vill visa hur Dilettanti haft en stor påverkan i hela Europa. Bara här i Malmö har vi massa offentliga byggnader som har en nyklassicistisk fasad. Dilettanti spelade en viktig roll för att göra detta till ett mode. Vi ser bara tråkiga pelare, men när det introducerades var det radikalt att föra in antiken i samhällsbilden och bygga museum som visade upp samlingar för alla människor och inte bara bildade herrar. Dilettanti bi-

BEHANDLADE TITLAR

Gabriella Håkansson

Aldermanns arvinge

ALBERT BONNIERS FÖRLAG
812 S. | ISBN 9789100130916

Kättarnas tempel

ALBERT BONNIERS FÖRLAG
679 S. | ISBN 9789100141714

toriska romaner och då måste man vara medveten om den bild av historien som förmedlas.

Respons: Vilken bild vill du förmedla av perioden?

Gabriella Håkansson: Jag vill lyfta fram det som har sopats under mattan och visa att framsteg som vi ibland kallar det eller historiska förlopp är mycket mer kom-

drog till att föra ut detta bildningsarv till allmänheten, till exempel genom British Museum. Det går inte att underskatta sällskapets betydelse men det är få som känner till vilka dessa inflytelserika män var.

Respons: Är ditt perspektiv på denna tid en kritik mot befintlig historieskrivning?

Gabriella Håkansson: I allra högsta grad är det en kritik mot historieskrivningen!

När man slår upp en historiebok finns det oftast bara förenklade och banala påståenden om att upplysningen bidrog till att frigöra människan. Men det var inte så enkelt. Många av de tankar som kom fick prövas fram och det sker under 1800-talet som jag skildrar. Vissa idéer överlevde och andra försvann. Dessutom finner vi bara en polerad bild av dåtidens aktörer. Men Dilettanti visade inte bara upp fina statyer utan ägnade sig också åt rövknullande. Dessa två sidor hörde ihop, menar jag. Historieskrivningen blir torr och förljugen när allt oanständigt rensas ut. Jag vill visa upp det hemliga och mörka för att vi bättre ska kunna förstå perioden.

Respons: Hur viktigt har det varit att göra en trovärdig berättelse?

Gabriella Håkansson: Det är helt avgörande. Jag har lagt ner fruktansvärt mycket jobb på att göra trovärdiga miljöer. Där är jag faktiskt fanatisk. Det finns ingen scen i boken där man inte kan slå upp och se att det huset verkligen har stått där. Jag leker också mycket med historiska fakta. Går det till exempel förbi en person på gatan är det för att jag läst i en brev-

samling att han gick förbi den dagen. Det är nästan som en sjukdom att jag vill få in alla pusselbitar. Men det är bara för att kunna ljuga bättre eftersom mina huvudpersoner och intrigen är fiktiva. Från början använde jag mig mycket av dagböcker från perioden, men insåg snart att dessa inte var tillförlitliga när det gäller faktauppgifter.

Respons: För mig och säkert för många andra svenska läsare som inte är bekanta med perioden är det svårt att avgöra var gränserna går mellan fiktion och fakta. Är det problematiskt?

Gabriella Håkansson: Ja, det är det. Därför har jag varit noggrann. Däremot har vissa verkliga personer fått en fiktiv gestaltning, till exempel Richard Payne Knight. Så får man inte göra egentligen. Vanligtvis ogillar jag starkt när en författare tar en verklig person och skriver in helt egna berättelser i karaktären.

Respons: Varför gjorde du det då?

Gabriella Håkansson: Jag kunde inte släppa honom. Jag tyckte så mycket om honom. Han var både martyr och litet otrevlig i första delen. Sedan tyckte jag

alltmer synd om honom och Richard Payne Knight fick representera det moraliskt goda och även det homosexuella, eftersom han förmodligen var det.

Respons: Varför är denna period relevant för nutida läsare?

Gabriella Håkansson: För att förstå grunderna till de politiska ideologier – socialism, konservatism och liberalism – som vårt västerländska samhälle vilar på och se vilken roll antiken spelar i deras framväxt. Alla tre ideologier hade utopiska tankar om samhället som är viktiga att undersöka och förstå.

Jag tror inte att det finns en enda sanning att berätta. Däremot måste man påminna folk om att tänka själva. Jag hoppas att de här romanerna ska få folk att läsa, tänka och ifrågasätta sin världsbild i dag. Mer ambition än så har jag inte, för då blir jag auktoritär. ■

► Intervju av Johannes Heuman.

— Annons —

Nytt forskardrivet förlag

Stockholm University Press är ett forskardrivet kvalitetsförlag. Manus granskas av externa bedömare. Böcker och tidskrifter publiceras fritt tillgängliga.

www.stockholmuniversitetspress.se

Kommer i juni: ny antologi på fyra romanska språk

Festival Romantistica

Redaktörer: Gunnel Engwall & Lars Fant

STOCKHOLM
UNIVERSITY PRESS

DEN MODERNA DEMOKRATIN har att verka i en komplex värld präglad av krav på snabba beslut. Det är inte någon enkel uppgift för våra folkvalda företrädare att få till stånd politiska beslut som effektivt löser svårhanterliga problem. Hur utformar vi bäst reformer som leder till goda skolresultat, humant flyktingmottagande, hög ekonomisk tillväxt, låg arbetslöshet och ett hållbart samhälle? I upplysningens anda har svaret varit att vi med kunskapen som vapen ska rusta oss för att fatta kloka och effektiva beslut. Inte minst i Sverige har den demokratiska reformismen vilat stadigt på upplysningens grund.

Våra politiska representanter kan över tid bli mycket kunniga inom sina speciella sakområden. Men i ett samhälle präglad av komplexitet och högt tempo är det ofrånkomligt att våra förtroendevalda måste ta hjälp av experter som har den kunskap som behövs för att fatta kloka beslut. Att bortse från experternas sakkunskap kan leda till att demokratin regelmässigt fattar ineffektiva eller irrelevanta beslut. Om politiken isolerar sig från expertisen så riskerar vi därför att få ett styrelseskick som inte förmår att hantera de viktiga samhällsfrågorna. Litet tillspetsat skulle vi kunna säga att vi då har en demokrati som kännetecknas av *mandat utan makt*.

Det ligger därmed i allas vårt intresse att politiska beslutsfattare tar hjälp av dem som har kunskaper och förmågor som kan bidra till goda beslut. Problemet är bara att demokratin i den stund som de förtroendevalda öppnar dörren för experterna riskerar att hamna i en alltför stark beroendeställning till dessa. Om vi hamnar i en situation där våra lagar i praktiken har utformats av experter, om våra folkvalda företrädare bara blir ett slags frontfigurer för en politik som någon annan utformat, ja då har vi ett styrelseskick som kan förstås i termer av *makt utan mandat*.

För demokratin gäller det att navigera mellan blindskären makt utan mandat res-

pektive mandat utan makt. Hur ska vi då kunna dra nytta av den sakkunskap som är nödvändig för att fatta effektiva beslut, utan att demokratin utvecklas till ett expertstyre där makten i praktiken frikopplas från ett folkligt mandat? Problemet är inte nytt men det ställs på sin spets i en värld där den moderna folkstyrelsen har att hantera komplexa, svårhanterliga frå-

Svallfors an uppgiften att undersöka vilken roll experter som är anställda för att bedriva politik spelar i den svenska demokratin. Den grupp som i författarnas studie benämns de *policyprofessionella* utgörs av aktörer som politiskt sakkunniga, pressekreterare, politiska sekreterare, PR-konsulter och utredare inom intresseorganisationer. Dessa personer utgör enligt boken en relativt stor, enhetlig grupp aktörer som utövar avsevärd makt. De är inte experter i den snäva meningen att de bidrar med specifik sakkunskap när sådan efterfrågas. De *policyprofessionella* är aktiva också när det gäller att formulera problem och identifiera politiska lösningar; de bedriver samhällsanalys i bred mening och påverkar den politiska agendan.

Analysen av de *policyprofessionella* sönnerfaller i två delar. Dels ägnas stor möda åt en kartläggning av denna grupp aktörer, som i studien uppgår till nästan 1500 personer (men som enligt författarna i praktiken är nära nog dubbelt så stor), dels diskuterar studien hur de *policyprofessionella* påverkar den politiska maktutövningens legitimitet. Den beskrivande delanalysen bryter ny mark och ger oss viktig kunskap om hur vår demokrati fungerar i praktiken; den är utan tvekan ett viktigt och intressant forskningsbidrag. Den värderande delanalysen ställer visserligen centrala frågor om makt och legitimitet, men här är jag inte övertygad om argumentationens bärkraft. Jag återkommer till varför jag inte är beredd att dela slutsatserna i den värderande analysen, men låt mig först säga någonting om vi vad lär av studiens rika material.

Undersökningen bygger på insamlad statistik om de *policyprofessionella*, ett 90-tal intervjuer med olika kategorier aktörer samt deltagande observation. Vilken bild är det då som framträder? Studien ger vid handen att den genomsnittlige *policyprofessionelle* är en man (men nästan lika troligt en kvinna) strax under 40 år, universitetsutbildad statsvetare (eller nationalekonom) och jobbar i Stockholm.

Undersökningen bygger på insamlad statistik om de *policyprofessionella*, ett 90-tal intervjuer med olika kategorier aktörer samt deltagande observation. Vilken bild är det då som framträder? Studien ger vid handen att den genomsnittlige *policyprofessionelle* är en man (men nästan lika troligt en kvinna) strax under 40 år, universitetsutbildad statsvetare (eller nationalekonom) och jobbar i Stockholm.

POLITIK & SAMHÄLLE

Christina Garsten, Bo Rothstein
& Stefan Svallfors

Makt utan mandat

– *De policyprofessionella i svensk politik*

DIALOGOS | 313 S. | ISBN9789175042824

POLICYPROFESSIONELLA I OFFENTLIG TJÄNST HAR FAKTISKT ETT MANDAT

Recensent *Christer Karlsson*

OM POLITIKER BLIR alltför beroende av sakkunniga utan politiskt mandat riskerar demokratin att bli en kuliss för expertvälde. Den granskning av de *policyprofessionella* som görs i boken *Makt utan mandat* lägger en viktig grund för en debatt om den moderna folkstyrelsens praktik. Analysen av den grupp aktörer av politiskt sakkunniga, pressekreterare och PR-konsulter som utgör de *policyprofessionella* är ett viktigt och intressant forskningsbidrag. Författarnas slutsatser är emellertid inte lika övertygande. De förbiser att de *policyprofessionella* i offentlig tjänst har ett mandat och kan bli föremål för indirekt ansvarsutkrävande.

gor, ofta under stor tidspress. Är det under dessa förhållanden möjligt att upprätthålla ett styrelseskick där "all makt utgår från folket" eller är demokratin dömd att bli en kuliss som nödtorftigt skyler vad som i realiteten är ett expertstyre?

I EN NY svensk studie, *Makt utan mandat – De policyprofessionella i svensk politik*, tar sig Christina Garsten, Bo Rothstein och Stefan

Merparten av de policyprofessionella arbetar i offentlig verksamhet – statsförvaltningen, riksdagen (inklusive partierna), kommun eller landsting – medan en dryg tredjedel är anställda av intresseorganisationer (inklusive fackförbund), tankesmedjor och PR-byråer. Studien visar också att de policyprofessionella inte har påfallande hög lön. Intervjumaterialet bekräftar att det inte är pengar, utan makt, eller snarare att få befinna sig i maktens närhet och händelsernas centrum, som är den primära drivkraften.

Här finns inte möjlighet att göra rättvisa åt studiens intressanta analys av gruppen policyprofessionella. Låt mig bara ge några exempel på vad det rika materialet har att erbjuda.

Vi får till exempel klart för oss att de policyprofessionella beundrar våra folkvalda politikernas uthållighet och förmåga att hantera den stundtals hänsynslösa mediegranskning som de utsätts för. Däremot är de inte överdrivet imponerade av de folkvaldas intellektuella kapacitet och analysförmåga; här anser de policyprofessionella att de själva är överlägsna sina uppdragsgivare. En annan sak som är intressant att notera är den komplicerade relationen till massmedier, som man å ena sidan skyr eller åtminstone är skeptiskt inställd till, men som man å andra sidan är beroende av för att föra ut sina budskap och påverka den politiska dagordningen. Slutligen är det intressant att studiens resultat inte ger något stöd åt den tidigare etablerade uppfattningen att denna grupp personer föds in i politiken i den meningen att man kommer från familjeförhållanden som präglas av att föräldrarna arbetat som politiker eller i politikens direkta närhet.

Den beskrivande analysen bjuder på stimulerande läsning och intressanta inblickar i hur denna relativt osynliga del av svensk demokrati fungerar. Ibland blir dock resultaten något svåra att bedöma. De citat som presenteras ger färg åt framställningen och lyfter intressanta resultat, men som läsare vill man också veta något om i vilken utsträckning en redovisad uppfattning omfattas av intervjupersonerna. Om det är litet drygt hälften eller snarare en förkrossande majoritet av intervjupersonerna som till exempel ger uttryck för uppfattningen att man inte är särskilt imponerad av de folkvaldas intellektuella kapacitet, spelar det ju stor roll för vilka slutsatser vi kan dra från studien.

VID SIDAN AV att beskriva gruppen policyprofessionella vill Garsten, Rothstein och Svallfors diskutera i vilken utsträckning detta fenomen utgör ett problem för den svenska demokratin och vad vi i så fall bör göra åt det. Författarna påminner om att det är centralt för demokratin att beslut fattas enligt tydliga procedurer som visar hur maktutövningen går till. Enligt folksuveränitetstanken vilar all offentlig maktutövning ytterst på ett mandat som kan härledas till folket. Väljarna delegerar makt till sina representanter men om dessa inte sköter sitt uppdrag kan ansvar utkrävas och nya representanter utses. Författarnas tes är att de policyprofessionella

en intresseorganisation eller säljer sina tjänster på den privata marknaden till högstbjudande. Denna distinktion löper som en röd tråd genom studien men den ges inte den betydelse den förtjänar när författarna resonerar kring de normativa implikationerna av sin studie. Om vi håller isär dessa grupper blir det tydligt, menar jag, att fenomenet med experter som i praktiken har inflytande över politikens utformning inte bäst beskrivs som ett tillstånd av makt utan mandat som reser ett ansvarsutkrävande problem. Varför? Enkelt uttryckt: därför att de policyprofessionella i offentlig tjänst har ett mandat, medan de policyprofessionella i privat tjänst inte bör ha ett mandat.

utgör ett demokratiskt problem därför att de saknar ett mandat men trots detta har makt att påverka politiska beslut.

När det gäller denna del av analysen så är jag inte beredd att fullt ut hålla med författarna. Visserligen sätter man fingret på en potentiell utmaning för den moderna folkstyrelsen. Däremot anser jag att problematiken inte blir tydligt formulerad. Dessutom menar jag att den föreslagna lösningen med en grundlagsreglering av de policyprofessionellas ställning knappast är det bästa sättet att hantera det egentliga problemet.

Gruppen policyprofessionella består dels av aktörer i offentlig verksamhet – riksdag, regeringskansli, kommuner eller landsting – dels av aktörer som arbetar åt

FÖR ATT SE detta tydligt, låt oss först vända blicken mot de policyprofessionella som jobbar i offentlig verksamhet. Vi talar alltså om politiskt sakkunniga i regeringskansliet och riksdagen samt i våra kommuner och landsting. Visserligen har inte dessa ett explicit folkligt mandat att påverka politikens utformning, men de har likväl ett *indirekt mandat* i den meningen att de är anställda av folkvalda företrädare som i sin tur har ett explicit mandat från väljarna. På motsvarande sätt är ansvarsutkrävandet indirekt: väljarna kan ställa de folkvalda företrädarna till ansvar och dessa kan i sin tur utkräva ansvar av de policyprofessionella. Här finns en styrkedja som går från folket till dess valda representanter och sedan vidare till de personer som är anställda för att hjälpa de folkvalda att utföra sitt uppdrag. Som *principal-agent*-teori lär oss så kan agenten ha ett intresse av att söka maximera sina frihetsgrader och av-

vika från principalens instruktioner. Så är naturligtvis också fallet när det gäller de policyprofessionella. Men detta problem handlar om principalens möjligheter att i praktiken kontrollera och sanktionera agenten så att denne förblir sitt uppdrag trogen. En explicit konstitutionell reglering av de policyprofessionella är inte nödvändigtvis rätt väg att gå för att komma åt detta problem.

När det gäller de policyprofessionella i privat tjänst så medger författarna att dessa inte utgör ett lika stort problem ur ett demokratiskt legitimitetsperspektiv. Man kunde här varit tydligare med vilken typ av problem som denna grupp policyprofessionella ställer demokratin inför. Det faktum att politiska företrädare lys-

nar på och tar intryck av aktörer utanför den politiska sfären är inte något som vi bör reglera konstitutionellt. Däremot är det viktigt att dessa kontaktytor synliggörs och diskuteras. Men detta är ett problem som handlar om öppenhet och genomlysning, inte en avsaknad av regler för mandattagande och ansvarsutkrävande.

”Vi får till exempel klart för oss att de policyprofessionella beundrar våra folkvalda politikernas uthållighet och förmåga att hantera den stundtals hänsynslösa mediegranskning som de utsätts för. Däremot är de inte överdrivet imponerade av de folkvaldas intellektuella kapacitet och analysförmåga; här anser de policyprofessionella att de själva är överlägsna sina uppdragsgivare.”

DE FOLKVALDA SOM har att styra den moderna demokratin behöver till sin hjälp experter av olika slag. En politik som inte vilar på upplysningens grund riskerar att leda till en demokrati som kännetecknas av mandat utan makt. De policyprofessionella behövs och är här för att stanna. Det innebär att vi behöver vara på vår vakt mot en utveckling där demokratin kan komma att kännetecknas av makt utan mandat. Att undvika endera av dessa ytterligheter är ett av den moderna demokratis fundamentala dilemman. Detta problem låter sig inte lösas genom ett konstitutionellt Alexanderhugg. Lösningen ligger snarare i hur vi formulerar och i praktiken upprätthåller kontraktet mellan väljare, folkvalda och policyprofessionella i svensk demokrati. För detta syfte behövs en levande debatt om den moderna folkstyrelsens praktik. Boken *Makt utan mandat* har lämnat ett viktigt bidrag genom att lägga grunden för ett sådant samtal.

► Christer Karlsson är docent i statskunskap vid Uppsala universitet.

Carl Cederström
& André Spicer

Wellnessyndromet

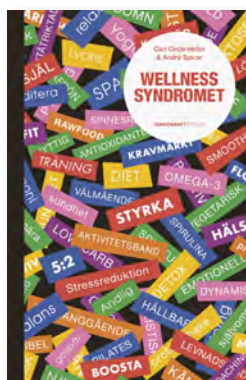
TANKEKRAFT | 200 S. | ISBN 9789186273125

HÄLSOINTRESSE OCH POLITISKT ENGAGEMANG KAN FÖRENAS

Recensent *Kay Glans*

DENNA BOK ÄR full av förenklingar och likväl svår att få grepp om eftersom den har karaktär av ett kollage av referat. Författarna menar att vi lider under ett sundhetsdiktat och att vi borde sluta bekymra oss om vår hälsa och i stället engagera oss politiskt. Men det finns inte någon motsättning mellan att sträva efter sundhet och att engagera sig politiskt och att sköta sin egen hälsa kan vara en akt av solidaritet mot andra.

POLITIK & SAMHÄLLE

DET HÄVDAS OFTA att det går en hälso- och träningsväg över västvärlden, men stämmer det? Forskare från GIH och KI som mätt hur mycket folk faktiskt rör på sig och inte förlitat sig på deras självrapportering har funnit att det är en minoritet som verkli-

gen motionerar. Fysisk träning tycks också alltmer bli en klassfråga; bland ungdomar är det framför allt medelklassen som ägnar sig åt idrott. Befolkningens viktutveckling talar ett tydligt språk om vår livsstil. Enligt den rapport som WHO publicerade i början av maj i år är Sverige ett av de länder i Europa där fetman ökar snabbast.

Det finns förvisso betänkliga inslag i samtida tränings- och hälsokultur, men vi befinner oss i en situation som gör en folkhälsorörelse nödvändig. Människor har i dag tillgång till mat på ett sätt som saknar motsvarighet i historien och normernas försvagning har gjort åttandet gränslöst. Man äter överallt och alltid och i många fall allting. Genom arbetets förändring har vi blivit stillasittande jämfört med äldre generationer. Till det kommer att informationstekniken gör att vi också rör oss mindre på fritiden; det gäller inte minst barn som därmed får en mycket dålig start i livet. Om man inte erkänner den stora utmaning för folkhälsan som denna utveckling innebär, riskerar en kritik av hälsointresset att befrämja en låt-gå-mentalitet.

DETTA SLAGS ENÖGDHET utmärker den uppmärksammade boken *Wellnessyndromet* av Carl Cederström och André Spicer. Deras slutsats är att vi borde sluta bekymra oss så mycket om vår hälsa och i stället engagera oss politiskt. Inte någon gång i boken lyfter de fram den rådande folkhälsoproblematiken. Det är en bok som på samma gång är full av förenklingar och svår att få grepp om. Den kan närmast beskrivas som ett kollage av referat; för den som har följt den internationella diskussionen finns det inte mycket nytt. Olika tänkare staplas på varandra i rasande tempo utan att centrala tankegångar blir ordentligt utredda.

Författarna sätter till exempel likhetstecken mellan strävan efter sundhet och sökande efter njutning och hävdar att vi domineras av ett postmodernt överjag som anbefaller oss att njuta. Inledningsvis får vi veta att "sundhet [har] i dag blivit ett moraliskt påbud som vi ständigt och oförtröttligt påminns om. Att vara en god människa innebär [...] att hela tiden finna nya källor till njutning." Jag betvivlar det meningsfulla i att på detta sätt föra samman njutning med träning och genomtänkt kosthållning, eftersom de senare är en övning i självövervinnelse, det förre att ge efter för sina impulser. Det är faktiskt skillnad på ett marklyftspass och vinprovning, även om man kan bli yr i skallen av båda. Träning och diet är bland annat ett försök att hantera alla de njutningsmöjligheter som i dag lättvindigt står till buds. Att disciplinera och pressa sin kropp kan ge tillfredsställelse men inte njutning på

samma sätt som när man ger efter för sina begär. Det finns i hälsokulturen ett asketiskt inslag som går på tvärs mot njutningskulten.

Det är förmodligen för att kunna framställa samtidens klimat som präglad av ett enhetligt diktat som Cederström och Spicer klumpar ihop dessa skiljaktiga fenomen. De hävdar att sundheten i dag har blivit ett påbud, det är inte längre något man väljer. Som konsumenter förväntas vi anamma en livsstil som syftar till att maximera vårt välmående, heter det. Om de med välmående menar hälsa och inte att man äter det som man tycker är gott är de ute och cyklar. Bokens kritiska udd är riktad mot nyliberalismen och kapitalismen, men typiskt nog kommer livsmedelsindustrin billigt undan, trots att den driver oss att äta skräpmat, full av hälsovådliga tillsatser. Författarna säger att ätandet har blivit en paranoid aktivitet, men reflekterar inte över att det kan hänga samman med att livsmedel är så manipulerade. Skulle de kritiskt granska livsmedelsindustrin blev de väl tvungna att medge att det finns ett problem med viktökningen i dag och det har de bestämt sig för att inte göra.

DET VORE VÅL egendomligt om man inte i en så disparat och kompilorisk bok också hittade värdefulla iakttagelser. Cederström och Spicer har rätt i att det finns risker med att företagen engagerar sig alltför mycket i de anställdas hälsa och därvid utökar sin kontroll av dem, som ju kan bli mycket omfattande med modern mätteknik. (Men ändå: det är inte lätt att vara företagare! För kritiserades de för att de förstörde de anställdas hälsa, nu för att de bekymrar sig för mycket om den.) Med "wellnessyndromet" syftar författarna på ångest, skuld känslor och dåligt samvete som följer av sundhetsdiktatet. Sådana känslor är svåra att helt undvika om man vet att man lever ohälsosamt, och det är naturligtvis kontraproduktivt att förstärka dem genom att triumfera moraliskt över dem som plågas av sådana känslor.

Det är också lätt att dela Cederströms och Spicers uppfattning att förändringstakten och osäkerheten i dag har blivit för stor och att det på många sätt vore önskvärt om man kunde bromsa tempot. Men hur? På den punkten lämnar författarna – och de flesta andra som hittills yttrat sig i frågan – oss i sticket. Tills någon förklarar hur man drar i bromsen, får vi väl nöja oss med att anamma en motviktskultur till förändringstempot som gör det lättare att stå ut med det. Till en sådan hör fysisk träning och någon variant av modern stoicism, såsom ACT. Cederström och Spicer ser en sådan motviktskultur som ett sätt

att lasta över problemen för den strukturella osäkerheten på individen. Tja, en del kan vi förändra genom politiskt handlande, annat får vi lära oss att stå ut med. För stora förväntningar på vad politiken kan åstadkomma leder på sikt till besvikelse och passivitet. Författarna ondgör sig över avpolitiseringsen i dag, men den har mindre med hälsotrenden att göra än med att man för några decennier sedan ställde alltför höga förväntningar på vad politiken skulle kunna åstadkomma. Cederström och Spicer för oss tillbaka till 70-talets dikotomi mellan att förändra samhället och förändra sig själv, men självklart kan man sträva efter båda. Att förändra sig själv till exempel genom att bli en mer medveten konsument är också ett bidrag till en samhällsförändring.

► Antigravitationsyoga i Hamburg. Kan de få politisk markkontakt, männe?

ÖVER HUVUD TAGET präglas *Wellnessyndromet* av diskutabla motsatsställningar. En annan sådan är deras uppfattning att politiskt engagemang och strävan efter sundhet utesluter varandra. Visst kan sundhetssträvan bli ett livsinnehåll hos en del, men den är i sig alls inte oförenlig med politiskt engagemang. Det är ingen tillfällighet att den traditionella arbetarrörelsen fäste stor vikt vid nykterhet, fysisk fostran och disciplinering. En klass som vill förändra sin situation måste disciplinera sig själv. Författarna ironiserar över kritik av underklassens livsstil och försök att förändra den, som till exempel när stjärnkocken Jamie Olivier lagar mat åt skolbarn, och menar att det i grund och botten handlar om att medelklassen vill känna sig moraliskt överlägsen. Här behövs i stället politiska åtgärder, såsom grundinkomst, bättre bostäder och sjukvård, säger de. Men sådana insatser gör det

inte överflödigt att försöka förändra livsstilen. Det finns inget antingen eller här – man inte bara kan utan måste göra båda.

Ytterligare en falsk motsatsställning i boken är att ställa omsorg om sig själv och sin hälsa i motsatsställning till omsorg om andra. Att ta vara på sig själv i detta avseende är också att ta vara på sin nästa, eftersom det innebär att man inte belastar vårdssystemet i onödan. Att sköta sin hälsa är också en omsorg om samhället i den bemärkelsen att vi på grund av den demografiska utvecklingen måste vara beredda på att arbeta längre och då gäller det att ha en livsstil som gör att vi inte åldras i förtid.

MEN CEDERSTRÖM OCH Spicer har avfärdat alla försök att bemästra samtidens folkhälsoutmaningar och klumpar ihop så

mycket oförenligt i sina resonemang att de konstruktiva möjligheterna är uttömda. I slutet av boken hävdar de att de enda som i dag konsekvent gör uppror mot det njutningsdominerade wellnessyndromet är de homosexuella som finner hiv erotiskt eggande och avsiktligt låter sig smittas (så kallad *barebacking*). Utöver att jag har svårt att se den principiella skillnaden mellan detta och många andra självdestruktiva beteenden, tycker jag att det handlar om individer som sätter njutningen framför allt annat och därför inte avviker från den tendens boken säger sig vilja kritisera. Jag misstänker att wellnessyndromet, trots dåligt samvete och skuld känslor, är att föredra framför de alternativ som tecknas här. Boten är ibland värre än soten.

► Kay Glans är chefredaktör för *Respons*.

Yuliya Yurchuk

*Reordering of Meaningful Worlds
– Memory of the Organization of
Ukrainian Nationalists and the
Ukrainian Insurgent Army in
Post-Soviet Ukraine*

STOCKHOLM UNIVERSITY
295 S. | ISBN 9789176490211

DEN UKRAINSKA KAMPEN OM DET FÖRFLUTNA

Recensent *Per-Arne Bodin*

FÖR ATT FÖRSTÅ de politiska konflikterna i Ukraina är landets blodiga 1900-tals-historia central. I sin avhandling om det kollektiva minnet i den unga nationen visar dock Yulia Yurchuk att de flesta invånarna i den stad hon har undersökt inte vet vad statyer och monument föreställer.

POLITIK & SAMHÄLLE

DEN RYSKA PROPAGANDAN anklagar ständigt den ukrainska regeringen för att vara en junta och de ledande ukrainska politikerna för att vara fascister. Det är inte sant, men för att förstå bakgrunden till dessa anklagelser är det nödvändigt att känna till Ukrainas 1900-talshistoria och den minneskultur som utvecklats under de 25 år som landet varit självständigt. Ett viktigt bidrag här är en nyligen framlagd avhandling av Yuliya Yurchuk med titeln *Reordering of*

Meaningful Worlds – Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine (Stockholms universitet/Södertörns högskola).

Avhandlingen är en studie av det kollektiva minnet i Volyniens huvudstad Rivne. Området var under mellankrigstiden en del av Polen och blev efter Molotov-Ribbentrop-pakten 1939 först en del av Ukraina och Sovjetunionen för att sedan under kriget bli en del av Tyskland innan det återigen blev en del av det sovjetiska Ukraina. I Volynien och dess huvudstad har tidens tragedier utspelat sig i koncentrat: andra världskriget, ömsesidiga massakrer av ukrainare och polacker, fördrivning och förintandet av den judiska befolkningen.

För förståelsen av det självständiga Ukrainas förflutna är två förkortningar viktiga, OUN och UPA, som står för Organisationen för ukrainska nationalisterna respektive Den ukrainska upprorsarmén. Deras ledare Stepan Bandera är en av de mest kontroversiella gestalterna i Ukrainas historia. Två höga företrädare, Klym Savur och Taras Bul'ba-Borovets', hade nära koppling till Rivne. Dilemmat är att dessa rörelser och dessa gestalter å ena sidan står för Ukrainas självständighetssträvanden under förra seklet och å andra sidan är förknippade med folkmord eller samröre med nazisterna. Detta mörka förflutna tolkas ömsom som nödvändiggjort av den historiska situationen, ömsom som en integrerad del av deras ideologi. De tre nämnda gestalterna uppfattas i ukrainsk minneskultur av vissa som frihetshjältar, av andra som krigsförbrytare.

Yuliya Yurchuk studerar alltså framför allt staden Rivne och dess monument som en del av det kollektiva minnet. Hon har för sitt syfte läst allt som nog går att läsa om minneskultur och använder sin beläsenhet på bästa sätt. En gren av den humanistiska forskningen som ibland kan kännas en aning uttjatad blir här angelägen.

Det kollektiva minnet undersöks för Rivne under åren 1985–2014. Avhandlingen är alltså pålägsamt aktuell. Minneskulturen i staden ses i ett reciprokt förhållande till den minneskultur som emanerar från den centrala statsmakten i Kiev. En stor del av minneskulturen i Rivne och i andra delar av landet är lokal och ibland till och med privat. Statyer och andra minnesmärken sätts upp med privata medel. Minneskulturen usurperas sedan av de olika politiska partierna och används även av presidentmakten. De ukrainska politiska partierna är snara att lägga fram förslag på minneskultur i stället för att föreslå åtgärder för utveckling av landets ekonomi och välfärd, menar Yurchuk. Minneskulturen har under hela självständighetstiden varit slagträ i kampen om den politiska

makten. Högerpartierna approprierar minnet av OUN och UPA medan Regionernas parti lägger beslag på segern i andra världskriget, som hos dem liksom under sovjettiden kallas Stora fosterländska kriget. Holodomor, hungerkatastrofen kring 1930, används som anklagelse av den ena sidan, Förintelsen av den andra. Skapandet av en nationell minneskultur blev särskilt viktigt under Jusjtjenkos tid som president. Han lät bland annat uppföra ett minnesmärke till Bandera, vilket väckte stark kritik både inom landet och i EU.

VAD HAR DA hänt med stadslandskapet i Rivne under självständighetstiden? Det senaste året har Leninstatyerna tagits ner i många städer i Ukraina. I Rivne hade det aldrig funnits någon sådan utan frågan har gällt två andra minnesmärken. Det ena, föreställande NKVD-generalen Dmitrij Medvedev, sattes upp så sent som 1988 utanför stadens KGB-högkvarter. Det togs några år senare helt sonika ned och skickades till den ryska staden Brjansk där generalen var född. Statyn över Mykola Kuznetsov, som varit legendarisk spionchef i staden när den var ockuperad av Tyskland, förvisades från centrum till kyrkogården. I stället sattes ett minnesmärke upp på dess plats till minne av dem som dött för Ukraina. På så sätt kunde man i ett monument förena minnet av döda i kampen mot Hitler, mot Stalin eller deras kamp mot varandra.

De kollektiva minneskaparna (i avhandlingen kallas de minnesentreprenörerna) har att förhålla sig till samarbetet med Hitler, till massavrättningarna av judar och massavrättningarna av polacker.

Viktigast för den nya minneskulturen i Rivne har varit uppförandet av minnesmärken till Klym Savur som var ledare för UPA. Han dog i kampen mot sovjetmakten, men räknas samtidigt som ansvarig för mordet på tusentals polacker. Taras Bul'ba-Borovets' kämpade under andra världskriget för ett fritt Ukraina, i förstone med stöd från Hitler, som dock tappade förtroende för honom. Borovets' har anklagats för massmord på judar. Dessa två gestalter motsvarar den roll som Stepan Bandera spelar i det gemensamma ukrainska minneskapandet. I staden Rivne blir dessa gestalter entydiga frihetshjältar. Ansvaret för etnisk rensning eller samarbetet med Hitlertyskland glöms bort eller diskuteras inte. Det skapas inte bara statyer, även kyrkor, kapell eller kloster byggs i närhet av minnesmärkena för att förstärka deras symboliska värde. "Autentiska" bunkrar ska visa frihetskampens vardag.

En uppsättning minnesplatser förknippade med det sovjetiska arvet byts alltså ut mot andra som förknippas med Ukrainas kamp för självständighet. Yurchuk har

följt diskussionerna om denna växling av statyer genom att läsa tidningsartiklar och protokoll från stadsfullmäktiges sammanträden. Hon finner berättelser i svart och vitt utan några nyanser.

I Rivne liksom i Ukraina i stort skapar man ett kollektivt minne av hjältar som stridit för ukrainsk självständighet. Hjalte-raden börjar med Karl den tolfte allierade Mazepa och fortsätter med Symon Petliura, som ledde den ukrainska folkrepubliken som existerade 1917–1918. En staty av Petliura har satts upp i Rivne. Stepan Bandera har inget minnesmärke i staden. Däremot finns en gata uppkallad efter honom.

Dessa monument och även nya gatunamn blir delar av en historisk berättelse om vägen mot ukrainsk självständighet, en berättelse som också innefattar den orangea revolutionen och Euromajdan. Där finns sällan plats för kritik av enskilda personer eller organisationer. Få monument är riktigt samlande, förutom det som finns i nästan varje ukrainsk stad uppfört till minne av nationalskalden Taras Sjev-tjenko och för Rivnes del minnesmärket över dem som dött för Ukraina.

Några organisationer av ukrainska historiker strävar efter att studera alla dessa händelser, gestalter och organisationer objektivt. De är viktiga, framhåller avhandlingförfattaren, men hon tycks ibland ha för stark tilltro till deras möjligheter att nå en objektiv och motsägelsefri bild av vad som skedde.

Det är i uppbyggandet av det ukrainska kollektiva minnet som vi också ska för-

stå Euromajdan. På torget samlades anhängarna till en europeisk utveckling och ukrainskt medlemskap i EU med ukrainska nationalisterna som hyllade UPA. EU-flaggan och UPA:s svartröda flagga vajade samtidigt i samma manifestation: gemensamt var här avståndstagandet från det sovjetiska arvet och från Putins Eurasiska union.

Avhandlingen diskuterar hur samhället handhar "problematisering", alltså kunskap som de flesta vill glömma bort eller inte höra talas om, alltså de händelser som inte passar in i hjälteberättelsen om kampen för självständighet. Här förefaller aktiv glömska eller som det står i avhandlingen, amnesi, vara den utväg som oftast väljs.

SYNEN PÅ DET historiska förflutna är alltså mycket aktuell i dagens Ukraina. Vad som inte sägs i avhandlingen, men som blir slutsatsen, är att landet måste ta itu med de svåra frågorna när det gäller UPA, när det gäller Förintelsen och relationen till Polen. Den mest kända av Ukrainas författare, Oksana Zabuzjko, har nyligen publicerat en roman, i vilken hon följer en kvinnlig partisans öden under kriget och en nutida journalists försök att finna sanningen om detta öde. Det är ett av försöken att ta itu med de svåra frågorna.

Det är bland annat denna ukrainska minneskultur som gör att Putin kallar regeringen i Kiev för junta och att många i Ryssland anser att Ukraina styrs av fascisterna. Man ska samtidigt komma ihåg att ultranationalisterna i det senaste valet till Verchovna Rada endast fick ett par procents röster.

Efter en magnifik utredning av denna minneskultur beger sig Yurchuk ut på stan i Rivne. Hon ställer sig vid monumenten och ber de förbipasserande berätta vad och vilka de föreställer. Resultatet blir oväntat: de flesta vet inte vad de föreställer och om de ändå kan ange namnen blandar de ihop personer, tider, sovjetiskt och ukrainskt. Samma resultat kommer hon fram till när hon låter ett antal studenter skriva uppsatser om sin stad. De flesta tillfrågade anar att det gäller kriget och Ukrainas självständighet. Flera av de tillfrågade berättar om far- eller morföräldrar som kämpat för UPA eller för den sovjetiska armén. Plötsligt visade det sig att det kollektiva minnet nästan inte finns utan det personliga minnet kommer fram. Trots det har dessa minnen och motminnen politisk sprängkraft.

Särskilt intressant i avhandlingen är det som kallas hybrider. Det är minnesmärken som är uppförda för att hedra "krigets offer" oberoende av vilken sida det gäller, liksom den egendomliga blandning av tider och händelser som finns i de intervjuer som Yurchuk inhämtat. Händel-

ser från 1917 blandas med händelser från andra världskriget, Holodomor och UPA; två företeelser som egentligen inte har med varandra att göra blir till en och samma berättelse. Försök har gjorts att arrangera ett gemensamt firande av andra världskrigets slut, som skulle inkludera både den sovjetiska segern och minnet av den ukrainska upprorsarmén. Yurchuk kallar detta för minnesamalgamering. En oväntad sådan är att de monument som skapas för att fira deltagarna i UPA stilistiskt är starkt påverkade av sovjetmonumenten.

De nya minnesmärken som uppförs innehåller ofta religiös symbolik. Det påpekas flera gånger i avhandlingen och det med rätta. Vad som däremot saknas är en utredning av de tre ortodoxa kyrkornas och den grekisk-katolska kyrkans agerande när det nya kollektiva minnet skapas. Det hade varit intressant om också detta funnits med. Kyrkan är ju en av de viktigaste minnesentreprenörerna i ett samhälle, om man ska använda avhandlingsskrivarens egen term. Vad som också saknas i avhandlingen är en kontextualisering. OUN grundades 1929, alltså samma år som det kroatiska Ustasja eller den finländska Lapporörelsen. I avhandlingen framstår de ukrainska nationalisterna under tiden före och under andra världskriget som mera unika än de är. Det finns alltså ett allmänuropeiskt perspektiv på frågan, vilket Yurchuk också påpekar i avhandlingens sista ord.

Något som ytterligare hade kunnat stärka avhandlingens förklaringskraft skulle ha varit en jämförande studie med någon stad i östra Ukraina och dess minneskultur. Det räcker att ögna igenom listan på till exempel minnesmärkena i staden Donetsk för att se den stora skillnaden mellan dessa två städer.

YURCHUK VILL INTE dra några slutsatser för framtiden med sin avhandling. Det framhöll hon med skärpa under disputationen. Vad hon har gjort med glans är att på olika sätt ställa frågor om minneskultur och etisk ansvarighet, vilket är av största vikt för förståelsen av utvecklingen i dagens Ukraina. Det är denna minneskultur som används för att bevisa att den ukrainska ledningen är fascistanstruken. Ett annat konstaterande är att genomlysningen av Ukrainas 1900-talshistoria fortfarande förefaller vara svag. Yurchuks avhandling är ett bidrag till att göra den starkare.

► Per-Arne Bodin är professor i slaviska språk vid Stockholms universitet.

► 2001 restes en 12 meter hög staty på en 40 meter hög sockel på Maidantorget i Kiev för att fira Ukrainas tio år av självständighet.

Jang Jin-sung

Käre ledare
– *Min flykt från Nordkorea*

(Dear Leader)

ÖVERS. YLVA MÖRK

NORSTEDTS | 319 S. | 9789113061979

NORDKOREAS AVHOPPADE HOVPOET

Recensent *Jojje Olsson*

POETEN JANG JIN-SUNG arbetade för Nordkoreas propagandaenhet och träffade diktatorn Kim Jong-il personligen. I sin bok berättar han om hur landet styrs och om sin flykt därifrån. Läsaren får en fascinerande och sällsynt inblick i maktens korridorer i Pyongyang.

POLITIK & SAMHÄLLE

UNDER DE SENASTE åren har ett antal böcker som skildrar nordkoreanska avhoppares öden kommit ut. Barbara Demicks *Nothing To Envy – Ordinary Lives in North Korea* (2009) vill ge en representativ bild av en "vanlig" nordkoreans vardag. Året därpå kom *The Aquariums of Pyongyang* av Kang Chol-hwan som satt i arbetsläger med sin familj under tio år. Kängs bok var en av de första redogörelserna för landets numera ökända fångläger, där hundratusentals människor plågas under värsta tänkbara förhållanden. Ett om möjligt ännu värre människo-

öde skildras i *Escape from Camp 14* (2012) där Blaine Harden intervjuat Shin Dong-hyuk, född och uppvuxen i ett av dessa läger. Gemensamt för dessa böcker är skildringar av tortyr, hunger, sjukdomar och offentliga avrättningar, och de representerar den typ av historier som avhoppade nordkoreaner hittills delat med sig av till omvärlden. Jang Jin-sungs *Käre ledare* skiljer sig från ovan nämnda berättelser. Han var en av den framlidne diktatorn Kim Jong-ils favoritpoeter och levde ett privilegierat liv i Nordkoreas högsta politiska kretsar. Tack vare den information han som högt uppsatt tjänsteman tagit del av ger Jang en unik inblick i det slutna landet.

REDAN I BARNDOMEN tillhörde Jang en privilegierad familj. Farbrodern var vapenhandlare och en av landets rikaste män. Jang var känd bland sina vänner för att alltid bära runt på minst tusen amerikanska dollar. Blott 28 år gammal vann Jang diktatorns gunst genom den lika korta som bisarra dikten *Vären är sprungen ur Herrens gevärspipa*, som nådde landets alla hörn efter publicering i den statliga partitidningen. En del av belöningen för dikten blev att få träffa Kim Jong-il och därmed invigas i Arbetarpartiets maktelit.

Rigorösa säkerhetsförberedelser föregick vad som borde ha varit den stoltaste dagen i Jangs liv. Han färdades genom tågstationer som bara fick användas av diktatorn, till en ö som endast var avsedd för ledarens släkt. Men tvärtemot alla gudalika myter om ledaren visade sig Kim Jong-il prata ful slang full av svordomar. Under lyxmiddagen tog diktatorn av sig sina skor; de var tunga och obekväma på grund av sulan som syftade till att göra honom 6–7 centimeter längre. I övrigt var denne halvgud mest upptagen av att leka med sin hundvalp och när Kim Jong-il under tillställningen plötsligt började gråta till åsynen av en rysk folkdans var även övriga närvarande kadrer tvungna att stämma in i gråten. Trots att situationen var högst främmande för Jang lyckades han till slut pressa fram några krokodiltårar genom att upprepa för sig själv "jag måste gråta, jag måste gråta". Den andra delen av belöningen för dikten bestod i att för första gången på många år få återvända till sin uppväxtort Sariwon, som ligger drygt 60 kilometer söder om Pyongyang.

ÅRET VAR 1999 och en flera år lång svältperiod som kostat upp till tre miljoner nordkoreaner livet var i sitt slutskede. Som en del av bubblan kring Pyongyangs partielit hade Jang knappt märkt av svälten. Han hade som vanligt fått minst 21 kilo ris, fem kilo kött och fisk varje vecka. De allra högsta tjänstemännen fick sina

ransoneringar utkörda dagligen, men ute i provinserna hade de statliga matleveranserna sedan länge upphört.

Redan på tågstationen insåg Jang att allt inte stod rätt till. Den gamla vän som välmågnade honom på tågstationen var så småmårdad att han knappt orkade hjälpa Jang att bära väskan. Utanför stationen strök försäljare omkring som desperat försökte kränga allt från kranvatten till cigarettfimpar. Då Jang frågade om de grupper av män som gick runt och petade med pinnar på orörliga kroppar som låg längs med vägen svarade vännen att "det kanske inte finns likdivisioner i Pyongyang".

Allteftersom timmarna gick såg Jang allt fler tecken på hur eländigt befolkningen i den gamla hemstaden hade det. Hans barndomskärlek såg trots sin unga ålder ut som en "vanställd gammal gumma", med en smal gammacke som blottades då hon skamset slog ner blicken i marken. En gammal klasskamrats familj hade i väntan på sin ärade gäst ansträngt sig för att lägga undan ett visst antal riskorn vid varje måltid för att spara ihop till en måltid som i alla fall liknade risgröt. Under besökets andra dag bevittnade Jang en offentlig avrättning av en utsvulten bonde som i en fem minuter lång "folkrättegång" dömdes till döden för att ha stulit en säck ris.

De obehagskänslor som besöket framkallade hos Jang fick honom att besluta sig för att återvända till Pyongyang efter mindre än ett dygn i Sariwon. I huvudstaden väntade åter arbetet vid sektion 5, division 9, kontor 101 på Departementet för enad front där han tillsammans med sju andra tjänstemän hade till uppgift att – under sydkoreansk pseudonym – skriva hyllande texter om Nordkorea.

PÅ DEPARTEMENTET HADE Jang direktkontakt med några av landets högsta politiker, vilket gav honom god insikt i det politiska systemet. Bland det som väckt störst intresse – särskilt vid det sydkoreanska säkerhetsministeriet – är Jangs redogörelse för en relativt okänd maktkamp som ägde rum mellan Nordkoreas grundare Kim Il-sung och hans äldsta son Kim Jong-il. Enligt Jang kände sig sonen inte säker på att få ärva makten från Kim Il-sung, vilket fick honom att försöka manövrera ut fadern redan då denne var i livet. Bland annat befäste Kim Jong-il under 1970-talet sin auktoritet inom Departementet för organisation och vägledning och utökade sedan sakta dess befogenheter med hjälp av kontaktnät och kohandel. Utåt hölls departementets växande makt hemlig; Kim Il-sung framstod som landets obestridda ledare och landsfader fram till sin död 1994. Men bakom kulisserna hade Kim Jong-il redan total makt och började snart

8 april 2015, 22-årsjubileumet av att Kim Jong-il valdes till ordförande i Nationella försvarskommisionen, Nordkoreas högsta regeringsorgan.

rensa ut flera av faderns allierade. Jang jämför Departementet för organisation och vägledning med SS i Nazityskland och sovjetiska KGB.

Efter att Kim Jong-il formellt tagit över makten kastades Nordkorea snart in i den svältkatastrof som förvandlade Sariwon och många andra platser till en jättelik kyrkogård. Jang berättar hur den kollapsade ekonomin och ransoneringssystemen skapade en privat marknad som hotade regimens ställning. Stora delar av befolkningen blev beroende av kommers snarare än statlig distribution för sin överlevnad.

Regimens räddning blev ironiskt nog den "solskenspolitik" som Sydkorea startade i hopp om att förbättra relationerna mellan länderna. Jang skildrar hur kretsen närmast Kim Jong-il utnyttjade detta och knep åt sig så mycket bistånd det gick med så små eftergifter som möjligt. Hade det inte varit för Sydkoreas matsändningar hade Kim Jong-ils styre enligt Jang sannolikt kollapsat kring millennieskiftet.

Hans arbete gav honom tillgång till sydkoreanska tidningar och böcker, vilket var sällsynt även bland de allra högst uppsatta partimedlemmarna. Informationen utifrån gjorde honom alltmer kritisk till regimen och så småningom började han låna ut det sydkoreanska materialet till sin närmsta umgängeskrets. Detta innebar stora risker och ledde till slut till att Jang tvingades lämna Nordkorea. När en vän en dag i panik berättade att han han glömt sin portfölj med en av Jangs böcker på Pyongyangs tunnelbana bestämde de sig omgående för att försöka fly tillsammans.

Historien som följer på detta är att likna vid en deckare där kinesisk polis samarbetar med nordkoreanska agenter för att få tag på de två högt uppsatta avhopparna. För att föräldrarna ska verka genuint överraskade när de konfronteras av säkerhetspolisen berättar Jang inte för dem att han ska lämna Nordkorea. Väl på flykt tas vännen tillfång och kastar sig från ett stup för att slippa återvända över gränsen. Efter 35 dagar på flyende fot i det iskalla Manchuriet får Jang slutligen kontakt med sydkoreanska agenter som smugglar in honom på landets ambassad i Peking, som sedan hjälper honom att ta sig till Sydkorea.

EFTERSOM FLERA NORDKOREANSKA avhoppare har mördats lever Jang i Sydkorea under rigorös säkerhet. Han är en populär föreläsare och har startat en egen plattform för nyheter och analyser av Nordkorea. Efter ankomsten till Seoul arbetade Jang under flera år för Sydkoreas statliga underrättelsetjänst, men lämnade nyligen sitt arbete för att på nytt kunna ägna sig åt sin passion: skrivandet – denna gång utan restriktioner. Som tjänsteman i Nordkorea var alla litterära verk som inte skrevs på uppdrag av regimen per definition illegala och kunde leda till fängelse eller värre.

Även om historien om flykten är en nagelbitare består det mest intressanta i Jangs erfarenheter från tiden som tjänsteman vid Departementet för enad front. I den koreanska ursprungsversionen av boken fokuseras mer på själva flykten, men i den engelska versionen som legat till grund för den svenska översättningen

ges som tur är mer plats åt tiden i Nordkorea.

Ett problem med Jangs bok är givetvis att innehållet inte går att kontrollera. Anekdoter som att 3000 forskare arbetade för att ta fram metoder som kunde förlänga Kim Jong-ils liv och att staten ska ha finkammat landets skolor på söta 13-åriga flickor som senare blev diktatorns älskarinnor är omöjliga att verifiera. Med tanke på tidigare diktatorers storhetsvansinne kan historierna mycket väl stämma, men samtidigt är det också känt att avhoppare ändrar sina berättelser för att de ska motsvara omvärldens förväntningar. Så sent som i januari i år erkände Shin Dong-hyuk, som nämndes inledningsvis, att flera detaljer i hans ursprungliga berättelse var osanna.

Boken är kronologisk när det gäller Jangs flykt, men det gäller inte berättelserna om Nordkoreas historia och regimens utveckling i modern tid. Dessa fakta presenteras löpande där den passar in i händelseutvecklingen. Läsare som är ute efter en tydlig redogörelse för landets politiska och ekonomiska tillstånd har större nytta av böcker som *North Korea: State of Paranoia* (2014) och *The Impossible State: North Korea, Past and Future* (2012). Men till skillnad från dessa böcker, vilkas information inhämtats vid ett skrivbord, erbjuder Jang en långt mer intressant berättelse. Boken är omöjlig att lägga ifrån sig.

► Jojje Olsson är författare och journalist bosatt i Kina sedan 2007.

Kerstin Sandell (red.)

Att bryta innanförskapet – Kritiska perspektiv på jämställdhet och mångfald i akademien

MAKADAM FÖRLAG | 311 S. | 9789170611513

AKADEMINS BRISTANDE MÅNGFALD OCH JÄMSTÄLLDHET

Recensent *Lisa Öberg*

EN NY ANTOLOGI granskar jämställdhet och mångfald inom akademien och ger en pessimistisk bild. Författarna visar bland annat att strävan efter ett mer heterogent universitet i dag oftare motiveras utifrån ekonomi än rättvisa. Tyvärr ges inga förslag på hur trenden ska brytas.

POLITIK OCH SAMHÄLLE

DET ÄR OFTA en bra idé när forskare som är engagerade i ett och samma problemkomplex bestämmer sig för att publicera tillsammans. I denna bok handlar det om arbetet för jämställdhet, likabehandling och mångfald i den vetenskapliga världen. Bidragen är sprungna ur delvis samma praktikgemenskap: akademiker som på olika sätt arbetar för och forskar om likabehandling, mångfald och inkludering. Några kategorier som är viktiga i tankeproduktionen i

denna gemenskap är jämlikhet, jämställdhet, ras, utländsk och svensk härkomst, heterosexualitet, homosexualitet, funktionsnedsättning samt frånvaro därav.

Som en gemensam kunskapsbas finns data som visar att den svenska vetenskapliga världen i sina enskilda delar är starkt homogen. I toppen finns en stor majoritet manliga professorer, oftast av svenskt ursprung. På mindre meriterade positioner finns de kvinnliga lärarna som adjunkter och lektorer. Relativt få kvinnor och forskare med utländsk bakgrund tar sig till den vetenskapliga toppen, och ännu färre har icke-vit hy eller en funktionsnedsättning. Diskriminerande och exkluderande krafter gömmer sig tydligen i till synes objektiva sakkunnigprövningar och rekryteringsprocesser.

PÅ SVERIGES ALLA lärosäten bedrivs arbete mot diskriminering och för likabehandling. I det arbetet brottas två synsätt med varandra. Å ena sidan finns det självklara och hävdvunna essentialistiska paradigmet som innebär att alla forskare och lärare ska behandlas lika och att endast meritokratiska motiv är giltiga för att ge dem olika privilegier. Den som vill få en anställning som professor ska alltså prövas och befinnas uppfylla de vetenskapliga kraven, den som vill få anställning som lektor ska ha doktorsexamen och så vidare. Att dessa prövningar görs med opartiskhet och rättvisa är ett ideal som alla säger sig stå för.

Men i kunskapsbasen för likabehandlingsarbetet finns å andra sidan också det konstruktivistiska paradigmet som förklarar hur föreställningar konstrueras i det sociala samspelet, till exempel om dem som ansöker att bli professor eller prövas för ett lektorat – föreställningar som sorterar in dem i kategorier som tenderar att motverka det önskade idealet av likabehandling.

Låt oss ta den manliga docenten Andersson som exempel. Han konstrueras av andra (och av sig själv) som en blivande professor inom en välkänd subdisciplin. Och eftersom han arbetar på bra har han stora chanser att också bli det. En inflyttad professor med ett för den svenska omgivningen svåruttalat namn och en här mindre välkänd forskningsinriktning kommer att konstrueras som tillhörande en annan kategori, en minoritet.

Att observera är att den utländska professorn inte objektivt tillhör en minoritet. I hela världen finns det naturligtvis många fler professorer med osvenska efternamn i för oss mer eller mindre okända subspecialiteter än det finns manliga professorer som heter Andersson. Den utländska professorn görs till en minoritetsperson i en viss svensk kontext, som kanske inte vill

eller kan göra allvar av målet att internationalisera lärosätet, och inte vill eller kan tillämpa reell likabehandling. I arbetet för större jämlikhet, mångfald och lika-behandling blir det därför ett viktigt mål att synliggöra och stödja "minoritiserade grupper", oavsett om det handlar om utländska professorer och kvinnor eller om personer med funktionsnedsättningar och sexuella identiteter som skiljer sig från den "majoritiserade gruppen".

Så här beskrivs begreppen i antologin:

Begreppen minoritiserade och majoritiserade grupper används för att identifiera grupperns strukturella positioneringar inom [...] akademien. Det sätter sökljuset på processer som skapar vissa grupper som hemmahörande, åkandes glashiss, medan andra skapas som avvikande och möter glastak, förbigående och diskriminering.

Ett annat förekommande begrepp som är både kraftfullt och användbart är "rasifiering". Med det menas att utseenden och kroppar tillskrivs sociala attribut och geopolitiska ursprung och att dessa kategoriseras in i grupper som akademien är van respektive ovan vid. Lärare och forskare som kommer från andra länder upplevs ofta "ha ras", det vill säga de rasifieras. De som den svenska vetenskapliga världen är vana vid upplevs däremot sakna ras.

Det är tendensen att inte analysera och diskutera vad som anses normalt (det vill säga tillhörande majoritetssamhällets vanliga struktur) som bokens författare – fyndigt tycker jag – kallar innanförskapet och som de vill medverka till att bryta. Att de också ställer sig kritiska till hittillsvarande försök att bryta innanförskapet framgår av den titel de valt för boken.

REDAKTÖR FÖR ANTOLOGIN är Kerstin Sandell, docent i genusvetenskap vid Lunds universitet, där många medförfattare också är verksamma. Sandell drar upp huvudlinjerna i boken och sammanfattar koncist de ingående delstudierna. De avslutas med ett efterord av Malin Rönblom, docent i statsvetenskap vid Umeå universitet, som placerar antologin i ett feministiskt sammanhang. Fem bidrag rör lagstiftning, diskurser och policyer på området jämställdhets- och mångfaldsarbete samt breddad rekrytering av studenter. Där visar författarna övertygande att det essentialistiska paradigmet i form av principen likabehandling svårligen kan komma åt de diskriminerande strukturerna i akademien.

En jurist bland skribenterna demonstrerar hur svensk lagstiftning på området i praktiken inte låter sig förenas med positiv särbehandling av missgynnade grup-

per. Det gör att det blir omöjligt att i till exempel en rekryteringsprocess bidra till målet att uppnå större mångfald i den akademiska personalen, även om det rekryterande universitetet har antagit dokument som avser att förändra processen, så att kommande rekryteringar bättre ska avspegla sammansättningen i hela befolkningen. Den meritokratiska principen – det vill säga att den vetenskapligt mer meriterade alltid ska ha försteg framför den mindre meriterade – kommer alltså i praktiken i motsättning till likabehandlingsarbetet. Med en term hämtad från organisationsteorin kan det kallas "organisatoriskt hyckleri", det vill säga organisationen säger sig vilja göra en sak, men i praktiken blir utsagan betydelslös.

I dessa delstudier behandlas den akademiska personalen, implicit, som om den utgjorde hela personalen. Det är förstås ett misstag. Cirka en tredjedel av de anställda på högskolor och universitet är inte akademiskt anställda. De meritokratiska principerna är orealiserbara eller oanvändbara vid anställning av förvaltningschef, ekonomichef och personalchef, för att inte tala om kommunikatörer, ekonomer och handläggare. Min erfarenhet som ledare inom akademien säger mig också att det är betydligt lättare att uppnå mångfaldsmålen i rekryteringen av administrationens medarbetare än för lektorer och professorer, där sakkunnigutlåtanden spelar stor roll. Att skribenterna bortser från en tredjedel av de anställda vid högskolor och universitet är synd, eftersom denna del ofta spelar stor roll i likabehandlingsarbete och utarbetande av policyer. Utelämnandet kan också tolkas som ett omedvetet exkluderande av stora personalkategorier, hur viktiga de än är för den interna kunskapsförvärdningen och lärosätets framgång.

YTTERLIGARE FEM STUDIER i antologin behandlar olika gruppers närvaro på universitet och högskolor, med fokus på framför allt kvinnor, rasifierade grupper och hbtq-personer. Här påvisas homogeniteten inom de högprioriterade forskningsområdena medicin, teknik och klimatforskning, som domineras av vita, heterosexuella, medelålders män, men också på en hegemonisk femininitet i övervägande kvinnliga forskningsmiljöer.

Mest spännande är de bidrag som behandlar vardagspraktiken ute på institutionerna och känslorna hos de grupper som minoritiseras. Rasifierade akademiker måste ofta utföra ett stort emotionellt arbete för att kontrollera sina egna känslor och för att bevisa kompetens, seriösitet och intellektuell auktoritet. Detsamma gäller homosexuella akademiker i en var-

dag som präglas av "heterograbbighet", där homosexuella inkluderas endast om de iakttar sträng känslokontroll.

Bara en studie handlar om studenter och då breddad rekrytering. Statistiska centralbyrån samlade under många år data som visade på "den sociala snedrekryteringen" av studenter till högskolor och universitet, där resultaten fick stor publicitet. Numera har dock diskursen "snedrekrytering" bytts ut. I stället talas det om studenter från "studieovan miljö" eller med "icke-traditionell bakgrund". I och med detta förvandlas ett sociologiskt fenomen till en individuell kategori där vissa studenter minoritiseras. Den unga akademiker som är den första i sin familj konstrueras i dag till och med som en avvikare. En tyst förvandling har skett som kan leda till en dubbel diskriminering.

Förstagenationsstudenten kan börja betrakta sig själv som representant för en minoritet och kamrater och lärare får detta faktum upprepat för sig i lärosätets interna och externa kommunikation.

ETT VIKTIGT ÖVERGRIPANDE resultat av policystudierna är det pågående diskursiva skiftet som det sällan talas om. För inte så länge sedan motiverades mångfald och jämställdhet med att minoritiserade grupper skulle ha lika stor möjlighet att komma in vid högskolor och universitet som andra. Individens fria val var utgångspunkt för resonemanget och rekryteringen skulle vara rättvis ur gruppsynpunkt. Denna rättvisediskurs ersätts nu av räntabilitetsdiskurs, där det anses lönsamt med mångfald (i kön, bakgrund, etnicitet, sexualitet etcetera) men där individens rättigheter och den sociala rättvisan blir underordnade faktorer, till och med oväsentliga. Denna förskjutning av grundläggande värden i nyliberal riktning borde utgöra en tankeställare för ledningen vid all högre utbildning.

Efter läsningen av den drygt trehundra sidiga antologin fylls jag med missmod över utvecklingen. Ingenting verkar tyvärr förändras till det bättre och trots det ambitiösa anslaget erbjuder inte författarnas

välgjorda och väl presenterade studier mycket till alternativ.

Jag funderar över om resultatet hade blivit mer givande om författarna oftare hade utgått från Chantal Mouffes raka fråga: "Vad är problemet som ska lösas?". Nu utgår skribenterna i stället från högskolornas och universitetens måldokument och policyer, som hanterar en mängd motstridiga krav uppifrån, utifrån och inifrån.

► Doktorspromotion i Lund 1941. De senaste åren har jämställdhetsarbetet stannat av.

Därmed fastnar författarna inte sällan själva i de kategorier, begrepp och diskurser de ska analysera. Visst, det går att strimla sönder de refererade dokumenten med Carol Lee Bacchis numera klassiska fråga: "What's the problem represented to be?"

Men det är ändå problemen själva, inte deras representationer, som är det mest intressanta i de viktiga ämnen antologin tar sig an. Säkert är det så att antologins författare inte haft resurser att göra ordentliga studier av praktiken; det skulle kräva stora forskningsanslag och de har hittills uteblivit. Ändå kan jag inte låta bli att tänka: Att i så hög grad som boken gör fokusera på dokumentens värld leder inte självklart framåt mot den process som titeln apostroferar, nämligen att bryta in- anförskapet.

► Lisa Öberg är docent i historia vid Södertörns högskola.

KAMPEN MOT TERRORISTER MÅSTE INRIKTAS PÅ DERAS VÄRLDSBILDER

— Av Torbjörn Elensky —

För att kampen mot terrorismen ska bli framgångsrik måste teorierna och ideologierna bakom den bemötas och därför måste man studera dem. **Men i stället för att lyssna på terroristerna själva väljer alltför många att själva hitta på förklaringar till deras agerande i sådant som sociala orättvisor och kolonialism och ger Väst skulden för terrorismen.** Terrorgruppernas egna ideologer har varit framgångsrika när det gäller att anknyta till dessa berättelser.

UTBLICK

VÅLD ÄR DET yttersta politiska vapnet. I någon mening kan all maktutövning sägas vara baserad på våld. Men det innebär inte att den är av ondo, eller ens att våldet alltid är det. Den våldtagnas våld mot våldtäktsmannen anses knappast fel av någon, om det inte går för långt möjligen, polismannens mot våldsmannen inte heller. Men när polisen angriper demonstranter,

även våldsamma sådana, börjar somliga ha invändningar och tycker att polisens våld är en form av förtryck, ett uttryck för statens skyddande av de mäktigas intressen och annat i samma stil. I vissa stater är detta uppenbarligen sant, men i dessa är det sällan lagligt att demonstrera över huvud taget. Hur är det här i Sverige? Det finns lagliga möjligheter, man kan organisera sig, argumentera för sin sak, delta

i möten, skriva debattartiklar och demonstrera. Men när alla dessa möjligheter är uttömda – ja, ibland långt tidigare än så – tar de mest extrema till den mest extrema metoden: terrorism. Det propagandistiska våldet syftar till att skrämra folk att ändra sig, att underkasta sig och att i rädsla ansluta sig till terroristernas världsbild.

Detta är ett våld som har en gammal historia. Maktutövning har genom histo-

rien vanligen manifesterats genom synligt våld. Offentliga avrättningar, skamstraff och exponering av besegrade motståndares vapen, rustning etcetera är stående inslag i härskares disciplinering av sina undersåtar och staters av sina medborgare. En tyrann måste använda våld för att kväsa sina motståndare, det visste redan Sokrates, liksom naturligtvis Machiavelli. Men tar han i för mycket väcker han i stället motståndarnas vrede och får den folkliga opinionen emot sig, vilket kan leda till den ursprungliga terrorismen, tyrannmordet, som det på Atens tyrann Hipparchos, som utfördes av de unga männen Harmodios och Aristogeiton på 500-talet f.Kr. De kom att hyllas som de som beredde vägen för den atenska friheten och demokratin. Jo, det går inte att komma undan detta att politiskt våld också använts för goda syften genom historien. Härskare är inte alltid goda och att störta en tyrann anses av många som en lovvärd handling.

TERROR SOM MEDVETET använt politiskt verktyg, i syfte att omforma ett land efter vissa ideologiska ideal, har i sin moderna version sitt ursprung i den franska revolutionen. Montesquieu tillhör dem som redan tidigt varnade för att det fanns risk för att ett nytt tyranni skulle kunna uppstå under förevändningen att republiken måste försvaras. Hans farhågor besannades under jakobinernas terrorregim 1793–94, då 18 000 människor giljotinerades på knappt elva månader. Robespierre själv menade att terrorn var tillämplad demokrati och Saint-Just underströk, med ord som tycks ge en föränning om 1900-talets kommunistiska excesser, att inte bara oppositionella, utan även de likgiltiga, alla de som förhöll sig passiva i republiken, skulle tvingas till uppslutning kring skräckvålden. Liksom alla fanatiker med anspråk på renlärighet och särskilda insikter i vad som är bäst för folket, nationen, och i förlängningen

mänskligheten, hade de inget tålmod med nyanser, tvivel eller ens de mest konstruktiva kritiker, tills de själva låg där på giljotinen och revolutionen gick in i nästa fas.

Martin A. Miller, professor i historia och slaviska och eurasiatiska studier vid Duke University har skrivit en koncis historik över den moderna terrorismen, som både refererar källorna, inspiratörerna, och redogör för utvecklingen under de olika perioder då terror i olika former varit mest aktivt använd som politiskt verktyg. Han har ett långt perspektiv på ämnet och räds inte det kontroversiella i att ta upp även hur stater använt våld mot grupper i samhället, som man velat föra in i den gemensamma ordningen. I den europeiska historien har detta inte minst riktats mot religiösa minoriteter, särskilt efter reformationen, då katolska härskare försökt underkva sina protestantiska undersåtar, medan protestantiska härskare förföljt de kvarvarande katolikerna med varierande grad av våldsamt. Judar har naturligtvis också utsatts för officiellt sanktionerad terror under praktiskt taget hela Europas historia sedan kristendomens införande.

TERRORISM ÄR INTE någon ideologi, utan en samling metoder för att tvinga på andra sin egen uppfattning eller skada en existerande ordning så kraftigt att den bryter samman. Den terror som utövas från statligt håll har i hög grad till syfte att tvinga in folk i ordningen, medan den terrorism som utövas av olika autonoma grupper strävar efter att bryta upp den rådande ordningen. Miller fäster särskild uppmärksamhet vid den destruktiva dynamik som återkommande utvecklats mellan terroristerna och staten.

Den moderna terrorismen verkar i ett slags symbios med våra massmedier. 1800-talets bombkastande anarkister ska-

pade svarta rubriker i dåtidens tidningar, medan samtidens terrorism letar sig ut via både press, tv och inte minst sociala medier, där bilder och beskrivningar av terrordåd delas av såväl motståndare som anhängare, vilka båda bidrar till upptrappningen av skräckupplevelsen och i grund och botten sprider terroristernas kärnbudskap, som helt enkelt går ut på att *Du kan inte vara säker någonstans, Vi kan slå till var och när som helst, Vem som helst kan drabbas*. Beskrivningarna av terroristernas våld skapar också opinion för våldsanvändning mot dem, så även om deras kärnbudskap om den egna farligheten sprids, läggs också grunden för opinionen acceptans för att de skall kunna bekämpas med kraftigt motvåld. Men är det egentligen fruktbart? Vad finns det för alternativ?

Terrorismen och kriget mot densamma har gjort vår samtid till en tid präglad av ett krig utan frontlinjer. Var och en kan hamna i skottgluggen, vem som helst kan falla offer för en attack. Visserligen påpekas det då och då att fler dör i trafikolyckor än i terrordåd, men det är ändå något särskilt skrämmande med känslan att risken hela tiden finns att falla offer för ett medvetet våld som tycks slå tämligen slumpmässigt och som bara blir allt grövre.

JOHN HORGAN, PROFESSOR i säkerhetsstudier och chef för Centret för terrorism- och säkerhetsstudier vid University of Massachusetts Lowell, ger i sin *The Psychology of Terrorism* en mycket god bild av forskningsläget kring terroristernas psykologi. Terrorister kommer från alla slags bakgrunder och har många olika bevekelsegrunder. De som skriver om dem och deras motiv koncentrerar sig gärna på det som stöder deras egna förutfattade meningar om hur det borde vara. Det finns enligt Horgan mycket skrivet, men ganska litet av värde och särskilt riktar han in sig på att strävan efter avradikalisering av terroris-

BEHANDLADE TITLAR

Martin A. Miller

The Foundations of Modern Terrorism – State, Society and the Dynamics of Political Violence

CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS
2013 | ISBN 9781107025301

John Horgan

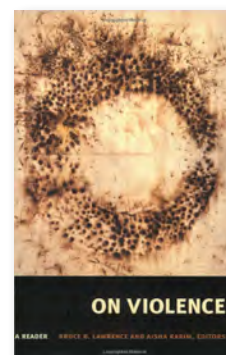
The Psychology of Terrorism

ROUTLEDGE | 2014 | ISBN 9780415698023

Bruce B. Lawrence och Aisha Karim (red.)

On Violence – A Reader

DUKE UNIVERSITY PRESS
2007 | ISBN 9780822337690

ter varit missledande i förhållande till det praktiska arbete det innebär att få någon ur själva det terroristiska beteendet.

Stor möda läggs på att förstå varför någon vill bli terrorist. Apologeterna letar grundorsaker, som, särskilt då det gäller Mellanösterns konflikter, gärna förläggs till Väst, så att Väst, med USA i spetsen, ges en speciell skuld till att särskilt den islamistiska, jihadistiska terrorismen frodas i dag. Då det exempelvis ska förklaras varför unga svenskar väljer att åka ner för att strida med IS/ISIL/Daesh anger både de själva och deras försvarare att de är upprörda över orättvisor i världen, över behandlingen av muslimer, över rasismen i Sverige och många andra rätt breda förklaringar, som anses vara grundorsaken av främst vänsterdebattörer. Givetvis finns inte sällan såväl sociala och politiska som privatpsykologiska och ekonomiska problem i botten, då någon väljer att gå över gränsen och engagera sig i terrorism. Men det räcker inte. Det krävs också en ideologi som riktar frustrationen, formulerar en världsbild som legitimerar våldet och som ger den enskilde motiv att ta steget från exempelvis politiskt eller religiöst engagemang till att delta i våldshandlingar. Vänsterns ideologier, liksom olika varianter av fascism, dominerade senare delen av 1900-talets terrorism i Europa, liksom sedermera olika frihetsrörelser i det som då kallades Tredje världen och naturligtvis de olika palestinska organisationer, som utan nämnbar framgång i så hög grad valt våldets väg.

Men några av de viktigaste gestalterna i sammanhanget försvinner ofta ur förklaringen. Det är rekryterarna. Återkomsten i fall efter fall av terrorism under senare år är de litet äldre mentorerna, som lär de – oftast unga – männen hur islam egentligen ser ut, hur den egentligen fungerar, vilka rättigheter och skyldigheter de unga männen egentligen har enligt sin religion. Småkriminella, rotlösa personer som kämpar med sin egen identitet och sociala status och som hamnar under denna typ av inflytande, kan i sorgligt många fall välja att bryta med det omgivande samhället för att i stället hänge sig åt att försöka förverkliga en utopi, som i byggandet av kalifatet i Syrien och Irak, eller åtminstone att försöka åsamka det västerländska samhället så stor skada som möjligt, som i attacken mot *Charlie Hebdo* den 7 januari i år.

Horgan ger många intressanta iakttagelser av terroristens psykologi, till exempel att den mycket sällan är psykologiskt abnorm. Han citerar en psykiatrisk undersökning från Nordirland, där 47 "politiska mördare" jämfördes med 59 "ickepolitiska mördare" och i vilken det konstaterades att de politiska mördarna, till skillnad från

de opolitiska, i högre grad var normala när det gäller intelligens och mental stabilitet och sällan hade någon historia av mentala sjukdomar eller missbruksproblem. De visade ingen ånger eftersom de var så skickliga på att rationalisera sina handlingar och ansåg att de kämpade för en god sak. Det för oss tillbaka till ideologin, som motiverar och möjliggör terrorismen. Processerna bakom utvecklingen av den terroristiska gruppdynamiken beskrivs också övertygande av Horgan. Inte minst intressant är iakttagelsen att anslutningen till en terrorgrupp ofta föregår den ideologiska övertygelsen. "It is well known that many terrorists became politicized or ideological as a consequence of spending time in the movement (not as a precursor to involvement), and perhaps especially so in the prison."

”Processerna bakom utvecklingen av den terroristiska gruppdynamiken beskrivs också övertygande av Horgan. Inte minst intressant är iakttagelsen att anslutningen till en terrorgrupp ofta föregår den ideologiska övertygelsen.”

BAKOM VARJE FRAMGÅNGSRIKT terrordåd står de personer som genomförde attacken, men bakom dessa i sin tur står alla de som bidragit till att göra den möjlig. Bakom rekryterarna, som ger dem den ideologiska skolningen, står alla de som bygger upp ideologin, som förklarar densamma och dess "grundorsaker" gentemot allmänheten, de som skapar klimatet i vilket terrorismen utvecklas, och så givetvis de som bidrar praktiskt med logistiken runt om, informationsinhämtning, skydd, som säkra bostäder, flyktvägar etcetera. Terrorism är en gruppverksamhet, vilket Horgan inskräper. Den enskilda terroristen är beroende av det stöd som ges i gruppen, till vilken den ofta rekryteras av en äldre medlem. De flesta medlemmarna i en terrorgrupp kommer troligen inte att själva delta direkt i någon attack, utan de bidrar bara till den trygghet och samhörighet som gör det möjligt för dem som verkligen genomför dåden att gå så långt. Olika medlemmar befinner sig på olika stadier av engagemang och utveckling, men ge-

nomgående är att de som verkligen kommer att genomföra ett dåd omfattas av en särskild vördnad och respekt, de lyfts av de andra medlemmarnas beundran på ett sådant sätt att det upplevs som eftersträvansvärt att själv få bli den som ska göra det nästa gång.

Detta är mycket viktigt, eftersom inte minst självmordsbombare sällan har egen entusiasm nog för att genomföra den sortens attentat. Utan idéerna om martyrskap, som traderas även i vår inhemska press – termen "martyr" används om massmördare som dött under sina attacker – och övertygelsen om det rättfärdiga i de egna strävandena, liksom avmänskligandet av motståndarna, skulle den här typen av dåd inte vara möjliga, eller de skulle åtminstone vara det i avgjort mycket mindre utsträckning än vad de är i dag. Genomgående i de terroristiska miljöerna är även konspirationsteoretiska idéer, vanligen knutna till specifika händelser, som får stor symbolisk tyngd i gruppernas världsbild och förklaring av den egna rollen i förhållande till andra aktörer, statliga såväl som enskilda. Det är genom den typen av "undervisning" nya rekryter kan dras in i de organisationer som möjliggör och utövar politiskt våld, såväl mord på specifika maktbärande och symbolfigurer som bredare massmördande terrorattacker.

I princip kan man säga att terrorism bygger på två samverkande teoretiska system. Det ena är det som bygger upp världsbilden, som förklarar att det finns en viss orättvisa, som bygger på identifierbara maktbärandes eller organisationers medvetna vilja att förtrycka någon viss grupp och som därmed har rätt att försvara sig genom att attackera dessa. Den typen av världsbild kan delas av många, utan att de tar steget över till terrorism. Den behöver naturligtvis inte heller nödvändigtvis vara felaktig och finns det minsta grund för den samtidigt som vägarna till politiska lösningar upplevs som stängda, kommer fler att börja anse att terrorism är en rimlig metod för att påverka opinionen och maktbärandena. Detta underlättas av det andra teoretiska systemet, som mera abstrakt, fristående från specifika historiska omständigheter, förklarar våldets rimlighet, alltså själva det politiska våldets teori.

DET POLITISKA VÅLDET har också sin idéhistoria, som är viktig att känna till för att förstå hur det kommit att få så stor betydelse under de senaste två århundradena. Martin A. Miller ger i *The Foundations of Modern Terrorism – State, Society and the Dynamics of Political Violence* en mycket bra ingång till densamma. En av de viktigaste skrifterna, Karl Heinzens *Mord*, publicerades, liksom *Det kommunistiska manifestet*, i anslutning

till revolutionerna 1848. Heinzen tar sin utgångspunkt i att varje mord på en medmänniska är ett brott mot mänskligheten, varpå han gör en historisk genomgång och konstaterar att de värsta mördarna i alla tider varit stater. Således har invånare i dessa stater inget annat val än att rikta våld mot härskarna. Detta är på sätt och vis grundpremisen för terrorism in i vår tid. Terroristerna är först offer, sedan förövare. De hämnas oförrätter och bekämpar ett förtryck som de, och de som de representerar, anser sig utsatta för.

Miller frågar retoriskt om Heinzen egentligen är den siste som teoretiserar kring tyrannicid eller den förste som gör det kring terrorism. Men faktum är att hans idéer fått genklang ända in i vår tid, via senare teoretiker som exempelvis Frantz Fanon, som såg det antikononiala våldet som proportionerligt i förhållande till det koloniala förtrycket, och något som bidrog till att skapa den nödvändiga självkänslan hos de koloniserade folken. En annan viktig gestalt i denna historia var Sergej Netjajev, som själv var aktiv i en terroristisk cell i Ryssland under 1860-talet, och som flydde till Schweiz efter ett misslyckat försök att mörda tsaren. I Schweiz fick han en fristad hemma hos den anarkistiske fursten Michail Bakunin, där han avslutade sin essä om det revolutionära våldets taktik, "En revolutionärs katekes", i vilken han beskriver den sanne revolutionären som en dömd man, utan egna intressen, förbindelser, vänskap, egendom eller ens något namn. Varje dag måste han vara beredd att dö för det han tror på.

För den som vill vidga sin syn på politiskt våld, som omfattar mer än terrorism, och själv gå till källorna, ger antologin *On Violence*, redigerad av Bruce B. Lawrence, professor i religion vid Duke University, och Aisha Karim, professor i engelska och främmande språk vid Saint Xavier

University, en rätt bra bild av hela fältet. Här finns texter av teoretiker som Hegel, Freud och Simone Weil, men också exempelvis utdrag ur Hitlers *Mein Kampf* och Bin Ladens krigsförklaring mot USA. Uttömmande kan en sådan samling knappast bli, men den ger ändå en bra överblick, även om jag förvånas litet över att exempelvis en så central våldsteoretiker som Georges Sorel, som inspirerat terrorister både till vänster och höger, saknas i den.

KRIGET MOT TERRORN är en knasig formulering av flera skäl. Terrorism är inte någon ideologi, utan en samling tekniker med politiska syften. Den som vill bekämpa terrorismen måste rikta in sig på teorierna och ideologierna bakom den, inte på själva metoden. Men för att detta ska kunna ske på ett effektivt sätt måste terrororganisationernas världsbilder bemötas, och för att de ska kunna bemötas måste de först förstås. För att det ska kunna ske måste vi ta del av dem. Detta kan tyckas vara självklarheter och ändå görs det i så liten utsträckning. I stället för att lyssna på terroristerna väljer alltför många att själva hitta på förklaringar åt dem. Efter den 11 september 2001 var tidningarna, inte minst i Sverige, snabbt överfulla med förklaringar av terroristdådet, vilka ofta hade det gemensamt att de inte tog någon hänsyn till terroristernas egen ideologi och syn på saken, utan letade "grundorsaker" i sociala orättvisor, fattigdom, kolonialism och alla möjliga andra saker – alla med det gemensamt att de gav Väst i allmänhet, och särskilt USA själv naturligtvis, skulden för terrorismen. Denna inställning lever kvar än i dag och terrorgruppers ideologer, som läser samma tidningar och har tillgång till samma böcker som vi andra, har varit väldigt framgångsrika med att själva anknyta till dessa narrativ, vilket tycks ha bekräftat dem.

Terrorism är ett notoriskt svårdefinierat fenomen. Påpekandena att den enes terrorist är den andres frihetskämpe är återkommande. Trots detta känner vi, som både Miller och Horgan påpekar, igen terrorism när det rapporteras om den. Det terroristiska våldet har en uttalat politisk motivation, det utövas ofta indirekt, det vill säga syftet är snarare att sprida skräck, terror, än att eliminera bestämda mål, det riktar sig mot obehäpnade civila, eller soldater då de är på permission. Terroristiska taktiker kännetecknas också av feghet. De riktas vanligen mot obehäpnade och oförberedda offer, som inte ges någon chans att försvara sig eller ens att fly från platsen. Det är ett av de starkaste kännetecknen, genom vilket vi alla känner igen en terrorhandling, även om vi inte kan presentera någon enkel definition av vad terrorism är. Går det utifrån detta att skilja på privata aktörers terroristiska aktiviteter och statligt utövat våld? Tyvärr tycks inte detta gå. Särskilt Miller är mycket noga med att ta upp exempel på hur även stater, eller grupper verksamma med statlig sanktion, utövat terror mot sina medborgare genom åren, liksom mot civilbefolkningen under pågående krig, trots att den i princip ska anses stå utanför krigshandlingarna.

En av de iakttagelser som båda dessa författare också gör, är att terrorister sällan lyckas uppnå sina mål. Det är väl den märkligaste psykologiska och ideologiska knuten i hela denna våldsamma verksamhet. Den leder ju nästan aldrig vidare, konsekvenserna är oöverblickbara och det enda säkra är att man förstör sina egna möjligheter till ett normalt liv. Vad är det som gör att så pass många ändå fortsätter att utöva terrorism? ■

► Torbjörn Elensky är författare.

—Annonser—

Barbro Eberan Brunt arv

Fjärde boken i serien om arvet och skuldfrågan efter andra världskriget och förintelsen. I denna bok belyser Eberan situationen i Tyskland efter Berlinmurens fall fram till i dag.

Thomas Gustafsson Den blodande tjuren

Spanienkännaren Thomas Gustafsson har så länge krisen i Spanien pågått följt utvecklingen. Här samlas hans viktigaste analyser.

Anders Steinvall Det nya London

Fd Londorkorrespondenten skriver den första stora reportageboken om nutida London på svenska. Om stadens snabba förändring och gentrifiering.

DEN PATIENT SOM Sigmund Freud huvudsakligen ägnade sitt intresse, hävdade han i ett brev 1897, var han själv. Att ta det egna lidandet till utgångspunkt för vidare undersökningar gjorde redan 1600-talstänkaren Robert Burton, vars ”melankoliserande” resulterade i den trettonhundra sidor långa avhandlingen *The Anatomy of Melancholy*, och filosofen Søren Kierkegaard, som var en av de första att på ett systematiskt sätt utveckla ”begreppet ångest”. Den amerikanske journalisten Scott Stossel, verksam på tidskriften *The Atlantic*, sällar sig nu till skaran med en djupdykning i ångestens gåta.

”Jag har en olycklig benägenhet att inte fungera normalt i avgörande situationer.” Boken inleds med en självutlämnande beskrivning av författarens ångestladdade vigsel och hur han inför kyrkans församling håller på att tappa fattningen. Skildringen är fängslande och full av träffande iakttagelser av ångestens självförstärkande mekanismer: uppmärksamheten på den egna svettningen, inbillningen att de andra tänker att han kommer svimma eller dö, oförmågan att vara närvarande i stunden och panikkänslan i att bara vilja därifrån.

My Age of Anxiety, som originalets titel lyder, är på ett sätt en mer rättvisande titel än *Generation ångest*. Bokens utgångspunkt är Stossels egna livslånga kamp mot ångest, och när han tecknar ångestens genealogi är den – snarare än ett generationsproblem – ett lidande som finns långt tillbaka i de egna släktleden och i vår gemensamma historia. Författaren visar förvisso, med en stor mängd statistik över diagnostik och förskrivning av läkemedel, att ångestlidandet verkar ha ökat dramatiskt de senaste decennierna. Nästan en av sju amerikaner lider av något slags ångeststörning, 25 procent förväntas drabbas under sin livstid och antalet som tar antidepressiva läkemedel överstiger nu fyrtio miljoner (för svenskar rör det sig om en halv miljon). Är det så att vår samtid är särskilt ångestskapande, att det moderna

livet kännetecknas av svårhanterlig osäkerhet och instabilitet? Och är kanske våra rädslor och ångestreaktioner arkaiska responser, rester från en förhistorisk tid då det var en överlevnadsfördel att vara ångslig och på sin vakt?

Det är en populär och övertygande hypotes att vår biologi inte är anpassad för livet i det moderna samhället – med snabba för-

stammar, som varit den vanliga livsformen under större delen av mänsklighetens historia, var förvånansvärt ohierarkiska och troligen mindre stressframkallande. Även när samhället från medeltiden blev mycket stratifierat, var det en statisk och förutsägbar ojämlikhet, till skillnad från den både starka stratifiering och stora rörlighet som präglar moderniteten, där löftet

om att stiga går hand i hand med risken att falla. Som en illustration ökade försäljningen av antidepressiv och ångestdämpande medicin med 9 procent (sömnmedicin med 11 procent) efter finanskraschen i USA 2008.

När de första ångestdämpande medicinerna lanserades på 60-talet användes också samhällsförändringar som försäljningsargument. Det kunde heta i reklamen att läkemedlet hjälpte mot ”direktörsmage” eller ”hemmafrunerver”. Librium, det första bensodiazepinpreparatet, salufördes med dessa ord:

Det har gått tio år sedan Librium blev tillgängligt. Tio ångestfyllda år av missnöje och demonstrationer, Kuba och Vietnam, mord och devalvering, Biafra och Tjeckoslovakien. Tio turbulenta år under vilka ett världsklimat av ångest och aggressioner har gett Librium – med dess speciella lugnande inverkan och dess anmärkningsvärda säkerhetsmarginaler – en unik och fortsatt växande roll när det gäller att hjälpa mänskligheten att möta utmaningarna i en föränderlig värld.

En sådan reklam är intressant nog otänkbar i dag, när medicinering av psykiskt lidande rättfärdigas genom föreställningen att det är en biologisk defekt i individen som ska korrigeras, snarare

än ett lidande som beror på samhället eller kulturen.

MEN STOSSEL NYANSERAR de alarmistiska rapporterna om dagens ångestplågade generation och medger att i stort sett varje epok från åtminstone 1700-talet har ansett samtiden som särskilt neurotisk och ångslig. Det som förändrats är snarare hur vi

FILOSOFI & PSYKOLOGI

Scott Stossel

Generation ångest – Min jakt på sinnesro

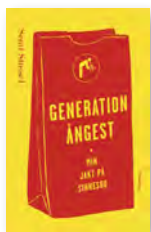
(*My Age of Anxiety*)

ÖVERS. THOMAS GRUNDBERG

BROMBERGS | 497 S. | ISBN 9789173376358

ÅNGEST, ÅNGEST TYCKS VARA MÄNNISKANS ARVEDEL

Recensent *Hanna Bornäs*

ALARMISTISKA RAPPORTER HÄVDAR att ångesten har ökat dramatiskt och att vi inte är anpassade till det moderna samhället. Den amerikanske journalisten Scott Stossel nyanserar i sin initierade och underhållande bok sådana påståenden. I detta fall

kom behandlingen före sjukdomen. Upptäckten av ångestdämpande psykofarmaka banade väg för ångestdiagnosen. Stossel visar genom sitt historiska perspektiv att ångest inte alls är något nytt. Det som förändrats är hur vi förstår och hanterar detta mänskliga fenomen.

ändringar, konkurrens och risk att förlora status, ställning och pengar. Vårt rädslsystem, som utvecklats under tider av konkreta och snabbt övergående hot, utsätts nu för en mängd ständigt närvarande, om än mindre livshotande, faror. Denna tanke fördes fram av psykologen och filosofen William James redan på 1880-talet. Stossel lyfter som exempel fram hur jägar-samlar-

förstår och hanterar ångest i vår tid, och där visar författaren på ett övertygande sätt hur den nya psykofarmakologin spelat en avgörande roll för att både bredda och medikalisera begreppet. I takt med att nya och mer effektiva ångestdämpande läkemedel har tagits fram, har antalet diagnostiserade fall av ångestsjukdomar skjutit i höjden. När paniksyndrom skiljdes ut från vanlig ångest berodde det på att ett nytt läkemedel – imipramin – visade sig fungera mot just detta tillstånd. Alltså drogs slutsatsen att panikångest måste existera som avgränsad diagnos. Och när ett SSRI-preparat godkändes för behandling av social ångeststörning ökade antalet personer med diagnosen från 0 till mellan 10 och 20 miljoner i USA på tjugo år. Ångest som klinisk diagnos har, från att inte existera för trettio år sedan, blivit en av de allra vanligaste i västvärlden, och ångestdämpande medicin bland världens mest förskrivna och sålda läkemedel.

På så sätt kan man, som Stossel, hävda att behandlingen kom före sjukdomen – det

var upptäckten av ångestdämpande läkemedel som banade väg för ångest som diagnos. Men detta betyder naturligtvis inte att ångest som existentiellt och psykologiskt fenomen är någonting nytt. Genom att läsa sig genom tusentals år och hundratals sidor av text, från Homeros och Spinoza till Charlotte Brontë och Rollo May, visar Stossel hur ångest beskrivits, upplevts och tolkats under historien: som ett existentiellt villkor, frihetens följeslagare, melankolins sällskapsdam eller en förlust av självkänslan. Robert Burton föregriper i *The Anatomy of Melancholy* dagens beteendeterapeuter då han menar att bästa boten mot melankoli är sysselsättning och acceptans, och hans beskrivning av hur ångest och depression växelverkar – där ångesten förhåller sig till sorgen som ”en syster, fidus Achates (trogen väpnare), och ständig följeslagare, hjälpreda och främsta kraft vid frambringandet av denna åkomma; lika mycket orsak som symptom” – känns mer träffsäker än dagens diagnoskriterier från DSM (Diagnostic and Statistic Manual of Mental Disorders). Inte heller är frågan om orsaken till ångest bör sökas i kroppen eller psyket ny. Hippokrates teori om

en obalans mellan kroppens vätskor har i vår tid ersatts av farmakologers försök att hitta svaret i hjärnans signalsubstanser. Och dagens kognitiva terapeuter är inte först med att peka på tankarnas betydelse – redan Epiktetos menade att det inte är det som händer utan våra åsikter om det som händer som orsakar oro.

ÅNGESTENS VÄG GENOM medicinhistorien är präglad av tillfälligheter och slumpmässiga upptäckter, vilket visar godtycklighe-

– författarens långvariga och omfattande bruk av olika psykofarmaka ställer han sig bakom mycket av kritiken mot läkemedelsindustrin och sätter dagens diskussion i ett välbehövligt historiskt perspektiv. Samtidigt, och av samma orsaker, bagatelliserar han inte det faktiska lidandet i ångest och det akuta behovet av lindring, vilket vissa läkemedelskritiker tenderar att göra. Det motsägelsefulla i att författaren för att kunna skriva om denna kritik behöver stärka sig med ett antal ångestdäm-

► Scott Stossel.

ten i vilka diagnoser som finns, gränserna mellan dem och mellan ”vanlig” och ”klinisk” ångest. Stossel pekar på hur förespråkare och kritiker av läkemedel utgår från två skilda idétraditioner: å ena sidan en asketisk puritanism som utmärks av luthersk plikt-känsla, självförnekelse och skepsis mot läkemedel; å andra sidan en, särskilt i yngre generationer, allt starkare tro på att varje individ har rätt till lycka och självförverkligande, och att ångest och nedstämdhet därmed bör elimineras. Kritiker av en lättvindig medicinering varnar för farmakologisk kapprustning och ”kosmetisk farmakologi”, där individer behöver optimera sina chanser till jobb genom att göra sig ”bättre än bra”. Medicineringens försvarare menar däremot att lidandet saknar mening och bör reduceras när det är möjligt, och beskriver läkemedelskritikerna som ”farmakologiska kalvinister”. Utöver detta hörs alltmer, efter flera uppmärksammade metastudier, ett ifrågasättande av om preparaten alls är verksamma eller om det är läkemedelsföretagens profithunger som driver förskrivningensivern.

Trots – och kanske delvis på grund av

pande substanser visar på komplexiteten i ämnet och gör inte kritiken mindre trovärdig. Att Stossel är journalist och inte fackman är dessutom en styrka för boken och gör den till något annat än en partsinlaga i den ofta polariserade debatten mellan förespråkare och kritiker av en medikaliserad psykiatri. Drivkraften är en genuin önskan att förstå och beskriva ångest som psykologiskt och samhällsligt fenomen, och inte minst att begripa och försonas med det egna lidandet.

MED DET SAGT hade ändå den drygt fyrahundrasidiga boken tjänat på en begränsning av antalet detaljerade ångestaneckdoter, som tagits både från författarens eget liv och andra mer kända neurotikers. Stossel berättar om den ångest som skrivandet av boken skapar, en ångest över att visa sig svag och blottad. I självutlämnandets tid är de privata utjutelserna föga häpnadsväckande, men det finns en gräns för hur mycket de tillför och här önskar jag att Stossel lyssnat mer på sin ångest över att avslöja ”Allt för Mycket Information”.

Kanske är det intressant och trösterikt att Cicero led av social ångest eller att Dar-

win hade nervös mage eller att inte ens dagens idrottshjältar är skonade. Men när Stossel lyfter blicken från de individuella detaljerna och ställer frågan om ångest kan vara en förutsättning och drivkraft – för att prestera väl men också för att ta social hänsyn – blir det mer intressant. Ängsliga personer är, på gott och ont, bättre på att läsa av sin omgivning och har en obenägenhet att ta risker vilket kan vara en fördel. Sensibilitet går också ofta hand i hand med kreativitet och begåvning. Den framstående ångestforskaren David Barlow menar att utan ångest skulle inte mycket bli utträttat och att eliminera den vore "lika dödligt för arten som kärnvapenkrig". Själva boken utgör i sig en manifestation av ångest som drivkraft.

Likt i en ångestens bildningsroman letar Stossel således efter gåtans svar än hos historiens vise män och kvinnor, än i släktingars journaler och de egna generna. I ett kapitel tycks anknytningsteorin vara något på spåren och relationen till modern analyseras, för att i nästa kapitel avfärdas till förmån för genetiken. Olyckligtvis hamnar Stossel, trots de många nyanserade resonemangen och mängden källor, ofta i en något förenklad slutsats. Det blir en fråga om arv eller miljö, psyke eller kropp i sökandet efter ångestens orsaker. I bokens sista del letar författaren slutligen upp dr L, en psykiater och terapeut som behandlat honom under lång tid. Denne utbrister "falsk dikotomi!" när Stossel för fram sin tes om att kroppen är överordnad själen och ger honom boken *Descartes misstag* av neurologen Antonio Damasio för att understryka sin poäng om det omöjliga i en dualistisk syn. På så vis slutar bildningsresan, som sig bör, i dialog snarare än slutsats, där dr L och dr W, terapeuter som varit en återkommande inre samtalspartner och något av en följeslagare i ångestens inferno, bidrar med nyanser och hopp om förändring.

I SIN OMFATTANDE redogörelse för ångestens historiska, personliga och vetenskapliga manifestationer under decennier och sekler ger Scott Stossel en nyanserad och initierad inblick i ångest som begrepp och levd erfarenhet. Boken är av intresse för de flesta som av privata eller professionella anledningar kommer i kontakt med detta allmänmänskliga fenomen och är en rik och underhållande källa för den idé- och medicinhistoriskt intresserade.

► Hanna Bornäs är leg. psykolog, verksam i Lillehammer.

Jayne Svenungsson
Den gudomliga historien
– *Profetism, messianism och*
andens utveckling

GLÄNTA | 270 S. | ISBN 9789186133559

ÄR HISTORIE- TEOLOGI MÖJLIG OM HISTORIEN INTE FINNS?

Recensent *Torbjörn Gustafsson Chorell*

TEOLOGEN JAYNE SVENUNGSSON undersöker i sin spännande och lärda bok den bibliska historieteologins verkningar och om den fortfarande har ett politiskt-filosofiskt värde. Hon ser filosoferna som profeter som lyssnar av historien och säger oss vart vi är på väg. Detta är svärförenligt med insikten att historien är en mänsklig tolkning och inte en oberoende storhet utanför oss.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

FÖR DEN SOM vill förstå hur orden historia och det förflutna används i dag väntar ett styvt jobb. Ett sätt att se saken är att ordna användningen i tre grupper. En estetisk användning av historia och det förflutna kretsar kring identitetsfrågor. Det handlar om vilka vi är, hur vi blivit dem vi tror oss vara och

hur vi använder det förflutna för att spegla och forma oss själva, antingen genom att skriva en historia vi känner igen oss i eller genom att kontrastera oss mot det vi inte tror (eller tycker) att vi är. En etisk användning av historia och det förflutna kretsar kring frågor om bevarande och uppgörelser med det som skett. Vilka händelser som vårt samhälle drabbats av eller utsatt människor för får vi inte glömma? Den etiska relationen till historien och det förflutna vilar på oron över att saker försvinner, glöms bort och utplånas. Den är därför också framåtsyftande: vad ska överleva och testamenteras till kommande generationer? Den religiösa användningen av historia, slutligen, kretsar runt meningsskapande. Den frågar om förloppen har en riktning och om det finns ett mål vi arbetar mot.

Den religiösa aspekten är den minst kända i vår tid även om meningsskapande tillhör de självklarheter vi knyter till historievetenskapens sätt att skapa sammanhang genom analyser av det som skett. Den franske kardinalen Henri de Lubacs uttalande att historien är en av kristendomens stora händelser, är en viktig påminnelse om att västerländska föreställningar om historia är intimt förbundna med uppkomsten av kristendomen.

Uttalandet av de Lubac inleder första kapitlet i Jayne Svenungssons spännande och lärda *Den gudomliga historien*. Att ägna boken några dagars uppmärksamhet ger mycket tillbaka och den tål omläsningar. Svenungssons ambition är att undersöka den bibliska historieteologins verkningshistoria och om den fortfarande har ett "politiskt-filosofiskt värde". Det historieteologiska arvets tre beståndsdelar står i centrum. Profetismens löfte att människan ska förlossas från sin eländiga tillvaro innebär att händelserna samhället drabbats av måste tolkas i jakten på tecken om vägen till befrielse. Enligt profetismen är Gud historiens herre och det vi kallar historien därför gudomlig. Men den är inte förutbestämd. Den är gudomlig för att den är ett drama där Guds skapelse, människan, är kallad att förverkliga en högre rättvisa och ett bättre liv för sig och sina medmänniskor. Det är historiens mening och mål. Genom den messianska händelsen – den unika händelse som ska ta bort orättvisorna – och guds ande ges människan rollen att arbeta för att en rättvisare ordning förverkligas. Människan ställs inför valet att antingen bryta ned världens orättfärdiga ordningar eller att hindra förverkligandet av rättvisa genom att inte erkänna Gud.

I modern tid har denna tradition motiverat utopiska projekt som gjort våld på idén om rättvisa. I skarpa analyser av

► Profeten Hesekiel vid De döda benens dal av Gustave Doré (1832–1883).

några av vår tids mest omtalade politiska tänkare – Gianni Vattimo, Alain Badiou, Giorgio Agamben, Slavoj Žižek – visar Svenungsson hur deras skepsis mot liberala-kapitalistiska samhällssystem och parlamentarisk demokrati leder till att de odlar drömmen om Händelsen och den handling som förändrar världen, men hamnar i konflikt med föreställningar om rättvisa. Deras återbruk av profetism, messianism och pneumatik tenderar att leda till att de fjärrar sig från det Svenungsson genomgående betonar: trohet mot människans historiska, det vill säga ändliga, existensvillkor, hennes kroppsliga och materiella tillvaro. Hon landar nära Jacques Derridas försvar för den liberala parlamentariska demokratin som det hittills bästa styrelsekicket. Hans försvar för ”det förflutnas hemsökelse” som vi, i rättvisans namn, inte får glömma eller ignorera, tycks också ligga nära hennes ståndpunkt.

SVENUNGSSON VILL DOCK inte, som Karl Löwith årtiondena efter andra världskriget, göra rent hus med det historieteologiska arvet. Frågan är dock om det finns något politiskt-filosofiskt värde i det? Hon urskiljer flera saker som hon vill ta tillvara. Mot den teologiska traditionens tendens att ställa den messianska befrielsen mot lagen, som också innebär att det kristna ställdes mot det judiska, och som återkommer bland de nutida författarna, påpekar hon att värdet av lagen ligger i ”de små praktiker som knyter oss till vardagen, som befäller oss åt minnet och som värnar om vårt kroppsliga vara”. Det är en realpolitisk inställning som rimmar väl med att hålla sig till (en innebörd av) det historiska.

Även i den profetiska historieuppfattningen ser hon ett bestående värde. Det finns ett hopp i detta såväl som en politisk motståndskraft, menar hon. För vad det

gäller är den del av historieteologins arv som var skeptisk till tanken att rättvisan kunde förverkligas och som var kritisk till de härskare som agerade i rättvisans namn. Mot detta kunde profetismen ställa en rättvisa som alltid stod högre än den rättsordning samhället upprätthöll. Den tanken har även Derrida hållit fast vid. Rättvisan är det obestämda, omöjliga mål eller ideal i vars namn det samtidigt är möjligt att granska de faktiska handlingar som görs och de beslut som fattas. Kombinerat med profetismen leder det till, skriver Svenungsson på slutsidorna, att historien är ”den plats där Gud sätter människans vilja på prov och utmanar henne att bryta med världens orättfärdiga ordningar i namn av en högre rättvisa. Att tala om historien som gudomlig är med andra ord att erkänna människans radikala historicitet utan att utesluta kamp för något högre i vars namn människans frihet kan hävdas gentemot det som söker förminska eller förtingliga henne.” Detta är ”den viktigaste insikten i arvet från profeterna”: ”att rättvisans ögonblick är nuet, att historien i varje ögonblick är redo att ställas till doms inför en instans som inte kan reduceras till historien själv”.

ÄVEN OM JAG måste erkänna svårigheten att sammanfatta ett rikt verk som detta tror jag inte att ovanstående summering är missvisande gällande riktningen i Svenungssons analys. Det här är en bildningsbok, en kombination av idéhistorisk analys (eller motvithistorisk som det heter i den svenska teologins historia) och en kritisk granskning av delar av samtida politisk-filosofisk teori. De två aspekterna tar ungefär lika stor plats och befruktar varandra. Svenungssons analys av samtidsteorin är så historiskt informerad som man kan önska. Hon visar hur motiven som återfinns i Bibelns texter, i den medeltida tänkaren Joakim av Floris teologi från 1100-talet och i den romantiska filosofin, med författare som Novalis, Johann Gottlieb Fichte och Friedrich von Schelling som centralgestalter, återkommer i olika varianter hos de tänkare som ibland verkar skriva som om de stod fria från eller vid sidan av ett arv. Några av Svenungssons vackraste stötar sätter hon in när hon visar hur de upprepar traditionens stoff utan att se det. Men det finns några intressanta frågor som undersökningen reser. Vad förutsätter Svenungsson för att det historieteologiska arvet ska ha värde?

I analysen av Gianni Vattimos brottning med religionens återkomst (på 1990-talet) skriver Svenungsson att han vill ”lyssna in och ge en tolkning av en pågående historisk process”; han vill ”lyssna in det sena 1900-talets epok” och ”lyssna till historien

som den de facto ger sig”. Likaså vill Eugenio Trías ”fånga upp millennieskiftets reella historiska rörelser” och ”lyssna in det faktiska historiska skeendet”. Formuleringarna visar vad historieteologin betyder: filosoferna blir profeter som med örat mot historiens rörelse säger oss vart vi är på väg. Vattimo och Trías, som vill lyssna in det verkliga historiska skeendet, ser sig som underordnade en makt, vars rörelser de måste begripa, tolka och parera.

”Som företrädare för det historiska skräet, som får betalt av skattemedel för att studera det som hänt, önskar jag inget hellre än att historien var ett objekt som kan studeras med samma självklarhet som vi studerar kroppar eller döende havsbottnar. Tillvaron vore så mycket lättare då.”

För mig är detta mycket egendomligt. ”Historien” är väl inte annat än den tolkning som blir följden när vi valt ut och ställt samman kvarlämnade rester av tryckta texter, bilder, vittnesmål och arkivmaterial till en helhet, som vi sedan presenterar i bokform, i film eller annat medium? Att som Vattimo, Trías (och Svenungsson?) utgå ifrån att historien är ett objekt eller en makt utanför oss och som vi är delar av, har varit en av de illusioner som historiekritiken under senare delen av 1900-talet försökte få oss att se. Att det inte lyckades så väl, även historiker har svårt att acceptera att deras studieobjekt (historien, det förflutna) inte finns, hindrar inte att det är ett dilemma för den som vill hävda ett historieteologiskt arv.

KAN PROFETISMEN OCH det historieteologiska arvet vara kvar om historien uppfattas som en av människan skapad fond för sin nuvarande belägenhet? Jag har svårt att tro det. Svenungssons vilja att återerövra delar av historieteologin kräver att föreställningen om historien som en av oss oberoende storhet lämnas oantastad. Det är den verklighet profetismen och mesianismen förutsätter. Om historien inte finns annat än i de förslag vi lämnar på hur världen vi levit i en gång såg ut, har jag svårt att se hur den kan bli ett fenomen vi måste vara lyhörda mot och vaksamt följa.

Missförstå mig inte. När jag skriver detta gör jag det utifrån skeptikerns perspektiv. Som företrädare för det historiska skräet, som får betalt av skattemedel för att studera det som hänt, önskar jag inget hellre än att historien var ett objekt som kunde

studeras med samma självklarhet som vi studerar kroppar eller döende havsbottnar. Tillvaron vore så mycket lättare då. Men jag kommer inte ifrån att historieteologin förutsätter att vi låter historien och det förflutna vara orörda storheter, vilket historieteorin inte tillåter.

I ljuset av historieteologernas och filosofernas behov av att lyssna in historien kan det vara befriande att tänka på vad effekten blir av ovanstående historieteori.

Historien är en värld vi skapar för att ge människor tillhörighet, identitet med flera uppskattade mål i vår kultur. För att åstadkomma det låter vi vissa ting, texter och platser bli särskilt värdefulla. Sådana platser måste bevaras, föremål läsas in i valv eller ställas ut och visas upp. De värdefulla texterna och bilderna måste studeras och repeteras av nya generationer. De historiskt värdefulla tingen och platserna, och hur vi relaterar dem till oss själva, gör oss till delar av en historia. Men det är en skenvärld vars funktion måste vara föremål för kritisk granskning och medvetenhet. Så om historieteologin ska ha ett värde i dag beror det på hur vi väljer att se vår historiska tillvaro. Vill vi, som Svenungsson avslutar sin bok, göras redo att ”i varje ögonblick” ställas till svars inför en ”instans som inte kan reduceras till historien själv”?

ÄVEN DEN SOM saknar intresse för historieteologi eller religiösa motiv med lång historia bör överväga att ta del av Svenungssons bok. Det historieteologiska tankestoffet prövas i dag på nytt av några av vår tids mest omtalade författare med politisk hemvist på vänsterkanten. Detta faktum och de politiska och religiösa konflikterna i världen gör att kunskap om västerlandets teologiska förflutna sällan varit viktigare än nu.

► Torbjörn Gustafsson Chorell är universitetslektor i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet.

Baruch Spinoza *Teologisk-politisk traktat*

(Tractatus theologico-politicus)

ÖVERS. NIKLAS OLAISON

DAIDALOS | 314 S. | ISBN 9789171734242

EN STÄNDIG PROVOKATION MOT KYRKA OCH STAT

Recensent *Bosse Holmqvist*

BARUCH SPINOZA SPELADE en central roll för den radikala delen av upplysningen. Han menade att vi kan finna sann kunskap om Gud och naturen genom att bruka vårt förnuft och han utsatte Bibeln för hård kritik. Först nu finns hans *Teologisk-politisk traktat* från 1670 i svensk översättning. Boken har inte förlorat sin aktualitet.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

JANUARI 1670 PUBLICERADES i Amsterdam en bok – utan författarnamn och med falsk angivelse av såväl förläggare som förlagsort – som snart skulle utsättas för en ojämförlig och våldsamt kritik och brännmärkning. Det var inget annat än en bok sprungen direkt ur helvetet till vilken djävulen själv bidragit. Den anonyme författaren var en uppenbart gudlös person och sades bidra till att undergräva grunden för såväl religion som samhälle.

I det annars toleranta och liberala Holland utsattes den så gott som omedelbart för högljudda rop på förbud från religiöst håll, vilket efter viss förhållning från myndigheterna till slut blev fallet. Det förhindrade dock inte att den snart kom i nya upplagor och översättningar. (Det är emellertid först nu som en komplett svensk översättning kommit till stånd; varför det dröjt så länge är förvisso en relevant fråga.) Trots – eller kanske just på grund av det upprörande innehållet – kom boken *Teologisk-politisk traktat* att spridas, om än ofta under disken och under falskt namn. Även om få i samtiden och långt därefter vågade eller ville bekänna sig till dess uppfattningar, har dess betydelse, inte minst på senare år, betonats allt starkare.

Författaren, vars anonymitet snart röjdes, var Baruch Spinoza (1632–77). Denne hade ett femtontal år tidigare uteslutits ur den judiska gemenskapen i Amsterdam för åsikter som, om än inte helt klara för eftervärlden, stod i bjärt kontrast till den judendom i vilken han fostrats som tillhörande en släkt som tvingats lämna iberiska halvön på grund av sin judiska tillhörighet. Det var åsikter som den då unge författaren till stor del inhämtat ur det mycket öppna och livliga intellektuella och religiösa klimatet i Holland vid 1600-talets mitt. Här möttes René Descartes radikala mekanistiska syn på världssaltet och diverse religiösa strömningar från fritänkande avvikare från stora delar av Europa, vilka på grund av sina oortodoxa uppfattningar om inte bara den kristna läran förföljts i sina hemländer, men som i det mycket av ekonomiska skäl toleranta holländska samhället funnit en fristad så länge man inte öppet praktiserade sin religion. Hit hörde såväl kristna som judiska fritänkare, de som ifrågasatte ifall exempelvis Moses verkligen var författare till de fem Moseböckerna (inklusive skildringen av sin egen död!), som förnekade den kristna treenigheten, menade att det måste ha funnits människor före Adam och Eva (vem gifte sig Kain med?) eller att Bibeln i allt kunde tjäna som ett rättesnöre.

Spinoza författade tidigt en introduktion till Descartes rationalistiska filosofi och det var i form av en vidareutveckling och radikalisering av denna som han kom att ägna ett långvarigt arbete åt att utveckla sin egen filosofi, vilket kulminerade i boken *Etiken*, som dock först kom att publiceras postumt. Han avbröt emeller-

tid arbetet med denna för att författa och publicera *Teologisk-politisk traktat*, i mycket föranlett av den religiösa och politiska utvecklingen i hans hemland. Både anspråken på religiös rättning och på en stark centralmakt gjorde sig alltmer hörda, och detta var anspråk som Spinoza i hög grad kom att ifrågasätta och förkasta. Det minst sagt upprörda mottagandet av traktaten avhöll honom från att i sin livstid publicera *Etiken*.

VARI BESTÅR DA det upprörande i Spinozas bok om teologiska och politiska frågor, som inte bara fick ortodoxa utan även många annars likasinnade eller fritänkare

• Baruch Spinoza (1632–1677).

att förskräckas? Kanske räcker det att hänvisa till undertiteln, som kungör syftet att visa ”att friheten att filosofera inte bara kan erkännas utan skada för fromheten och freden i samhället, utan att densamma inte kan tas bort utan att freden i samhället och fromheten omintetgörs”. Frihet att filosofera proklamerats som en grundval för ett fredligt samhälle, en toleranstanke som går på tvärs mot alla försök att i religionens eller statens tjänst begränsa människors rätt att tänka fritt.

Vägen till detta går huvudsakligen via en diskussion av vad religionen och tron på Gud egentligen är – och inte är. Spinozas resonemang vilar här på den uppfattning om Gud och världen som han på ett strikt geometriskt-rationalistiskt sätt härlett i

Etiken. Vi kan med vårt förnuft, vårt naturliga ljus, inse att den enda substans som finns är Gud; inget finns utanför eller oberoende av Gud, allting är egenskaper hos den enda Guden, som därmed är identisk med Naturen. Gud/Naturen är allt och däri ingår även människan. Centralt i detta är att Gud inte kan förstås i mänskliga termer, Gud har inga som helst mänskliga drag, ”han” (redan det ordet är givetvis fel) vill inget, strävar inte efter något, hyser inte mänskliga känslor av vrede, kärlek och hämndlystnad. Världen är en lagbunden, nödvändig ordning utan något mål eller riktning.

En sådan uppfattning får givetvis konsekvenser för hur centrala aspekter av såväl den kristna och den judiska religionen som Skriften ska förstås. Spinoza kommer således att ägna merparten av boken åt att diskutera hur Skriften ska uppfattas, vad i denna som fortfarande är värdefullt och vad som är tidsbundet och förlegat. Så ifrågasätts profeternas roll i Bibeln. Spinoza pekar på motsägelser dem emellan, hur deras personligheter kommer till uttryck i profetiorna, hur de säger saker som inte alls går att förena med en uppfattning om Gud/Naturen som lagbunden eller hävdar sådant som strider mot sentida uppfattningar om naturen (som att jorden stod stilla medan solen rörde sig över himlavalvet). Det är i stället uppenbart att de hade en livlig fantasi, att profetiorna var anpassade till vanligt folk och snarare handlade om att hålla massan i schack. Detsamma gäller synen på underverk, som enligt Spinoza vilar på en bristande förståelse för hur naturen fungerar – det vi inte vet något om förklarar vi gärna med gudomligt ingripande. Den visar en låg uppfattning om Gud genom att inte förundras över den givna gudomliga lagbundenheten och ordningen utan tror att Gud skulle vilja/kunna bryta mot densamma. När Bibeln talar om profetior och underverk är det uppenbarligen inte sanna utsagor. De bottenar i tidens okunskap och är dessutom anpassade till de omogna åhörare som fanns när texten tillkom.

För att ytterligare påvisa Bibelns otillräcklighet ägnar Spinoza stor möda åt att redogöra för både dess historia, dess tillkomst och hur den måste förstås och tolkas. Över många sidor diskuteras inte bara inkonsistenser i texten, utan frågor som vem som skrev de olika böckerna i framför allt gamla testamentet, att de inte

kan ha skrivits av de olika författare som anges (som nämndes på tal om Moseböckerna ovan) och att de inte kan ha författats vid de tider som de skildrar. Skriften är tillkommen vid en viss tid för ett visst folk och kan därför i sin helhet omöjligens ses som Guds egna ord, vilket inte minst dess många orimligheter, jämfört med den gudsuppfattning som Spinoza föga blygsamt menar är den enda rätta, visar. Tvärtom är Bibeln anpassad för vanligt folk, för att få dem att följa lagar och regler i det samhälle i vilket de levde. Den bokstavstroende har således knappast något att hämta i hans bok, men är knappast den ende att drabbas.

DET BETYDER INGALUNDA att Bibeln är överflödig. Dess moraliska budskap – att älska Gud (förstådd på Spinozas sätt) och kärleken till vår nästa – kvarstår och är religionens kärna. Samtidigt är detta saker som vi egentligen inte behöver skriften för; med hjälp av vårt naturliga ljus, vårt förnuft, vår rätt att tänka fritt kan vi inse och resonera oss fram till dessa centrala moraliska föreskrifter. Guds ord i männis-

en utveckling som föreföll hota Spinozas eget Holland på 1660-talet, då konservativa krafter inom kyrkan krävde samling kring den rätta, det vill säga egna, läran och ropen på en stark furste att hålla massan i ordning bredde ut sig. Frågan om statens inrättning var således viktig för Spinoza att beakta.

I synen på samhället är Spinoza starkt påverkad av engelsmannen Thomas Hobbes uppfattningar. För dem båda gällde att människans tillvaro i naturtillståndet innebar ett otryggt och farligt liv. I stället

”...en text som så starkt försvarar vars och ens rätt att tänka och uttrycka sig fritt och som så noggrant utsätter sin egen samtids mest upphöjda text och sanningar för nödvändig historisering och svidande kritik blir naturligtvis aldrig helt omodern...”

kans hjärta, det vi med förståndet inser, står över skriften som ändå i slutändan bara är papper. Det är inte teologins aldrig så många lärosatser, utan våra gärningar, vårt levnadssätt som är avgörande. Detta, vår livsföring, kärleken till Gud och nästan, är det enda vi behöver av religionen; allt annat är mänskliga påfund. Spinoza avvisar därmed allt vad ceremonier, ritualer eller teologiska dispyter heter. Allt dylikt är enbart vidskepelser och mänskliga påhitt från demagoger som vill hålla människor i fruktan och underkastelse, följer av den institutionalisering av religionen som innebar att ”varenda usling” av girighet och äreslystnad flockades till kyrkliga ämbeten.

För att människan ska kunna finna fram till sann kunskap om Gud/Naturen, krävs att hon har möjlighet att söka kunskap och tänka fritt, att bruka sitt naturliga förnuft. Det kräver ett samhälle som tillåter människans kunskapssökande, inte ett samhälle där människan hålls nere av dogmer och tyranner, av påtvingad konformism och religiösa ceremonier. Det var

slöt sig människor samman i samhällen, allt för fredens och trygghetens skull. Om för Hobbes suveränen borde vara en allsmäktig furste, som upprätthöll fred och ordning, föredrog Spinoza snarare en demokratisk republik i linje med det samhälle han själv levde i. I en demokrati, som han föreställde sig den, stod helhetens intresse i centrum. Inga partsintressen finge råda, alla antogs vara delaktiga i beslut och hade därför ingen anledning att sätta sig upp mot dem när de väl var fattade.

För att samhällets fred skulle upprätthållas var det samtidigt nödvändigt att allas rätt att tänka och uttrycka sig fritt inte åsidosattes. Det är hur som helst, menade Spinoza, omöjligt att någonsin kontrollera människors tankar; alla försök att göra det skulle i stället bara leda till missnöje och misstro och i förlängningen utgöra hot mot samhällets bestånd. Det innebar även att samhället hade rätt att förhindra alla som försökte sätta andras frihet att tänka ur spel, som att förhindra prästerskapets tyranni över människorna, alla de som ”prånglar ut sina egna påhitt om Guds

ord utan att vinnlägga sig om något annat än att med religionen som förevändning tvinga andra att tycka som de själva”.

Spinozas bok är inte alltid lättläst, utan det krävs en viss ansträngning för att följa med i utläggningen av hans filosofi, liksom i resonemangen om hebreernas historia under Moses och dennes efterföljare och i diskussionen av olika bibelställen. Spinoza pendlar mellan stundtals förmättna och bestämda uppfattningar om hur det måste vara och tämligen avväpnande betraktelser över det självklara i det som läggs fram; det saknas varken självsäkerhet eller naiv förundran över det orimliga i de uppfattningar som kritiseras. Inte heller drar han sig för (i alla fall i den svenska översättningen) drastiska formuleringar om religiöst svammel och ”kärringaktig fromhet”.

VAD ÄR DET då som gör denna snart 350-åriga bok värd att översätta, som gör den relevant annat än givetvis som ett historiskt dokument?

Till att börja med har Spinoza onekligen fått förnyad aktualitet på senare år genom att hans betydelse för upplysningen under sent 1600- och hela 1700-talet lyfts fram. Han spelade en central, om inte, som historikern Jonathan Israel menar, helt avgörande roll för den mest radikala delen av upplysningen. Det som då betonas är den radikala Bibelkritiken, den strängt rationalistiska natur- och religionsuppfattningen och den starka betoningen av tolerans och rätten att tänka fritt. För Israel är det stundtals som om Spinoza ensam utgör ursprunget till såväl den radikala som den mot denna fronderande, mer modesta upplysningen, vilket naturligtvis är en överdrift i ljuset av inte minst den samtida engelska utvecklingen. Icke desto mindre var Spinoza och hans efterföljare en ständig provokation mot både kyrka och stat under lång tid, kanske till och med in i våra dagar.

Ty en text som så starkt försvarar vars och ens rätt att tänka och uttrycka sig fritt och som så noggrant utsätter sin egen samtids mest upphöjda text och sanningar för nödvändig historisering och svidande kritik blir naturligtvis aldrig helt omodern, och är onekligen skrämmande aktuell ännu i våra dagar. Problemet är väl att den inte når dem som skulle behöva den, alla de som vill ”tvinga andra att tycka som de själva”. Vilket återigen reser frågan varför det dröjde så länge innan den till slut förtjänstfullt fått en svensk språkdräkt?

► Bosse Holmqvist är professor i idéhistoria vid Stockholms universitet.

Lina Sjöberg

Ofromma bibeltolkningar

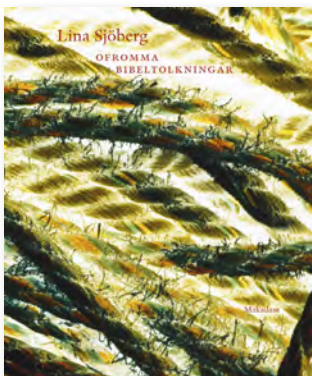
MAKADAM | 203 S. | ISBN 9789170611544

BIBELTEXTER BEFRIADE UR HELIGHETS- FÅLLAN

Recensent *Göran Eidevall*

LINA SJÖBERGS LÄSNING av bibeltexter är exempel på riktigt god populärvetenskap. Hennes tolkningar är kloka och nyskapande och bibelöversättningarna är lysande. Hon visar att man kan ligga nära det hebreiska originalet och ändå föra över texten till en litterärt högstående svenska.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

VAD KÄNNETECKNAR RIKTIGT god populärvetenskap? Först och främst gäller det förstås att finna ett ämne som kan sägas vara av allmänt intresse. Men det räcker inte. Ett sinne för korsbefruktande tvärvetenskap kan vara en betydelsefull ingrediens. Det är dessutom en fördel om författaren är en skicklig skribent. En viktig förutsättning är vidare att författaren är tillräckligt insatt. Helst ska hen själv vara forskare, med genuin passion för ämnet. Sist men

inte minst bör författaren ha förmågan att presentera komplicerade teorier och resonemang på ett pedagogiskt sätt, som stimulerar läslusten.

Lina Sjöbergs bok *Ofromma bibeltolkningar* demonstrerar med eftertryck sanningshalten i ovanstående kriterier för engagerande och bildande populärvetenskaplig litteratur. Det tvärvetenskapliga anslaget är tydligt. Lina Sjöberg har disputerat i Gamla testamentets exegetik, på en avhandling om intertextuella samband mellan Sara Lidmans Jernbaneepos och berättelserna om Sara, Abraham och Hagar i Första Mosebok. Hon är sedan flera år verksam som universitetslärare i bibelvetenskap, men när denna bok skrevs var hon forskare vid institutionen för litteraturvetenskap.

Ämnet, tolkning av berättelser ur "hebreiska bibeln" (ett mer neutralt namn för den textsamling som i Sverige är mest känd som "Gamla testamentet"), är långtifrån nytt. Boktiteln signalerar att Sjöberg vill bryta med konventioner och därigenom nå även andra än de som redan kan kallas bibelläsare. Men den som väntar sig vanvördigt "ofromma" tolkningar, eller angrepp på olika former av religiositet, kan bli besviken. Det gäller däremot inte den som hoppas på okonventionella läsningar, grundade i såväl gedigna kunskaper i hermeneutik som ett starkt sensorium för etik. Det handlar här om exegetik (bibeltolkning) som vågar vara vetenskaplig fullt ut, utan att låta sig begränsas av hänsynstagande till auktoritetsbundna religiösa (främst judiska och kristna) traditioner och tolkningsramar. Samtidigt har Sjöbergs tolkningar en personlig prägel.

En viktig utgångspunkt för Sjöberg är det (enligt min mening) rimliga antagandet att sammanställandet av den hebreiska bibeln i viss mån innebar ett "kulturarvsprojekt". Redaktörerna valde att ta med en hel del texter som inte har en tydligt teologisk eller from karaktär. De berättelser som återfinns i Genesis (= Första Moseboken) och Domarboken har sannolikt ofta sitt ursprung i folkligt berättande om hjältedåd eller relationsproblematik. När dessa dråpliga skröner och underfundiga dramer blev bibeltext skedde en förändring. Sedan dess har det funnits en tendens att tona ner vissa aspekter av dessa texter – de aspekter som är förknippade med bra berättelser i allmänhet snarare än med religion och gudstro i synnerhet.

BOKENS FÖRSTA DEL erbjuder en introduktion till den hebreiska bibelns tillkomst, till den moderna bibelvetenskapen, samt till några grundläggande begrepp inom texttolkning och avslutas med en programförklaring. Sjöberg avser att göra närläsningar med fokus på hur texterna

gestaltar mellanmännsliga relationer. Med hjälp av verktyg hämtade från narratologi vill hon undersöka "subjektspositioner". Målsättningen är att få fram nya tolkningar som är rimliga (eller minst lika rimliga som andra alternativ) och som gör texten rättvisa. Samtidigt är det tydligt att Sjöberg drivs av en vilja att "befria" de bibliska berättelserna. Hon hävdar att "bibeltrogna" uttolkare ofta försöker "kidnappa texterna och använda dem för sina egna syften". Mot detta ställer hon en nyskapande metafor: "Många av den hebreiska bibelns texter [...] vill inte in i helighetsfällan, utan spjånar emot och rymmer ibland", och hon tillägger: "Jag hjälper dem gärna."

Den andra delen, bokens huvuddel, består av översättningar och analyser av berättelser ur Genesis, Domarboken och Andra Samuelsboken. Sjöberg har gjort ett spännande urval. Här återfinns bland annat Sodom och Gomorra, Simson och Delila samt David och Bat-Seba. Men innan jag kommenterar Sjöbergs nydanade läsningar vill jag säga något om hennes bibelöversättningar. De är nämligen lysande.

”För övrigt argumenterar hon övertygande mot föreställningen att berättelsen om Sodom och Gomorra skulle handla om gudomlig bestraffning av mänsklig homosexualitet.”

SJÖBERG VISAR ATT det faktiskt går att förena två till synes konkurrerande ideal: att å ena sidan lägga sig nära det hebreiska originalet i stil och syntax och att å andra sidan föra över den antika texten till god och begriplig, ja rentav litterärt högtstående svenska. Den nuvarande officiella svenska översättningen, Bibel 2000, har till stora delar lyckats väl med denna svåra balansgång. Men Sjöberg lyfter svensk bibelöversättning till en ännu högre stilistisk nivå. Hemligheten tror jag ligger i själva arbetsprocessen. Bibelkommissionen satte samman par, bestående av en expert på hebreiska och en svenskspråkig författare. En utmärkt modell, som dock innebar att redan det första förslaget till nyöversättning, som skulle bearbetas i flera instanser, var en kompromiss. Lina Sjöberg har här en fördel, eftersom hon själv är både hebraist och skönlitterär författare, och därmed kan leverera en översättning som är såväl kompetent som

kompromisslös. Texterna levandegörs, det existentiella blottläggs. Utan att tidsavstånd eller kulturella skillnader suddas ut lyckas Sjöberg göra texterna samtida.

Här följer ett par exempel, hämtade från Genesis 18:16–19:28, berättelsen om Lots familj och Sodoms förstörelse. I upptakten till dramat köpslår Abraham med Herren i ett försök att mildra gudens vrede. Enligt Bibel 2000 säger Abraham: "Jag dristar mig att tala till dig, Herre, jag som bara är jord och stoft" (Gen 18:27). I Sjöbergs språkdräkt blir samma replik: "Ursäkta, jag tar mig friheten att resonera vidare med dig, herre, fastän jag bara är en ynka människa". Bakom "ursäkta" döljer sig ett synnerligen sväröversatt hebreiskt ord, den deiktiska partikeln *hinnēh* (i äldre översättningar ofta återgiven med "se!"), som riktar uppmärksamheten mot det som ska sägas. Längre fram i texten finner Sjöberg en annan elegant lösning på detta problem, när Lot får besök av två märkliga sändebud/änglar. Hon låter honom säga: "Hörni (*hinnēh*) mina herrar, kom med mig hem till mitt enkla tjäll" (Gen 19:2). I detta fall ligger Sjöbergs version av hälsningsfrasen betydligt närmre den hebreiska grundtexten än Bibel 2000:s ålderdomliga och platta omskrivning "Jag är er tjänare". Exemplen skulle kunna mångfaldigas.

Som en ovärderlig service till läsaren är dessa nyöversättningar försedda med förklarande fotnoter, som förmedlar insikter om textkritiska ställningstaganden, hebreiska ords mångtydighet eller andra typer av överväganden som Sjöberg gjort. Här finns mycket att hämta för den specialintresserade. Samtidigt är det ju fullt möjligt att strunta i fotnoterna och enbart koncentrera sig på den njutbara upplevelse det innebär att läsa denna bibelprosa.

SJÖBERGS LÄSNINGAR AV de bibliska berättelserna kännetecknas av en kombination av psykologisk inlevelseförmåga och moraliskt patos. Det första kapitlet, om "Saras raseri, Hagars smärta", är delvis baserat på analyserna i Sjöbergs avhandling. Här friläggts ett komplicerat triangeldrama: Sara – Abraham – Hagar. På ett skickligt sätt fäster Sjöberg uppmärksamheten på sprickor och blottor i texten, där i övrigt dolda passioner kommer upp till ytan. Porträttet av Sara är inkanterande. Sjöberg avslutar analysen med ett försvarstal för denna karaktär, vars bitterhet hon ser som i högsta grad förståelig: "Den som avfärdar Sara som inkonsekvent och småsint förbryter sig mot henne och texten." Men även slavinnan Hagar, som ju behandlas ganska brutalt av Sara, skildras med stark sympati. Det Sjöberg framför allt lyfter fram är Hagars gränslösa smärta när hon tvingas bli ett hjälplöst vittne till hur sonen Ismael

håller på att dö av törst i öknen. Nu räddades han, eftersom Gud visade Hagar en källa med vatten. Men det jag bär med mig efter läsningen är de gudsord den förtvivlade mamman uppfattar, innan hon ännu sett källan och hoppet om överlevnad, i Sjöbergs finstämda översättning: "Res dig och lyft upp honom! Håll kvar honom i din famn".

I nästa kapitel behandlas Lots namnlösa hustru. Med inspiration från Torgny Lindgren föreslår Sjöberg att hennes märkliga

pen. Men vid en omläsning inser jag att en hel del faller på plats, när det gäller Simsons ambivalens i relation till såväl kvinnor som till undergivenhet och styrka.

DRAMAT OM SOLDATEN Uria, hans hustru Bat-Seba och kung David har återberättats många gånger förut. Ändå lyckas Sjöberg tillföra nya vinklar även här. Boken avslutas med ett kapitel om en berättelse som utmanat läsare i alla tider: den om hur Abraham, på grund av vad han uppfattar som

► BDSM i Bibeln? Simson och Delila. Målning av Peter Paul Rubens.

förvandling till en saltstod kan ses som en metaforisk gestaltning av en traumareaktion. För övrigt argumenterar hon övertygande mot föreställningen att berättelsen om Sodom och Gomorra skulle handla om gudomlig bestraffning av mänsklig homosexualitet. I ett annat kapitel försöker Sjöberg förstå drivkrafterna hos en kvinna, Jael, som dödade en militär ledare, Sisera, på ett mycket våldsamt sätt. Våld av annat slag står i centrum i Sjöbergs mycket spännande nytolkning av berättelserna om Simson, hjälten (i kampen mot filisteerna) vars styrka ansågs sitta i det långa håret. Med utgångspunkt i att Simson tycks gilla att bli bunden, prövar Sjöberg hypotesen att flera episoder handlar om sadomasochistiskt sex (BDSM)! Min första reaktion var att avfärda denna tolkning som orimlig. Simson verkar snarare agera som en utbrytarkung, som ber om att bli bunden bara för att få visa att han kan befria sig från re-

en gudomlig befallning, gör sig beredd att offra sitt eget barn, Isak. Sjöbergs perspektiv framgår tydligt av rubriken: "En förälders värsta mardröm". Än en gång förenas exegetiskt kunnande med starkt patos. Avslutningsvis konstaterar Sjöberg: "Jag lider med Abraham och rasar mot honom på samma gång." De tolkningar av bibliska berättelser som presenteras i denna synnerligen läsvärda bok är inte bara "ofromma". De är dessutom kloka, nyskapande, välskrivna och burna av ett smittande medmänskligt engagemang. Under läsningen lärde jag mig en del nytt. Samtidigt lät jag mig underhållas och beröras. Detta är sammanfattningsvis riktigt god populärvetenskap.

► Göran Eidevall är professor i bibelvetenskap, särskilt Gamla testamentet, vid Uppsala universitet.

Lennart Nordenfelt
Konrad Marc-Wogau
 – En livsresa från Moskva
 till Uppsala

THALES | 302 S. | ISBN 9789172350977

HAN SATTE SIN PRÄGEL PÅ SVENSK FILOSOFI- UNDERVISNING

Recensent *Henrik Lundberg*

HITTILLS HAR DET saknats en monografi över Konrad Marc-Wogau, en av den analytiska filosofins pionjärer i Sverige. Därför får Lennart Nordenfelts bok betecknas som något av en händelse. Denna välskrivna bok är oundgänglig läsning för alla som intresserar sig för den tidiga analytiska filosofin i Sverige.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

DEN SVENSKA ANALYTISKA filosofins historia inleds med Ingemar Hedenius (1908–1982), Anders Wedberg (1913–1978) och Konrad Marc-Wogau (1902–1991). Tillsammans introducerade dessa tre det slags tänkande som i princip var allenarådande inom svensk universitetsfilosofi från och med mitten av 1940-talet till slutet av 1960-talet. Det var först med 60-talsvänsterns intåg som den analytiska filosofins hegemoni på allvar

utmanades i Sverige. Den analytiska traditionen är, med undantag för Södertörns högskola, fortfarande dominerande vid svenska filosofiinstitutioner. Dess makt är dock inte längre oinskränkt eller oomstridd.

Den direkta föregångaren till den analytiska filosofin i Sverige var den så kallade uppsalafilosofin. Denna skola går tillbaka till två svenska filosofer: Axel Hägerström (1868–1939) och Adolf Phalén (1884–1931). Båda två samlade grupper av elever omkring sig, vilket så småningom resulterade i interna splittringar och strider inom skolan. Det är därför brukligt att tala om en hägerströmsk och en phalénsk falang. Hägerström fick sina främsta adepter inom rättsvetenskapen. Hans filosofiska elever är i dag så gott som bortglömda.

Det phalénska lägret var långt mer framgångsrikt. Det är möjligt att urskilja en äldre och en yngre generation phalénianer. Den yngre generationen bestod av Hedenius, Wedberg och Marc-Wogau. Dessa tre kom att bryta med uppsalafilosofin för att i stället orientera sig mot andra filosofiska rörelser i samtiden, i synnerhet mot den så kallade Cambridgeskolan (Bertrand Russell, George Edward Moore, Ludwig Wittgenstein, C.D. Broad och Frank Ramsey). Det är den andra generationen phalénianer som blir den första generationen analytiska filosofer i Sverige. Hedenius, Wedberg och Marc-Wogau utgjorde till en början en tätt sammansvetsad grupp som utkämpade flera strider tillsammans. Filosofen Anders Karitz och hägerström-falangen var deras främsta fiender. Den interna konkurrensen dem emellan skulle under tidig efterkrigstid emellertid bryta upp trojkan. De blev alla tre professorer: Marc-Wogau i teoretisk filosofi i Uppsala 1946, Hedenius i praktisk filosofi i Uppsala 1947 och Wedberg kallades till den nyinrättade professuren i teoretisk filosofi vid Stockholms högskola 1949. Segern för den analytiska filosofin i Sverige var därmed mer eller mindre ett faktum.

Denna tid i svensk filosofihistoria är tämligen väl kartlagd. Standardverket är Svante Nordins *Från Hägerström till Hedenius – Den moderna svenska filosofin* (1984). Svante Nordins *Ingemar Hedenius – En filosof och hans tid* (2004) och Johan Strangs *History, Transfer, Politics – Five Studies on the Legacy of Uppsala Philosophy* (2010) är två andra viktiga verk om den tidiga analytiska filosofin i Sverige. Även Henrik Lagerlund skriver utförligt om denna period i sin *Filosofi i Sverige under tusen år* (2003). År 2000 disputerade Jonas Schiött med avhandlingen *Anders Wedberg och filosofihistorien – Den svenska 1900-talsfilosofin i förändring*.

Till skillnad från både Hedenius och Wedberg har Marc-Wogau fram tills nu

inte förärats en egen monografi. I samtliga nämnda verk diskuteras Konrad Marc-Wogau, men han har tidigare inte fått ett eget porträtt i helfigur. När filosofen Lennart Nordenfelt nu utkommer med *Konrad Marc-Wogau – En livsresa från Moskva till Uppsala* måste det därför betecknas som något av en händelse. Även om boken oundvikligen överlappar något med vad som tidigare har skrivits på området, erbjuder den väsentligt fördjupade kunskaper om Marc-Wogaus liv och tänkande. Till bokens förtjänster hör även att den är välskriven och på ett lättfattligt sätt förmår presentera komplexa filosofiska tankegångar.

”Hedenius, som brukade använda öknamnet ’professor Koffert’ om Marc-Wogau, framstår onekligen som den mindre sympatiske av de två.”

BOKEN BESTÅR AV tio kapitel som behandlar olika aspekter av Marc-Wogaus liv och hans insatser i svensk filosofi. Nordenfelt redogör bland annat för Marc-Wogaus samarbete med Åke Petzäll omkring facktidsskriften *Theoria*, tiden som lärare i teoretisk filosofi vid Stockholms högskola 1930–1946 och som professor i Uppsala 1946–1968 samt dusterne med företräddaren på professuren i Uppsala, Anders Karitz. Den stundtals kärva relationen till Hedenius berörs även den. Hedenius, som brukade använda öknamnet ”professor Koffert” om Marc-Wogau, framstår onekligen som den mindre sympatiske av de två.

Det första kapitlet, ”Minnesanteckningar av Konrad Marc-Wogau”, är ett delvis tidigare publicerat manuskript av Marc-Wogaus egen hand. I detta berättar han framför allt om sina uppväxtår i Moskva och om studieåren i Uppsala. Marc-Wogau tillhörde en framgångsrik tysk släkt som levde i Ryssland sedan någon generation tillbaka. Revolutionsåret 1917 flydde Marc-Wogau tillsammans med sin mor och styvfar till Sverige. Styvfadern Hugo Diedrichs var svensk medborgare. Marc-Wogaus far och bror blev däremot kvar i Ryssland. Konrads bror, Maka, blev tidigt kommunist och bröt med sin förmögna familj. Broderns kommunism blev ett tungt slag för familjen. Maka försökte även värva

sin sex år yngre bror för kommunismens sak. Konrad, som redan som trettonåring hade intresserat sig för den sokratiska metoden i Platons dialoger, lät sig dock inte imponeras av argumentationskonsten i de kommunistiska skrifter han fick i sin hand. Maka studerade vid Moskvas tekniska universitet och blev 1936 professor i radiokommunikation i Moskva. Eftersom han var trotskist deporterades han under

män på ett oreflekterat sätt har tagit över begrepp och föreställningar från vardagskunskapen. De har inte beaktat att begreppen har uppkommit för andra ändamål än vetenskapliga. Syftet med Phaléns metod är att ersätta de dialektiska begreppen med andra och bättre begrepp. Marc-Wogau kom, som Nordenfelt skriver, att bli en ”durkdriven Uppsalafilosof” i detta avseende.

sin egen metod och underkasta sina utgångspunkter en ständigt förnyad kritik”. Den ovetenskapliga filosofin ger däremot uttryck för ideologiska intressen eller för psykologiska behov. Liknande försök att dra gränser mellan hedervärd intellektuell verksamhet och ovetenskapligt tänkande finns i *Filosofiska diskussioner*. Existentialismen anses vara ”fientligt inställd till allt vad förnuft och logisk argumentering heter och [...] vädjar [istället] till känslan och stämningen”. Marc-Wogaus böcker torde ha haft stor påverkan på hur filosofiämnet uppfattas i vårt land.

I det sista kapitlet, ”Några minnen från filosofiska institutionen i Uppsala (1963–1974)” berättar Nordenfelt om sina egna minnen av Marc-Wogau som filosof, lärare och examinator, men också om sin egen väg till disputation i teoretisk filosofi. Här ges flera inblickar i en akademisk kultur som nu redan tillhör en svunnen tid. Nordenfelt gör också den intressanta iakttagelsen att man under hans studietid över huvud taget inte undervisades i Hägerströms eller Phaléns tänkande. Den anglo-amerikanska analytiska filosofin var fullständigt dominerande. Ett nytt kulturellt kapital var nu sedan länge i svang. Det var fullt möjligt, skriver Nordenfelt, ”att gå långt i någon av de filosofiska disciplinerna utan att ens känna till Hägerström eller Phalén”. Här skulle man kunna ställa frågor som: ”Varför blev den anglosaxiska filosofin så dominerande vid svenska filosofinstitutioner?”, ”Vilken var Marc-Wogaus roll i denna utveckling?”, ”Kan segern för den analytiska filosofin kopplas till storskaliga samhällsförändringar i det svenska samhället?”

”Nordenfelt anför ett intressant brev till Svante Nordin i vilket Marc-Wogau på ålderns höst till och med hävdar att inflytandet från den analytiska filosofin för hans del aldrig innebar ett brott med uppsalafilosofin.”

Stalintiden till Sibirien där han avrättades 1938.

En samtida läsare slås av den distans med vilken denna tragiska händelse återberättas. Mer känslomättad är den scen då fadern, Hugo Marc, förskräckt rusar upp för trapporna, eftersom han tror att den 12-årige Konrad har fått ett tungt skåp valt över sig: ”Han kom fram till mig, lyfte upp mig och kramade mig. Jag kände plötsligt en obeskrivlig känsla av värme och trygghet och kramade honom tillbaka. Jag var starkt medveten om att han brydde sig om mig.” Marc-Wogaus manuskript avslutas precis efter tiden för disputationen i Uppsala 1932. I resten av boken är det Nordenfelt som håller i pennan.

Ett särskilt intresse äger kapitlet om Marc-Wogau som filosofisk forskare och som läroboksförfattare. Nordenfelt går igenom Marc-Wogaus viktigaste filosofiska verk och beskriver hans utveckling som tänkare. Marc-Wogau började studera filosofi i Uppsala 1921. Han kom under sina filosofistudier att starkt påverkas av Phalén och Hägerström. I Uppsalafilosofins krav på att filosofi ska vara begreppsanalys återfann han den sokratiska metod som han tidigare bekämpat brodern Maka med. I doktorsavhandlingen, *Untersuchungen zur Raumlehre Kants* (1932), tillämpar Marc-Wogau, precis som Hedenius och Wedbergs senare också skulle göra i sina avhandlingar, Phaléns så kallade dialektiska metod.

Denna metod, som har karakteriserats som ett slags dekonstruktivism *avant la lettre*, går ut på att visa att de begrepp som filosofer i allmänhet använder sig av, till exempel sanning, tid, kunskap, jag, vilja, är motsägelsefulla (dialektiska). Orsaken till att begreppen är motsägelsefulla står att finna i att filosofer och vetenskaps-

Det var först mot slutet av 1930-talet som han under inflytande av läsning av G. E. Moore skulle överge den dialektiska metoden och i någon utsträckning ta steget in i den analytiska filosofin. Brottet med uppsalafilosofin blev dock aldrig lika definitivt som hos Hedenius och Wedberg. Marc-Wogau var den äldre av de tre och som sådan var han mer förankrad i uppsalafilosofin än de två andra. Nordenfelt anför ett intressant brev till Svante Nordin i vilket Marc-Wogau på ålderns höst till och med hävdar att inflytandet från den analytiska filosofin för hans del aldrig innebar ett brott med uppsalafilosofin. Kanske bör Marc-Wogaus egen uppgift om sin filosofiska utveckling dock tas med en nypa salt.

MARC-WOGAU SKREV FLERA läroböcker som i hög grad satte sin prägel på undervisningen i filosofi vid svenska universitet och gymnasier. Två mycket använda böcker var *Filosofiska diskussioner* (1955) och *Att studera filosofi* (1961). Den sistnämnda boken präglas av en bestämd vilja att dra en gräns mellan vetenskaplig respektive ovetenskaplig filosofi. Enligt Marc-Wogau är den kanske viktigaste uppgiften i *Att studera filosofi* ”att allvarligt varna för filosofiskt tänkande som enligt mitt sätt att se befinner sig på avvägar”. Marxism-leninismen, nythomismen och existentialismen tjänar som en negativ kontrast till den analytiska filosofin som behandlas i det påföljande kapitlet, ”Om analytisk filosofi”. Marc-Wogau diskuterar Uppsalaskolans, Cambridgekolans, Wienkretsens och Oxfordskolans olika bidrag till vad han menar vara den analytiska filosofin. Det utmärkande för dem alla är, de inbördes olikheterna till trots, en ”strävan efter klarhet, en fast föresats att komma underfund med

NÅGRA SÅDANA ELLER liknande frågor diskuterar Nordenfelt aldrig. Det gör att texten någon gång saknar en analytisk ansats. Åtminstone en sociolog som jag själv hade funnit det intressant att i större utsträckning försöka kontextualisera de förändringar i svensk filosofi som ägde rum under Marc-Wogaus levnad och som han själv var en del av. Kanske missar en sådan invändning dock målet. Det hade varit att skriva en annan bok än den Nordenfelt faktiskt har skrivit. Det som har gjorts är redan det mycket nog. *Konrad Marc-Wogau – En livsresa från Moskva till Uppsala* är i själva verket oundgänglig läsning för alla som, oavsett teoretiska intressen, intresserar sig för den tidiga analytiska filosofin i Sverige. Den behövde skrivas.

► Henrik Lundberg är universitetslektor i sociologi vid Institutionen för sociologi och arbetsvetenskap vid Göteborgs universitet.

TID SOM FÖRFLUTENHET är svårt att förstå. Även om vi alla lever med tiden som en påtaglig del av våra liv visar undersökningar att vi generellt har svårt att sätta ord på tid. Ungefär tre generationer tillbaka är en vanlig gräns för vad de flesta förstår. Längre tillbaka än så blir det svårare. Då blir det förflutna till berättelser. Ytterligare några generationer tillbaka blir dessa till skrönor. Eller bortglömda.

Tid som självupplevd är också svårt att förstå. En studie publicerad i *Science* för några år sedan visar att generellt har de flesta svårigheter att se sitt liv förändras framöver, även om deras liv sedan tidigare kan ha genomgått omfattande förändringar. Frågar man exempelvis någon om hur deras liv kommer att förändras tio år framöver svarar de flesta att det förmodligen är som nu. Frågar man samtidigt om hur deras liv ändrats de senaste tio åren kan de svara att mycket hänt som påverkat dem på djupet. De kan ha fått barn, varit med om en olycka, genomgått en skilsmässa eller flyttat långt till ett nytt arbete och hem. Erfarenhet av tidigare förändring omsätts inte i förståelse av tidens gång. Man vill att det som kommer framöver ska vara som det är nu.

Tidens gång och förändring är en av huvudberättelserna i Yuval Noah Hararis *Sapiens – En kort historik över mänskligheten*. Boken tar tag i de stora linjerna i människans utveckling – med början i ett avlägset ursprung för flera miljoner år sedan för att landa i nuet och vår nära framtid. De första raderna av bokens baksidestext sätter tonen: För 100 000 år sedan fanns det åtminstone sex olika arter av människor på jorden. I dag finns bara en. Homo sapiens. Harari har satt sig för att förklara varför det är så. Och han har blivit läst. Översatt till nästan 30 språk har boken sålt i hundratusentals exemplar.

HARARIS BOK ÄR precis vad den utger sig att vara: en kort och koncis historik över mänskligheten. Att trycka ihop miljontals

år av sapiensevolution på drygt 430 sidor är inte lätt, men Harari lyckas. Med retorisk skicklighet och stort kunnande tar han läsaren med på en fascinerande resa genom människans utveckling.

Huvudtesen är att det som utmärker Homo sapiens är förmågan till storskaligt samarbete. Den möjliggörs av en för människan unik fallenhet för abstrakt och

gått tre avgörande revolutioner: den kognitiva revolutionen som gjort oss smartare än något annat djur, den neolitiska revolutionen då vi lärde oss att odla marken och hålla tamboskap och den vetenskapliga revolutionen som fått Homo sapiens att utveckla sitt kunnande bortom enskilda individers kontroll.

Harari förutspår ytterligare en revolution. Mänskligheten så som vi känner den kommer att försvinna. Inom några århundraden har miljöförstoring och ohämmad exploatering av resurser gjort planeten omöjlig att bo på och därmed är människor inte längre här. Eller så har våra ättlingar blivit till cyborger som inte längre kan kännas igen som Homo sapiens. Det naturliga urvalet har ersatts av design – genom biologisk ingenjörskonst, en mix av biologi och teknologi i en och samma kropp eller genom skapandet av oorganiskt liv.

I detta följer boken vetenskapligt redan upptrampade stigar. Människans kognitiva evolution är ett hett forskningsämne som varit tongivande i de senaste 10–15 årens publikationer i internationella forskningstidskrifter. Det europeiska Human Brain Project som fram till 2023 har enorma resurser att utforska hjärnan är ett exempel på ämnets aktualitet. Den neolitiska revolutionen är också ett hett forskningsämne. Inte minst de många projekt som runt om i världen just nu analyserar DNA, protein, isotoper med mera för att spåra hur utsäde, tamboskap och människor rört på sig mellan 12 000 och 6 000 år sedan har gett nya resultat som gör att arkeologins tolkningar av exempelvis migrationer, kontakter och innovationsmönster nu måste omformuleras.

Ett exempel är projektet "Atlas över förhistoriska människors genom i Sverige" vid Stockholms universitet som fått drygt 30 miljoner kronor av Riksbankens Jubileumsfond. Och den vetenskapliga revolutionen är väl studerad världen över, inte minst inom idéhistoria och Science Technology Studies (STS). Människans framtid

NATURVETENSKAP & TEKNIK

Yuval Noah Harari

Sapiens

– En kort historik över mänskligheten

(*Sapiens – A Brief History of Human Kind*)

ÖVERS. JOACHIM RETZLAFF

NATUR & KULTUR | 431 S. | ISBN 9789127140394

IMPONERANDE VERK OM MÄNSKLIGHETENS HISTORIA

Recensent *Anders Högborg*

I DENNA INTERNATIONELLA bästsäljare tar den israeliske historikern och författaren Yuval Noah Harari med läsaren på en fascinerande resa genom mänsklighetens historia. I boken redogör Harari kunnigt för tre genomgripande förändringar, som han menar har varit avgörande för mänsklighetens utveckling och förutspår att vi står inför ytterligare en omvälvande revolution. Författaren lyckas med konststycket att sätta ord på den oändliga tidsperiod som mänskligheten lagt bakom sig, men det krävs ett kritiskt öga för att inte förföras av Hararis retoriska skicklighet.

symboliskt tänkande. Inget annat djur har genom historien utvecklat komplexa samarbetsystem som exempelvis världreligioner, nationella politiska strukturer, storskaliga handelsnätverk, juridiska rättsordningar, lagar, övernationella överenskommelser etcetera.

Enligt Harari har Homo sapiens genom-

► Venus från Willendorf.

som cyborg är ett återkommande tema i internationella vetenskapstidskrifter sedan några år tillbaka.

I RELATION TILL denna forskning säger Harari inget nytt. Det som är nytt är hans förmåga att knyta ihop enorma mängder forskningsresultat till en sammanhållen långtidsberättelse som handlar om vad det är att vara människa i dag. Han lyckas också väva in detta i reflektioner om vad vi kan lära av studiet av det förflutna för att diskutera vägval för framtiden. Han gör det bra. Harari skriver på så sätt in sig i en tradition av långtidsperspektivets historiskrivning (Deep History) som Daniel Lord Smail, professor i historia vid Harvard Uni-

versity, så framgångsrikt stakade ut med sin bok *On Deep History and the Brain* (2008) och följde upp i boken *Deep History – The Architecture of Past and Present* (2011).

Men det finns avgörande skillnader; medan Daniel Lord Smail är precis, är Harari yvig. Ett exempel: när den historiska framväxten av bolag med begränsat personligt ägaransvar (aktiebolag) förklaras som ett av de komplexa former av samarbetsystem som Homo sapiens är unikt kapabel till, görs det enligt följande: Om en Jean i 1200-talets Frankrike öppnade en verkstad som tillverkade vagnar var han själv företaget. Om en vagn som han tillverkat gick sönder en vecka efter köpet skulle den missnöjde köparen ha stämt

Jean personligen. Om Jean hade lånat 1 000 guldmynt för att öppna sin verkstad och företaget gick omkull skulle han vara tvungen att betala tillbaka lånet genom att sälja sin privata egendom. Han kanske till och med skulle ha tvingats sälja sina barn som trälar. Han var helt ansvarig, utan begränsningar, för sitt företags alla skulder. Om man hade levt då hade man förmodligen tänkt sig för både en och två gånger innan man startade ett eget företag. Denna juridiska situation uppmuntrade alltså inte till entreprenörskap. Folk var rädda för att starta nya företag och sätta sin ekonomi på spel. Det var knappast värt risken att deras familjer skulle hamna på bar backe. Detta var skälet till att människor kollektivt började föreställa sig företag med begränsat ägaransvar.

Detta är ett av många representativa exempel på hur Harari bygger sin argumentation. Som läsare följer man lätt med. Han är i exemplet tydlig med att klargöra skillnader i personligt ansvar mellan det vi i dag kallar enskild firma och aktiebolag. För någon som inte kan historia eller företagsekonomi ter sig exemplet förmodligen solklart. Men hur retoriskt starkt det än är så är den sortens tesdrivande kontextlöst. Få historiker skulle hålla med om beskrivningen av människors tidigare ovilja att idka handel eller om hantverkares och handelsmäns utsatthet. I retoriken tycks en 1200-talsman kunna välja mellan att bli hantverkare och därmed eventuellt tvingas sälja sina barn, eller att inte bli hantverkare och därmed vara säker på att

” Inom några århundranden har miljöförstöring och ohämmad exploatering av resurser gjort planeten omöjlig att bo på och därmed är människor inte längre här. Eller så har våra ättlingar blivit till cyborger som inte längre kan kännas igen som Homo sapiens. ”

få behålla sina barn. Men så enkelt kan det inte beskrivas. Förmånen att få göra sådana val var så gott som obefintlig. Och det fanns sociala skyddsnet på 1200-talet. Släkter och ätter erbjöd gemenskap och säkerhet. Medeltida gillen, skrän och brödraskap för hantverkare och köpmän känner vi till från 700-talet och framåt. Dessa

var föränderliga organisationer, vilkas syfte bland annat var att skapa trygghet för sina medlemmar. Hararis aktiebolag som exempel på människans förmåga till storskalig organisation är slagkraftigt, men det är också banalt. Retoriken styr – historiskt utforskande förekommer inte. Detta är bokens svaghet. I viljan att förklara tjänar det förflutna som illustration till på förhand givna åsikter.

EN AV BOKENS kvaliteter är Hararis förmåga att hantera kunskapens mångtydighet. Han visar hur människan är kapabel till krig och förstörelse, samtidigt som han visar hur människan också är duglig till att bibehålla fred och bygga samhällen som fler än färre mår bra i. Eller hur människans evolutionära framgång skapat en överbefolkad planet där många svälter, samtidigt som denna framgång bidragit till att fler än färre inte svälter i dag i jämförelse med tidigare. Harari hanterar skickligt mångtydigheter som dessa.

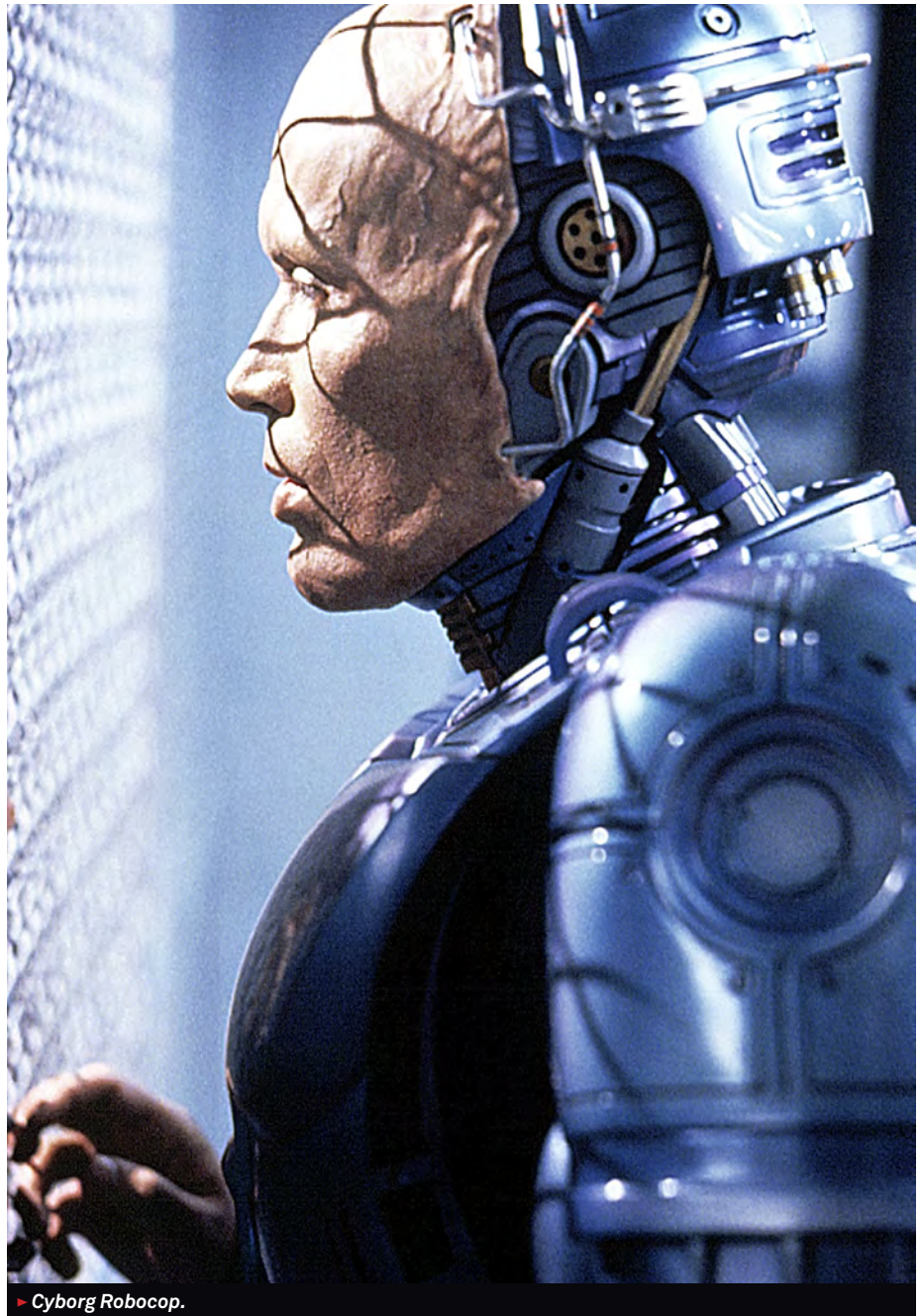
Att förstå och förklara kunskap som vetenskap och som samhällets tankegods är svårt. Bokens avslutande delar fokuserar på kunskap och dess utveckling och användning i dagens informations- och kommunikationssamhälle. Dessa delar är läsningens verkliga behållning. Här lyckas Harari med konststycket att tydliggöra komplexitet utan att banalisera. Här går han stick i stäv med mittfäran av den populärvetenskap som skrivs i dag där devisen ”enkla lösningar på komplexa problem för tydlighetens skull” ofta är ledstjärnan. Harari vägrar detta. Han historiserar kunskap och vetenskap, kontextualiserar dess framväxt. Han visar att förmågan att förstå kunskapens mångtydighet framför enkla sanningsanspråk är vetenskapens verkliga styrka. Ytterligare ett retoriskt exempel från boken: År 1620 gav Francis Bacon ut ett vetenskapligt manifest med titeln *Novum organum scientiarum* (Det nya vetenskapliga redskapet). Där hävdade han att ”kunskap är makt”. Det verkliga provet på ”kunskap” är inte om den är sann, utan om den gör oss mäktigare. Vetenskapsmän tror vanligen att ingen teori är 100 procent sann. Följaktligen är sanning ett dåligt prov på kunskap. Det verkliga testet är användbarhet. En teori som gör oss i stånd att göra nya saker är kunskap.

SUG LITET PÅ påståendet att kunskap inte är sanningar utan en teori som vi kan använda för att göra nya saker. Att förstå att det finns mer att veta utifrån en nyvunnen kunskap är de flesta forskares utgångspunkt. Därför förkunnar de sällan slutgiltiga sanningar. Tänk om merparten av världens befolkning kunde förstå kunskap på detta sätt. Tänk så få (själv)utnämnda

sanningsorakel som då skulle kunna göra sin röst hörd utan att få kritik.

I svensk debatt förväxlas många gånger mångtydighet med relativistisk godtycklighet. Harari är inte i närheten av det. Kunskap är viktigt, till och med viktigast, men inte som dogmatisk sanning utan som nyfikenhetssökande och byggstenar för nya saker. Han väjer inte för komplexi-

ligt avlägsen är denna tidsrymd svår att förstå. Yuval Noah Hararis bok *Sapiens – En kort historik över mänskligheten* hjälper till att sätta ord på denna oändliga tid. Det är en imponerande prestation att ha författat denna bok. Välskriven förtjänar den uppmärksamheten den fått. Inte minst delarna om kunskap, vetenskap och hur dessa används i dag är värda att läsa.

► *Cyborg Robocop.*

tet. Svåra frågor får här, till skillnad från i bokens tidigare delar, inga förenklade svar. I stället ges enkelt och tydligt förklarande svar. Detta är en ovanlig ansats inom populärvetenskap. Det är också läsningens verkliga behållning.

Mänsklighetens förflutenhet sträcker sig miljontals år tillbaka. Tillsynes oänd-

Det krävs dock ett skarpt kritiskt läsaröga för att inte helt förföras av bokens suveräna retorik.

► Anders Högberg är docent i arkeologi och verksam vid Linnéuniversitetet.

UNDERTITELN PÅ HISTORIKERN och genusforskaren Yvonne Hirdmans självbiografi, *Egohistoria från 1900-talet*, ger omedelbart fel associationer. Själv tänker jag nämligen ego som i jagjagjag, det självständiga missförstådda subjektet på ensam väg mot upprättelse och framgång; ego, såsom det många gånger tar plats i självbiografier; ego på 2000-talet, en tid då det politiska allt oftare tycks formuleras som jagets självklara rätt att stå i centrum och tala i egen sak.

Yvonne Hirdmans ego-historia är visserligen jag, jag, jag. Men snarare än om det självhävdande, uppförstorade jaget, som klarar sig mot alla odds, handlar boken om lilla jag, det misslyckade, hopplösa och lata, jaget som bara hamnar, inte orkar och simmar med- snarare än motströms. Framför allt är det inget självständigt jag som skrivs fram, utan ett jag inbäddat i en 1900-tals-historia, präglad av välfärdsstatens framväxt och kvinnorörelsens frammarsch.

Nu är det inte vem som helst som skriver sin historia. Det är Yvonne Hirdman, en omstridd, hyllad och framgångsrik kvinnoforskare, Sveriges första professor i genushistoria och en av de första att introducera genusbegreppet i svensk feministisk forskning. Därför är det särskilt spännande att egot framställs i så pass grådaskig dager. Livet framstår som en räckra krokiga småvägar, missade avtagsvägar och halvtaskig tajming, snarare än en rak sträcka med- och motgångar på väg mot att bli den framgångsrika individ som nu sitter vid datorn.

YVONNE HIRDMAN FÖDDES in i en borgerlig familj vid andra världskrigets början. Pappan var, som hon beskriver det, av "adlig sossesläkt" (farmodern arbetarförfattaren Maj Hirdman) och mamman, vars historia hon skrivit i den Augustprisbelönade boken *Den röda grevinnan*, en kommunistisk intellektuell "utlänning", en förvärvsarbetande husmor klädd i morgonrock och portfölj, aldrig hemma vid samma tider som de andra mammorna i kvartiret. I drastiska ordalag formulerar Hird-

man den tidiga avsmaken för det kvinnor satts att utföra, det obetalda hem- och omsorgsarbetet, lågt värderat och erbarmligt tråkigt. Att bli kvinna framstod huvudsakligen som ett straff och en begränsning: "Kvinna: ett äckligt ord fyllt av outtalade snuskigheter, ett ord som dryper av hona." Själv vill hon ut och upptäcka världen, livet, sig själv! Trots att hon är påfallande

tiden när få, men allt fler tog denna examen. Oplanerat gravid vid tjugo, innan den fria aborten och trots preventivmedel. Hon ingår äktenskap med barnets far av konventionella skäl, men behåller sitt flicknamn. Av den rusiga tonårstiden med sexuellt uppvaknande finns inte mycket kvar: "deterministisk passivitet, en känsla av att jag och min vilja var som små ned-

trampade tussilagor." I ren trots, kanske på grund av depression, börjar hon att plugga. Och världen kommer närmare. Vietnamkriget, studentuppror i Paris, kärhusokkupationen i Stockholm, sena nätter och spirande tankar om fri kärlek och sex. Samtidigt orkar hon knappt läsa tidningen, vågar inte, vill inte. Hon cyklar ner till kärhuset och lyssnar på brandtalen, men vet inte vad UKAS är och vågar inte fråga. Inte heller känner hon sig särskilt bekväm med akademien och det vetenskapliga. Trots att hon lyckas träckla sig igenom utbildningssystemet och till och med blir doktorand, inger vetenskapen mest känslor av osäkerhet. Med roande uppriktighet beskriver hon hur det är långt senare i karriären som hon lyckas genomskåda det "förmärkvärdigande" språk som många gånger fungerar som portvakt in i akademiens inre kretsar. "Osäkerhet. Och magi. Så uppfattade jag nog det 'vetenskapliga'. Alltså bäst att hålla käft."

Men käft höll hon inte. Snarare blir hennes senare karriär inom universitetsvärlden en av de mer högljudda, uppmärksammade och omstridda. Hon är med om att starta den första feministiska sammanslutningen inom akademien, Fo-

rum för kvinnoforskning, som senare kom att utvecklas till dagens Genusvetenskap. Hon söker, överklagar och vinner både en tjänst som forskarassistent och den första professuren i Genushistoria, för att sedan bli handplockad både som utredare i maktutredningen och professor på Arbetlivsinstitutet. Maken till raketkarriär i akademien får man leta efter. Alltmedan hon ensam har hand om två barn, längtar efter kärleken och går i jungiansk terapi för att få ordning på sin spökande själ.

HISTORIA

Yvonne Hirdman

Medan jag var ung
– *Egohistoria från 1900-talet*

ORDFRONT | 367 S. | ISBN 9789170378164

I LINJE MED TIDEN OCH SAMTIDIGT I OTAKT

Recensent *Fanny Ambjörnsson*

YVONNE HIRDMAN INTRODUCERADE genusbegreppet i svensk feministisk forskning och blev Sveriges första professor i genushistoria. I självbiografien *Medan jag var ung* skriver hon om hur vägen fram till raketkarriären inom akademien varit allt annat än rak. Hirdmans så kallade "egohistoria" är fascinerande och underhållande läsning om hur 70-talets kvinnorörelse intog universitetsvärlden, men beskrivningarna av dagens feministiska forskning är lättvindig och raljant.

svag och blir underkänd i realskolan ska hon ta studenten. Så gjorde nämligen barnen i finare familjer, även om de var "fattiga och hade löss". Det borgerliga bildningsidealet förmedlades genom outtalade krav på att vara bäst utan att för den skull plugga livet ur sig. Hur hennes föräldrar, genom trix och fix, lyckades manövrera sin något bångstyriga dotter genom skolsystemet förefaller som litet av en gåta.

STUDENT BLIR HON ändå, till sist, på den

DET ÄR FASCINERANDE läsning. Inte enbart för att Hirdman är en underhållande stilist – hon använder ett språk som visserligen då och då havererar i alltför många utrops-tecken och halvt avbrutna meningar, men som oftast förmedlar en sällsam närvaro och samtidigt distans till sitt berättarjag. Känslofyllda dagboksanteckningar och halvfärdiga diktalster blandas med nyktra uppläxningar från dagens Yvonne Hirdman, som i sin tur ibland hejdas i sin framfart: minns jag verkligen rätt? Som när hon beskriver hur hon, som ensam nyinflyttad nittonåring, söker upp RFSU:s lilla butik vid Medborgarplatsen för att lära sig sätta in ett pessar. Ett pinsamt tilltag, som dessutom misslyckas kapitalt, ett år senare föds det första barnet.

Ja, ni har ju inte en tydlig – vad det nu var – att haka upp det på, sa den förhoppningsvis snälla människan, här är minnet vitt som en nysnöad kyrkogård. Eller sa hon att det var rakt, vilket var ovanligt, förmodligen onormalt (och okvinnligt tänkte jag, rak till och med där, inga kurvor någonstans) och att det saknades något därinne att haka fast den där lilla hala gummibiten på – nära fiasko var det. Och svårt, svårt att fästa med två små fingrar och leta reda på något slags utbuktning att fästa den på. Så gick det ju som det gick också.

Men det är inte enbart den smått oemotståndliga stilen som får mig fast. Det handlar också om det hon beskriver, en del av kvinnorörelsens historia som tidigare sällan berättats. Framför allt gäller det tiden efter det mytomspunna sjuttioalet med dess stormöten, demonstrationer och vilda diskussioner, tiden då feminism och kvinnosak går från att uppfattas som ett obskyrt och omstritt särintresse till ett ämne på var mans (ja, just mans) läppar. Men det är också en beskrivning av hur en vital och central del av kvinnorörelsen faktiskt tog vägen in på och utvecklades inom universiteten, genom olika seminarier, fora och intressegrupper som kämpade för att sätta kvinnor, kvinnors frågor och senare genus på dagordningen. Skillnaden gentemot dagens akademiska kultur och klimat är slående. Forskarvärlden, innan utvärderingshysterin, professionaliseringen och linjestyrningen, förefaller vara en fri, kreativ och långt mindre genomkontrollerad värld. Samtidigt styrs den av godtycke, kontakter och traditionella värderingar. Hirdmans egen väg till genusforskningen är en slående illustration. När hon, som färdig c-student, hör rykten om att forskningsprojektet Sverige under andra världskriget (SUAV) kan finansiera doktorander i historia, tar hon fram skrin-

dan och stoppar ner ungarna, går upp till professorn och undrar om hon kan få börja doktorera. Han föreslår att hon ska undersöka andra världskrigets inverkan på familjelivet – ett kvinnoämne, för en kvinna. Hon vägrar, blir antagen ändå, och börjar i stället skriva om kommunistpartiet, en avhandling om politik och ideologi, riktiga, viktiga frågor. Och så, successivt, av slump lika mycket som av intresse, börjar hon utforska kvinnornas villkor och roll i historien.

DET ÄR SÅ hon förmedlar sin historia. Hon är påfallande i linje med tiden och samtidigt i otakt. Obekvä, illojal – inte minst mot sig själv – och samtidigt i tidens mittfåra. Boken erbjuder underhållande, informativ och avväpnande läsning. Samtidigt kan jag inte låta bli att notera ett successivt skifte i tonfall. Ju mer vi närmar oss samtiden, desto mer lojal blir hon mot sig själv. Alltmer sällan tycks hon få anledning att läxa upp sig själv och sätta sig i perspektiv. Det är hon mot en relativt svartvit värld, hon i en ständig kamp mot manssamhället. Och inte undra på. De ingående beskrivningar vi får av exempelvis konflikterna kring den första professuren i Genushistoria vittnar om ett klimat där varken kvinnor, kvinnoperspektiv eller den begynnande feministiska kunskaps-

produktionen stod särskilt högt i kurs.

Å andra sidan gäller den alltmer tvärsäkra tonen även det inomfeministiska samtalet. I en tio sidor (alltför) kort passus mot slutet av boken skåpar Hirdman ut såväl radikalfeministisk som poststrukturalistisk feministisk forskning, två synnerligen innovativa och kunskapsproducerande grenar inom de senaste decenniernas feministiska forskning, som onödiga, oviktiga och framför allt obegripliga avarter från huvudfåran. Hon raljerar över den heterosexuella matrisen – ”som om man därmed löst ett problem” – och liknar radikalfeminismens fokus på sexuell makt vid ett förvridet vulgariserat sjuttioalperspektiv. Och här kan jag faktiskt inte låta bli att undra en aning över sexualiteten.

För både den queera och radikalfeministiska forskningen sätter sexualiteten i fokus, visserligen på olika sätt och med olika resultat, men ändå. Och är det något Yvonne Hirdmans genusforskning låter bli att adressera är det just sexualiteten. Hon beskriver till och med hur hon, när hon lanserar sin genussystemmodell, inspireras av Gayle Rubins teori om hur genus skapas genom åtskillnad, hierakisering och (hetero)sexuell organisering – Rubin, som är att betrakta som en av queerteorins föregångare. ”Men vi tog ordet. Och tog bort sex. The gender-system. Nice.”

► Yvonne Hirdman.

VARFÖR DETTA AKTIVA bortseende från sexualiteten var nödvändigt ter sig svårt att förstå. Är det något som löper som en röd, litet fransig, och ständigt oroande tråd genom boken är det ju just relationen till sexualiteten. Hon beskriver sig tidigt som något av en femme-fatale, någon som vill mer, vill ut, vill älska och åtrå. Samtidigt kommer baksällan när hon inser att männen inte vill ha en sådan kvinnofigur. Och att kvinnans insats alltid är så mycket större – på smällen, som hon blir alldeles för tidigt.

Och män! Som snöpte mina tankar och fick mig att tvivla på mig själv! Dessa struttande tuppar, dessa patetiska manliga chauvinister, dessa egocentriska, pompösa och löjliga idioter! Och jag kunde ha tillagt: dessa åtråvärda varelser! Dessa gudar, kungar, dessa kroppar! Varför låg de inte för mina fötter? Varför skulle jag tvingas till förödmjukande spel för att få dem i säng? Denna förbannade sexualitet som gjorde livet så outhärdligt plågsamt. För lite, för fel. Fel. Fan. Fiasko.

Boken är full av liknande citat, där den ständiga kampen för att uppfattas som ett fullvärdigt kvinnosubjekt inom en heteronormativ ordning formuleras som själva kärnan i kvinnokampen. När hon, efter hand, väljer att gå ut ur Grupp 8 är en av anledningarna att där talas alltför litet om sexualitetens maktordning, förödmjukelser och njutning – det som för henne ter sig som pudelns kärna. Så när Hirdman, så liksom lättvindigt och raljant, avfärdar de två stora teoretiska huvudfäror inom de senaste decenniernas feministiska forskning, som försökt adressera relationen mellan genus och sexualitet, blir jag därför både irriterad och förvirrad. Irriterad, för att den illojala, raljanta tonen faktiskt är mindre smickrande när den används mot en efterföljande generation och av en person som numera har både makt, status och position. Och förvirrad, för att jag helt enkelt inte förstår problemet. I min läsning ter sig nämligen Yvonne Hirdmans ego-historia från 1900-talet helt enkelt som en berättelse synnerligen väl lämpad för en analys av hur genus och sexualitet är intimt sammanvävda. Bland det den tydligast visar, på ett både underhållande och tänkvärdigt sätt, är att vi inte helt och hållet kan förstå genusordningens mekanismer utan att också inkludera den sexuella makten, identiteten och begäret.

► Fanny Ambjörnsson är socialantropolog och docent i Genusvetenskap vid Stockholms universitet.

Göran Norrby

Huset von Fersens uppgång och fall 1561–1879

ATLANTIS | 359 S. | ISBN 9789173537193

FAMILJ SOM SPEGEL FÖR TIDSANDAN

Recensent *Elisabeth Mansén*

I VALET MELLAN att skriva minibiografier över medlemmarna i släkten von Fersen och att framställa personerna som tidstypiska har Norrby lagt sig närmare det senare. Kanske överbetonar han de adliga värderingarnas roll. De värdesystem som drev släkten förefaller allmänmänskliga.

HISTORIA

DET ÄR LÄTT att förstå varför man vill skriva om släkten von Fersen och dess färgstarka gestalter. Axel von Fersen d.ä. är en av 1700-talets främsta politiker och en av de första medlemmarna av Svenska Akademien. Hans son Axel von Fersen d.y. är känd som Marie Antoinettes älskare, brutalt misshandlad till döds på Stockholms gator år 1810. Hans dotter Sophie var högt älskad av både prins Fredrik Adolf och hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta. Sophie inspirerade hertiginnan till ett omfattande dagboksprojekt med ovärderliga skildringar av tidens adliga miljöer och hovintriger. Släkten har fascinerat många. Från

senare år finns Johanna Ilmakunnas imponerande undersökning *Ett ståndsmässigt liv – Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*, recenserad i Respons 6/2012. Hon koncentrerar sig på 1700-talet och ekonomin och de högadliga konsumtionsmönstren. Alma Söderhjelm ägnade redan på 1920-talet Axel von Fersen d.y. omfattande forskning och nyligen porträtterades han av Margareta Beckman i *Axel von Fersen och drottning Marie-Antoinette – ”jag kan bara säga att jag älskar er” – Marie-Antoinette* (2010). Förlagets undertitel annonserade hans relation till Marie Antoinette som 1700-talets stora kärleksäventyr.

Historikern Göran Norrby spänner över längre tid och har mer allmänna historiska ambitioner. Han är som skribent van vid både adliga miljöer och långa tidsperspektiv. Han kan i denna volym bygga vidare på kunskaper samlade under arbetet med avhandlingen *Adel i förvandling* (2005) och kanske ännu mer den ambitiösa volymen *Ordnade eliter – Organiserings av Nordens statsbärande skikt 1660–1920* (2011).

Norrby har en berömvärd vilja att betona släkten von Fersens ursprung i Estland, men det biografiska materialet därifrån är rätt magert. Det blir inte mycket information utöver titlar, giftermål, godsförvärv och militära insatser. Generellt är mängden namn ett visst problem i en skildring som denna. Individerna får sällan liv, även om deras blod ofta nämns. De ymnigt förekommande släktnamnen Axel, Hans, Hermann, Lorenz och Fabian, som motiverar att personer med samma namn förses med siffror (upp till XV, visserligen inom parentes) för att hålla dem isär, gör inte saken lättare. Men släktträden i slutet av boken och det fina bildmaterialet, med många porträtt i färg, är till stor hjälp. Ännu bättre hade det varit om släktträden, eller personregistret, innehållit levnadsår.

MEDLEMMAR AV FAMILJEN var påfallande framgångsrika under flera skeden i svensk historia, vilket gör dem till välpolerade speglar för tidsandan. Norrby betonar generellt släktens anpassningsförmåga, dess framgång med att bygga nätverk och utnyttja olika tiders skiftande möjligheter att avancera socialt och ekonomiskt samt deras omvittnade skicklighet att navigera i grumliga politiska vatten. Han är också noga med att framhålla det alla historiker med inriktning på äldre tider vet, att titlar och höga befattningar långt ifrån alltid var avlönade och den lön som utlovades levererades inte alltid, i alla fall inte i tid.

Norrbys kunniga skildringar av militära aktioner får starkare anknytning till den fersenska släkten när det gäller striderna om Skåne. Den danska hären var ofta numerärt överlägsen, men dåligt organi-

serad, medan den svenska armén enligt Norrby var mer "initiativkraftig och stridslysten". Den erfarne Otto Wilhelm Fersen, fältmarskalk, lantråd och generalguvernör över Ingermanland och Kexholms län, blev allvarligt sårad under slaget vid Lund 1676, ansett som det blodigaste i Nordens historia, med nästan 10 000 stupade. Fabian Fersen gjorde en bejublad insats vid belägringen av Malmö år 1677, inte minst för att han lyckades engagera prästerna och borgerskapet. Reinhold Johan Fersen utmärkte sig under slaget vid Landskrona 1677 respektive belägringen av Kristianstad 1678, där hans bror Hans (XIII) stupade.

Under frihetstidens politiska strider mellan hattar och mössor förmådde Axel von Fersen d.ä. skapa sig en mycket stark position. Blomstringstider av annat slag erbjöd det gustavianska hovet där Carl Fersen, duglig chef för Kungliga teatern, i mer privata sammanhang vid hovet sjöng och spelade teater med stor framgång och där även släktens kvinnor – Hedvig Eleonora, Ulrika Eleonora, Augusta och Sophie – stiger fram i all sin glans. Men trots allt är det Axel von Fersen d.y. som får den mest utförliga presentationen, inklusive hans kärlekshistorier med Marie Antoinette och Eléonore Sullivan, av Norrby betecknad som en synnerligen lättfotad italiensk äventyrerska. Man får en översikt av de resor som Axel von Fersen d.y. gjorde: till Paris och det franska hovet, till Bryssel där Eléonore Sullivan vistades, till Italien med Gustav III 1783–1784 och som längst till Amerika åren 1780–1783. Därtill får läsaren en genomgång av hans militära och diplomatiska uppdrag och ett försök till utvärdering av hans personlighet.

Den enda större händelse som med hänvisning till annan forskning reduceras och avhandlas på några rader är den grymma misshandeln och mordet på Axel von Fersen d.y. Det framgår att en aktion mot honom var planerad till den 20 juni 1810, årsdagen av flykten från Varennes, och att även Karl XIII var informerad och hade gett sitt godkännande med kommentaren: "Det skulle inte skada, om den högdragne herrn fick sig en läxa." Läsaren får också veta att ingen som kände Axel von Fersen d.y. kunde sätta tro till ryktet att han var skyldig till tronföljaren Karl Augusts plötsliga död vid Kvidinge hed. Icke desto mindre menar Norrby att han genom "sitt högdragna och osvenskt aristokratiska uppförande" i någon mån hade gjort sig förtjänt av folkets harm och förakt. Norrby öppnar också för möjligheten att Ödet (med stort Ö) hade sitt finger med i spelet och hänvisar då till att Axel von Fersen d.y. till sin natur var "mer fransk emigrant än svensk medborgare". Slutligen finner

Norrby "en logisk konsekvens" i att Axel von Fersen d.y. drabbades av ett öde som han kunde ha räkat ut för om han stannat i Paris 1791. Någon riktig lösning på den gåta Axel von Fersen d.y.:s personlighet utgör erbjuder boken dock inte.

FÖRESTÄLLNINGAR OM DEN adliga äran kopplar Norrby i sin framställning till sociologen Pierre Bourdieus tal om symboliskt kapital, men också till äldre tiders preferenser för långa släktkedjor. Där är han väl informerad. Inte visste jag att adliga hustrur förväntades ha just sexton adliga anor, åtta på respektive fädernet och mödernet. Mot bakgrund av de moderna teoretiska kopplingarna är jag förvånad över att Norrby inte problematiserar tidens föreställningar om etnisk tillhörighet och blodsband. Tvärtom tillskriver han 1600-talets balttyska adel åsikter om "biologisk ras" när det gäller lantbefolkningen och talar utan reservationer om att riddarna i Baltikum var "omgivna av ofullständigt civiliserade folkgrupper" som även då de var formellt kristnade i praktiken levde "i hedendom". Till dessa grupper räknas även litauer. Kanske ligger det dolda citat ur äldre forskning under dessa formuleringar och eventuellt finns där en ironisk distans som jag missat i en i övrigt rättfram berättande framställning.

Historien är dock inte helt utan fascination för udda gestalter och besynnerliga detaljer. Som prolog till sin volym har Norrby placerat den anekdotiska berättelsen om baron Jacques d'Adelswärd som 1903 gjorde skandal i Paris med orgiastiska svarta mässor och efter sex månaders fängelse fortsatte sina eskapader på Capri och under resor i Orienten. Han döms ut som opiummissbrukare, dekadent dandy och sedeslös pederast, men förebrås också för att ha gjort anspråk på det fersenska namnet, trots att han bara stödde sig på sin farfars farmor (Eva Helena von Fersen).

SISTA AKTEN I skildringen presenterar lika hejdlösa gestalter, grevparet August och Louise Gyldenstolpe. Louise är den sista i den svenska ätten von Fersen, död 1879. De avslutar historien genom att slösa och spela bort den fersenska förmögenheten. År 1866 gick de i personlig konkurs; inte ens försäljningen av Fersenska palatset i Stockholm kunde hjälpa dem. Man kan se det som ett meningsfullt sammanträffande att konkursen inträffade samma år som ständsriksdagen avskaffades i Sverige.

Släkten von Fersen behöll enligt Norrby sin ställning i samhällseliten så länge adelsväldet gällde i Sverige. Efter den nya regeringsformen av år 1809 försvann de från den politiska arenan. Många adliga familjer lyckades dock enligt den forsk-

ning han refererar till behålla sin ställning fram till första världskriget, ibland längre.

Norrby väljer att avsluta sin bok med några notiser om vad som ännu minner om den fersenska släkten: Fersenska palatset och dess berömda terrass, slotten Målsåker, Löfstad, Steninge och Ljung samt Fersens väg i Malmö, till minne av Fabian Fersens tappra försvar av staden.

Säkert är det närmast oundvikligt att man under ett stort arbete som detta dras in i dess trollkrets och blir solidarisk med dess personer och deras preferenser, åtminstone en del av dem. Ändå undrar jag om inte litet väl mycket i denna historia förklaras med adliga värderingar. Visserligen rymmer de släktens betydelse, plikten och ansvarskänslan, men sett i ett vidare perspektiv finns liknande värdesystem inom andra familjer, som Wallenbergs och Bonniers eller Kennedys. Där finns ambitionerna, engagemanget och släkt-sammanhållningen på ett snarlikt sätt och dessa måste rimligen ges en annan och mer allmänmänsklig förklaring.

MEN MAN BEHÖVER egentligen inte ha något överdrivet intresse för släkten von Fersen för att få utbyte av Göran Norrby's bok. I valet mellan att skriva minibiografier över släktens medlemmar och att framställa personerna som tidstypiska exempel placerar sig Norrby närmare det senare. Han gör omfattande och informativa inledningar om krig och politik i de skilda områden och tider texten behandlar. Läsaren får inblick i konglomeratstatens samhällssystem, liksom i de omfattande privilegier som den estniska adeln hade, inklusive en långtgående livegenskap för böndernas del. Det feodala systemets husdisciplin gav godsherrn rätt att slå sina underlydande med alla slags tillhyggen, givet att de inte innehöll metall, och gårdsrätten innefattade en domstol med rätt att straffa de underlydande med böter, fängelse, stympning eller döma dem till döden. Lika ingående relateras trupprörelserna under trettioåriga kriget, de många turerna i frihetstidens politiska diskussioner och den med tiden bittra motsättningen mellan adeln och Gustav III. Faktiskt får man också en glimt av det överdådiga och destruktiva spelandet på Europas kurorter. Göran Norrby genomför verkligen skildringen av den svenska släkten von Fersen från början till slut och redovisar samvetsgrant att en stor del av den fersenska förmögenheten – enligt uppgift över 400 miljoner kronor i dagens penningvärde – snurrade ner i Baden-Badens roulett.

► Elisabeth Mansén är professor i idéhistoria vid Stockholms universitet.

Anna Bikont
Vi från Jedwabne

(Myz Jedwabnego)

ÖVERS. IRENA GRÖNBERG

ATLAS | 478 S. | ISBN 9789173894692

NÄR POLSKA KATOLIKER MÖR- DADE JUDISKA GRANNAR

Recensent *Kristian Gerner*

UNDER DEN TYSKA ockupationen mördades i juli 1941 flera hundra judar i den polska staden Jedwabne av ortsbefolkningen.

Anna Bikont skildrar denna länge bortglömda pogrom men boken är också en berättelse om hur svårt det kunde vara att öppet framträda som judinna i efterkrigstidens Polen.

HISTORIA

JEDWABNE ÄR EN liten stad i nordöstra Polen. Namnet är belagt redan på 1400-talet, men orten fick stadsrättigheter först 1927. År 2000 blev den obetydliga småstaden i ett avlägset hörn av Polen plötsligt världsberömd, eller rättare sagt beryktad. Skälet var en händelse som hade inträffat den 10 juli 1941. Den har gått till historien som massakern eller pogromen i Jedwabne.

Fram till första världskriget var Jedwabne en typisk judisk *shtetl*. Enligt folkräk-

ningen i Polen 1777 hade orten 471 invånare, varav 343 eller 71 procent var judar. Efter freden i Tilsit 1807 och fram till första världskrigets slut låg Jedwabne i Ryssland. År 1822 var antalet invånare 617, varav 419 eller 68 procent, var judar. Vid tiden för världskrigets utbrott 1914 hade staden 4600 invånare, varav 4325 eller 94 procent var judar. Staden låg i det tyskryska gränsområde som drabbades särskilt hårt av krigföringen på östfronten under första världskriget, vilken gick särskilt illa åt den judiska befolkningen. Antalet invånare hade 1915 sjunkit till 700.

Efter första världskriget, då Polen hade återupprättats som stat, skedde en viss återhämtning, men den judiska befolkningen var inte längre i majoritet. Enligt den polska folkräkningen 1931 hade staden 2161 invånare, varav 858 var judar, det vill säga bara en tredjedel. Majoriteten var katoliker med polska som modersmål. På Jedwabnes hemsida slutar historien med andra världskrigets utbrott 1939.

ANDRA VÄRLDSKRIGET INLEDDES med att Tyskland och Sovjetunionen anföll och delade Polen mellan sig. Jedwabne hamnade i den sovjetiska delen. Tyskland ockuperade området efter anfallet på Sovjetunionen den 22 juni 1941. Under den tyska ockupationen förövade lokalbefolkningen judepogromer i flera byar och småstäder i nordöstra Polen. I Jedwabne mördades den 10 juli 1941 flera hundra judar – män, kvinnor och barn – av sina katolska grannar. Offren slogs ihjäl med stenar och yxor eller knivmördades. Ett stort antal män, kvinnor och barn, föstes in i en lada i utkanten av byn där de brändes till döds. Endast sju judar lyckades undkomma.

Pogromen i Jedwabne kom inte som en blix från klar himmel. I *Vi från Jedwabne*, som kom ut i Polen 2004, berättar den polska journalisten Anna Bikont inte bara om själva massakern 1941. Hon skildrar också hur den katolska kyrkan i Lomża-stiftets veckotidning *Sprawa Katolicka* under 1930-talet drev en hätsk kampanj mot judarna och med framgång uppmanade katolikerna bland lokalbefolkningen att bojkotta judiska hantverkare och köpmän. I skolan fick man lära sig att judarna hade korsfäst Kristus. Det förekom också våldsövergrepp, ibland med dödlig utgång, mot judar.

Från mitten av september 1939 till början av juli 1941 var Jedwabne under sovjetisk ockupation. Ockupationsmakten anställde jakt på "klassfiender" bland både katoliker och judar. Några deporterades till Sibirien. Men judarna blev inte längre förföljda och trakasserade av sina katolska grannar. Vissa ställde sig i likhet med en del katoliker i ockupationsmaktens tjänst.

Anna Bikont har med hjälp av handlingar från rättegången 1949 efter kriget och genom samtal med gamla människor i området som upplevde kriget, katoliker såväl som judar, kunnat ge en bild av förhållandena under den sovjetiska ockupationen. Många katoliker, som var antikommunister, såg judarna som anhängare till Sovjetmakten. Stereotypen *Żydokomuna*, "judekommunistlöddret" (som i den svenska översättningen har blivit det intetsägande "judiska kommunister") aktiverades som motiv för att mörda judar när Tyskland hade ockuperat området 1941.

Efter kriget skedde i Polen rättsuppgörelser med polska medborgare som hade tjänat den tyska ockupationsmakten. Några av förövarna från massakern i Jedwabne ställdes som ovan nämnts till rättsligt ansvar. År 1949 åtalades 20 av de delaktiga på grundval av vittnesmål från överlevande och egna uppgifter i förhör. En dömdes till döden (domen omvandlades till fängelse) och elva till fängelse.

EFTER 1949 VAR det i Polen tyst om pogromen i Jedwabne fram till år 2000. Då publicerade kulturcentret Pogranicze i Sejny en bok om den under titeln *Sasiedzi* (Grannar). Den lilla staden Sejny ligger i närheten av Jedwabne på den polska sidan i gränsområdet till Litauen och Belarus. Pogranicze arbetar med att belysa den mångtunniska historien i området. Före kriget fanns en stor judisk befolkning i Sejny och minnet av den bevaras.

Författaren till boken *Grannar*, samhällsvetaren Jan T. Gross, är polsk jude, men lever i USA. Han anklagades av historiker och andra i Polen för att som jude genom sin bok svartmåla polackerna som antisemiter när det i själva verket var de tyska nazisterna som var skyldiga till dådet i Jedwabne. Det officiella Polen tog emellertid uppgifterna i boken på allvar. På årsdagen av massakern 2001 besökte Polens president Aleksander Kwasniewski staden. Han avtäckte ett monument och bad judarna om förlåtelse. Ceremonin väckte begränsat lokalt intresse. Anna Bikont, som var närvarande, konstaterar i dagboksanteckningen för den 10 juli 2001: "I gästsektionen finns nästan inga politiker eller kulturpersonligheter och prästerna är inte fler än tre. Inga kyrkorepresentanter av högre rang".

De antisemitiska utfallen mot och utfrysningen av dem i staden som skyddat judar under kriget eller som fördömt dåden ökade när boken *Grannar* började diskuteras. Anna Bikont skildrar hur Jedwabnes borgmästare Krzysztof Godlewski måste lämna ämbetet på grund av att han öppet förklarade att de katolska grannarna hade mördat judarna 1941 och ville att

man i staden skulle erkänna och minnas detta. Han utvandrade till USA.

Vi från Jedwabne bygger på intervjuer med överlevande vittnen och med ättlingar till både vittnen och förövare samt på foton, teckningsartiklar och rättegångsprotokoll. Men boken är också en berättelse om hur kontroversiellt det kunde vara att i efterkrigstidens Polen öppet framträda som jude. Anna Bikont föddes 1954, men först 1987 fick hon veta att modern var judinna och hade överlevt kriget tack vare att hon hade gift sig med en katolik, konverterat, skaffat nya identitetshandlingar och dolt sin judiskhet. Anna Bikont interfolierar sin skildring av pogromen i Jedwabne med berättelsen om hur hon identifierade sig som judinna.

I SVERIGE HAR nyligen filmen *Ida* av Pawel Pawlikowski visats. Den har aktualiserat det mångfacetterade judiska trauma som Anna Bikont berättar om i sin bok. Filmen utspelas i början av 1960-talet. *Ida* är i ton-åren och går i en klosterschola. Hon möter sin dittills okända moster Wanda och får veta att hon föddes av judiska föräldrar under kriget. Wanda har gjort karriär i det kommunistiska Polen som åklagare. Hon förkroppsligar stereotypen Żydokomuna (något som möjligen går någon svensk åskådare förbi). *Ida* får vetskap om sin bakgrund när hon står i färd med att bli katolsk nunna, en plan som hon väljer att fullfölja. Hon symboliserar sammansmältningen av juden och katoliken till rätt och slätt polack.

Filmen *Ida* spelades in 2013. Den berör endast indirekt Jedwabne. År 2012 kom en spelfilm som utan att nämna ordet Jedwabne handlar om hur man i dag hanterar vetskapen om det hemska som skedde i staden för sjuttio år sedan. Filmen *Pokłosie* ("Efterskörden") av Władysław Pasikowski berättar hur två bröder i den fiktiva byn Gorowka försöker restaurera den gamla judiska begravningsplatsen och återföra de kringslängda och skadade gravstenarna till den. En av bröderna är bofast i byn. Den andre bor i USA, där han fått nys om vad som en gång hände i hembyn. Han återvänder för att kunna ge offren upprättelse postumt. Tillsammans kan bröderna ses som en inkarnation av Jan T. Gross med dennes dubbla polsk-amerikanska tillhörighet. Fiktionens Gorowka är historiens Jedwabne.

De två bröderna möts av lokalbefolkningens vrede. Hemmabrodern mördas: han korsfäst. *Pokłosie* framkallade lika starka reaktioner i Polen som Gross och Bikonts böcker hade gjort. De gamla anklagelserna mot Żydokomuna som landsföräldrare fördes fram mer eller mindre öppet. Den kände filmregissören Andrzej Wajda

och polsk films största manliga stjärna Daniel Olbrychski försvarade filmen som en modig uppgörelse med en mörk fläck i historien. Olbrychski hoppades att den uppriktiga och för många förfärande skildringen av hur katoliker hade mördat sina judiska grannar skulle bli accepterad kunskap och vreden inte vändas mot budbärarna: "Ta Västernfilmen *High Noon* ("Sheriffen"). Den är ju en enda stor anklagelse mot ett samhälle genomsyrat av ondska. Precis som i *Pokłosie* finns i småstaden bara en rättfärdig som vågar stå emot banditerna. Den filmen borde således framkalla attacker och spott och spe mot Gary Cooper, men i dag hör den till klassikerna i amerikansk film." (*Gazeta Wyborcza* 29/11 2012).

Den gamle ungtommunisten, förre dissidenten och en av de ledande intellektuella bakom fackföreningsrörelsen Solidarność, (Solidaritets) Jacek Kuron, är i *Vi från Jedwabne* en mycket viktig samtalspartner till Anna Bikont. Hon har själv ett förflutet som aktivist i Solidarność. Hon var med om grundandet av rörelsens tidning *Gazeta Wyborcza* 1989, med Adam Michnik som chefredaktör. Kuron levererar i ett samtal med sin gamla medkämpe Bikont en psykologisk, ja socialpsykologisk förklaring till att Jan T. Gross bok *Grannar* framkallade förnekanden av de katolska grannarnas illdåd och till och med utbrott av antisemitism.

Jacek Kuron menar att det var fråga om bortträngning av tanken på skuld som ledde till hat mot offren. I förordet till den polska originalutgåvan av Bikonts bok – i den svenska utgåvan är det ersatt av ett förord av Stefan Ingvarsson – skriver han, i en av sina sista texter innan han avled samma år som boken kom ut, 2004: "Jag är inte överraskad av att det bland polackerna också fanns mördare. Sådana finns bland alla folk. Men jag är förtvivlad och skäms över att det finns biskopar, politiker och journalister som efteråt försvarar mördarna. Att dölja mördarna och förneka verkligheten är den största skymfen mot Polens goda namn."

Den 4 oktober 2004 diskuterades i *Gazeta Wyborczas* officin *Vi från Jedwabne* och mottagandet av boken i Polen. Det påminde om mottagandet av Gross bok från år 2000. Aleksander Smolar, en ledande polsk intellektuell, menade att Anna Bikont i sin bok ställde frågan om huruvida det gick att vara jude eller judinna i Polen: "Han konstaterade att Bikonts svar inte är optimistiskt" (*Gazeta Wyborcza* 11/10 2004).

Vi från Jedwabne är en berättelse om individer och deras olika roller och handlingar året 1941 såväl som i det tidiga 2000-talets Polen. Boken handlar om en tragedi och dess långa efterspel. Både den händelse som står i centrum och ramberättelsen om judisk identitet i dagens Polen visar att judarnas och de kristnas öde är sammanlän-

► Anna Bikont.

kade. I dagens Europa är antisemitismen den starkaste länken i denna ödesgemenskap. Men alldeles i närheten av Jedwabne ligger en annan polsk småstad där man genom en aktiv kulturpolitik försöker överbrygga etniska motsättningar och bekämpa antisemitismen: Sejny.

DEN 31 MARS 2015 meddelas på staden Jedwabnes hemsida att det nationella minnesinstitutets filial i länet IPN "söker anförvanter till alla dem, vilkas gravar är okända och som mellan 1939 och 1956 mördades av de nazistiska och sovjetiska ockupanterna samt av den kommunistiska (polska) statens tjänstemän". Staden Jedwabne har således en historia efter 1939. I Sejny motpol Jedwabne lever ännu år 2015 berättelsen om Żydokomuna.

► Kristian Gerner är professor emeritus i historia vid Lunds universitet. 1994–2002 var han professor i Östeuropaforskning vid Uppsala universitet. Han tilldelades år 2012 Officerskorset av Republiken Polens Förtjänstorden.

AR 2013 HÖLLS konferensen "Kulturhistorisk medieforskning III" vid Lunds universitet. Ett drygt år senare utgavs antologin *Återkopplingar*, en omfattande volym som samlar arton av bidragen i fem olika avdelningar. "Om fältet", "Vid skrivbordet", "I nätverket", "Framför bilden" och "Ur arkivet" är de tematiska titlarna. Som dessa antyder är greppet mycket brett. Platsangivelser i stället för tidsepoker vill bidra till att lösa upp de linjära perspektiven på mediehistorien. Många av bidragen ger oväntade och nya insikter i fältet som läsaren inte självklart kopplar samman, och inte nödvändigtvis tror sig intresserad av. Antologin utgör den tjugotonde utgåvan i bokserien *Mediehistoriskt arkiv*.

Allt föregås, som brukligt, av en inledning, författad av de tre redaktörerna Marie Cronqvist, Patrik Lundell och Pelle Snickars, som ger ramen för de texter läsaren ska få möta. Här deklaras ett synsätt på mediehistoria som dels innebär ett bredat mediebegrepp, dels en uttalad önskan om ett närmande mellan den så kallade mediearkeologiska inriktningen och den kulturhistoriska inriktningen. Ambitionen sägs vara att överbygga olikheterna och få dessa två läger att tala med varandra. Mediearkeologin, kritiserad för att vara tekniskdeterministisk och uttalat ointresserad av själva bruket av medier, avfärdas enligt redaktörerna alltför lättvindigt för att den sysselsätter sig med gammal och förlegad medieteknik. Den har dock en hel del gemensamt med åtminstone delar av den tvärvetenskapliga kulturhistoriska medieforskningen, till exempel i intresset för inter- och multimedialitet.

En betydligt mera oförsonlig attityd demonstreras visavi medie- och kommunikationsvetenskapen. Det är uppenbarligen en disciplin som inte står högt i kurs hos redaktörerna. MKV-forskarna sågs vara omedvetna om att andra mediehistoriska forskningsinriktningar (än den egna) existerar och har därigenom "placerats i periferin, med ett lika nattståndet som

återkommande fokus på medier och demokrati". Samtidigt är flera av bidragsgivarna i antologin just medie- och kommunikationsvetare – och redaktören Snickars tillträder som professor i ämnet vid Umeå universitet. För den som inte befinner sig i de olika akademiska territorierna och stridigheterna blir det obegripligt polemiskt ensidigt och internt. Undertexter av posi-

nedifrån" och kontrasteras mot den "historia uppifrån" som den i norra Europa numera så populära medialiseringsteorin utgör. Den senare söker efter empiriska belägg på den stora metaberrättelsen om samhällets medialisering, ett narrativ i paritet med den om urbanisering, modernisering eller globalisering, och som beskriver mediernas allt större inflytande över samhälls- och kulturlivet. Den förra har inte (haft) anspråk på stora generaliseringar utan tvärtom välkomnat det transdisciplinära. Man kan läsa inledningen, och också den återkommande texten om det mediehistoriska forskningsfältet, som ett tecken på att den existentiella frågan – bibehålla fältets öppna karaktär eller formera sig tydligare – är högst aktuell. Till den pågående digitaliseringen av kulturarvet, och det som benämns digital humaniora, knyts vissa förhoppningar om nya impulser som kan leda vidare i försöken att knyta samman kulturhistorisk forskning i övergripande synteser och förklaringsmodeller. Det ser således ut som om medialiseringsteorins framgångar i att erövra forskningsintresse (och medel) utmanar det kulturhistoriska forskarkollektivet. Det är mot medialiseringsteoretikerna och forskarna man mäter det egna fältet.

Solveig Jülich gör i "Transdisciplinära varianter och strategier. Mediehistoria möter medicinhistoria" en nyanserad och intressant reflektion över tillståndet för den mediehistoriska forskningen. Hon konstaterar att såväl den kulturhistoriska medieforskningen som mediearkeologin och medialiseringsteorin utgör paraplyer av teorier och me-

toder, inte avgränsade perspektiv, och lot-sar läsaren pedagogiskt genom terrängen. Gemensamt för mediearkeologin, både den angloamerikanska och den tyska maskinorienterade, är ifrågasättandet av den linjära framstegs- och utvecklingshistorien. Kontrasten mot medialiseringsteorin är i den bemärkelsen stor. Jülich håller öppet för att den kulturhistoriska och mediearkeologiska mikrohistorien med sina

KONSTARTERNA & MEDIER

Marie Cronqvist, Patrik Lundell
& Pelle Snickars

Återkopplingar

MEDIEHISTORISKT ARKIV | 416 S. | ISBN 9789198196122

OVÄNTADE PERSPEKTIV PÅ MEDIEHISTORIA

Recensent *Ester Pollack*

DET RÅDER STOR oenighet om medieutvecklingens historieskrivning – som varit långt ifrån en linjär framåtrörelse. Vid förra sekelskiftet kom världen till redaktionen i form av skrifter och telefonsamtal. Nu är journalisterna återigen placerade på en fast punkt, den här gången framför datorskärmen.

En ny antologi argumenterar för ett bredare mediebegrepp och nya kulturhistoriska riktningar. Bokens olikartade fallstudier visar en komplex bild av det vi kallar medieutvecklingen. Interna positioneringar inom ämnesfältet hade dock med fördel kunnat rensas bort.

tionering och kamp om territoriet bidrar sällan till att väcka läsarnas nyfikenhet på innehållet.

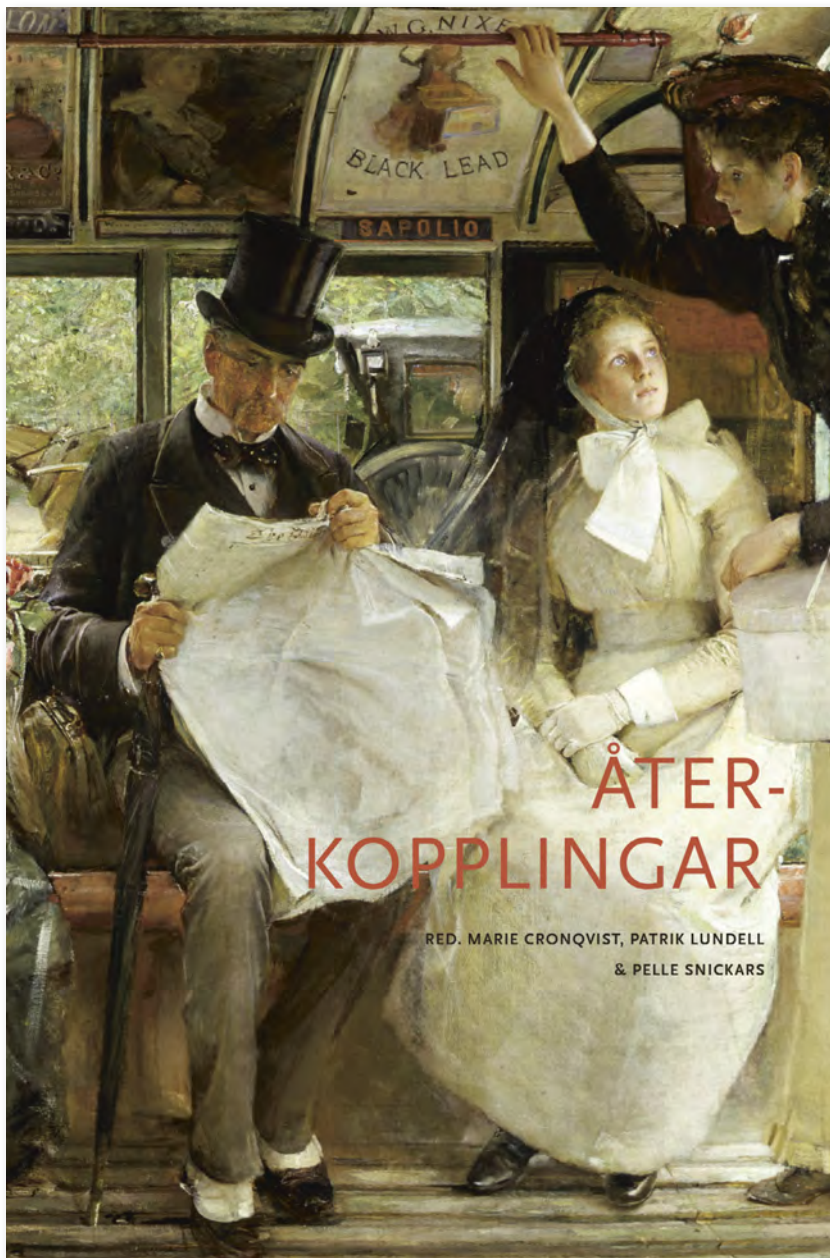
Intressantare blir det när författarna mer självkritiskt karakteriserar den kulturhistoriska forskningen, och bokserien *Mediehistoriskt arkiv*, som en enda lång räkka av fallstudier, vilka saknar en gemensam sammanhållen teoribildning med förklaringsvärde. Det är "historia

mer komplexa och kontextbundna bidrag kan möta medialiseringshistoriens stora berättelse och ge välbehövliga alternativa perspektiv och korrigeringar.

EN PUSSELBIT I framväxten av den institutionella formeringen av medieforskningen i disciplinen medie- och kommunikationsvetenskap ger Per Vestlund i bidraget "När medier blev vetenskap". Författaren behandlar tre nordiska massmediekonferenser under 1970-talet, det decennium då politiker, praktiker och forskare blir överens om att massmediernas betydelse inte kan underskattas – och att de på olika sätt behöver studeras. Material om konferenserna har Vestlund hittat i Harry Scheins personarkiv. Schein innehade ju under decenniet flera olika roller av betydelse för svensk mediepolitik, bland annat som vd för Svenska filminstitutet och som regeringens särskilde expert i mediefrågor.

Såväl politik som akademi och näringsliv är aktiva i tillblivelsen av medieforskningen som samlad disciplin. De tre analyserade konferenserna är arrangerade av UNESCO (1972 i Helsingfors), av Institut for presseforskning vid Universitet i Oslo (1973 i Oslo) och av EBAV, ett dotterbolag till Bonniers/Essette (1974 i Stockholm). Helsingforskonferensen var till formen en europeisk kulturministerkonferens, men med många akademiker på plats. Oslokonferensen var en mera renodlad forskarkonferens, men med bransch och politiker högst närvarande. Det var den första i serien av nordiska medieveterarkonferenser som ännu hålls vartannat år. "Forskare diskuterar politik, branschföreträdare diskuterar forskning. Men vem är vem?" frågar Vestlund retoriskt. Samma personer alternerar i flera fall mellan forskar-, politiker- och branschföreträdarrollen. Som exempel nämns Stig Hadenius, disputerad historiker, pressutredare, tidningsman, diplomat och slutligen professor i journalistik (inte i MKV som Vestlund anger) vid Stockholms universitet. Stockholmskonferensen 1974 utgör en tredje kontext, näringslivets. Intressant är att fokus, begripligt utifrån arrangörernas perspektiv, gäller medieutvecklingen, men huvudtalarna är några av tidens mest framträdande intellektuella med kritiska och humanistiskt orienterade perspektiv på medierna, kanadensaren Marshall McLuhan och fransmannen Jean-Louis Servan-Schreiber.

I KAPITLET AV Henrik G. Bastiansen, "Hur analyseras mediehistorien? Sex böcker – sex strategier" tar författaren ett intressant grepp när han går igenom sex olika läroböcker med anspråk på att vara översikter och introduktioner till medie-

► Omslagsmålning av George William Joy, *Bayswater omnibus*, 1895, Museum of London.

historien, ingen av dem äldre än 15 år. Upplägget ger onekligen perspektiv på vad mediehistoria kan vara. Böckerna är av mycket olika art: en aspirerar på att bygga en modell som får oss att förstå vad som avgör om en viss teknologi, sedd som socialt betingad, blir realiserad som medier eller ej, en annan är en sorts arkaisk och associativ idéhistoria över begreppet kommunikation, en tredje är socialhistoriskt orienterad och avvisar all teknologisk determinism, en fjärde använder komparation som pedagogisk metod och jämför fyra olika länders utveckling i syfte att motverka den vanliga anglo-amerikanska ensidigheten, en femte delar in i historien

i fyra olika medierevolutionära ögonblick – det börjar med boktryckarkonsten och slutar med den digitala revolutionen – och slutligen har en sjätte en mer experimentell ansats, med ambitionen att generera en teori om vad som orsakar framväxten av medier och också vad dessa medier gör med människan.

Skillnaderna mellan historieskrivningarna är således betydande, somliga betonar kontinuiteten, andra tar fast på revolutionära brott i utvecklingen. Klart står också att det råder stor oenighet både om när mediehistorien börjar, hur den ska indelas och när den slutar. Bastiansen menar att de olika historieskrivningarna tvingar

oss till nyttig reflektion över vad mediehistoria är och borde inspirera oss till att skriva våra egna länders mediehistoriska översikter. Utifrån vilket av alla presenterade perspektiv det skulle göras lämnar han dock öppet.

De tre bidragen ovan samt ett kapitel om filmstudiorörelsens roll i synen på film som konststart av Bengt Bengtsson,

gången bakom datorskärmarna. Härifrån övervakas världen och dess stora informationsströmmar, återigen är redaktions-salen central. Ekonomiska åtstramningar och teknikens möjligheter gör att journalisten sällan lämnar sitt skrivbord. Multi-reportern ska producera för många olika plattformar och mycket handlar om att reproducera och recirkulera det någon

landet mellan "gamla" och "nya" medier. Remedieringsteorin pekar på hur "nya" medier tar med sig egenskaper från "gamla" medier, men det går också att se "det nya" i "det gamla", i det här fallet ett embryo till dagens fildelningskultur, liksom "det gamla" blir synligt i "det nya".

"Tiden löper för snabbt. Händelsernas virrvarr är så stort att det inte längre kan tolkas och bevaras i almanackans kryss-tecken." Citatet skulle kunna vara dagsaktuellt, men härstammar från en prenumera-tionsannons ur lokaltidningen *Ljusnan* år 1932. I Mats Hyvönens "Det vakande världsgat. Global överblick genom lokala dagstidningar 1935–1970" analyseras texter där lokalpressen i Gävleborg skriver om sig själv, i sådant som jubileumsnummer och egenannonser. Bidraget ingår i temablocket "I nätverket".

Det visar sig att Hyvönen har ett hög-intressant material att studera och vi får en fascinerande beskrivning av dagspressens självbild under fyra decennier. Under perioden kommer först radion, senare televisionen att ge tidningarna konkurrens som nyhetsförmedlare. Det hindrar inte att lokalpressen hävdar att de är ett medium som överträffar etermedierna i snabbhet och fyllighet, som sätter människan i förbindelse med den större världen och gör henne till en välinformerad medborgare med god överblick. Välbekanta argument från dagens debatt återfinns i *Arbetsbladet* från 1957; tidningstexter kan man återvända till och reflektera över, tv-bilder fladdrar snabbt förbi. Fängslande är också de olika illustrationerna som under 1950- och 60-talet beskriver lokalreporterens position som exempelvis duva eller flygande matta, föreställande det övergripande perspektiv på världen tidningen lo-var ge läsarna.

I **BOKENS INLEDNING** varnas för att den mediehistoriska serien skulle kunna ses som en enda lång katalog över högst olik-artade fallstudier. Föreliggande bok bekräftar läsarten. Endast ett litet axplock av bokens alla mikrohistorier har berörts ovan, många fler är dock väl värda att läsas. Antologins titel *Återkopplingar* sägs referera "ett slags icke-linjär växelverkan mellan då och nu"; som läsare får man onekligen anledning att revidera en alltför enkel förståelse av de sammanhang vi kallar medieutveckling.

► Ester Pollack är docent i journalistik, fil. dr i medie- och kommunikationsvetenskap vid Stockholms universitet/JMK.

”Ekonomiska åtstramningar och teknikens möjligheter gör att journalisten sällan lämnar sitt skrivbord. Multi-reportern ska producera för många olika plattformar och mycket handlar om att reproducera och recirkulera det någon annan gjort.”

ingår alla i temablocket "I fältet" och ger tillsammans en intresseväckande bild av mediehistorisk forskning. Något motsä-gelsefullt är det kanhända att medie- och kommunikationsvetenskapen här är väl representerad och diskuterad, med tanke på inledningens markering.

EN OVÄNTAD HISTORISK komparation görs i ett av bidragen under tematiken "Vid skrivbordet". I Johan Jarlbrinks text "Redaktionella skrivbordsprodukter 1900 & 2000", beskrivs hur journalistens arbete förändrats från att vara fästad vid skrivbordet vid 1800-talets slut över ett 1900-tal med ett rörligt reporterideal till ett 2000-tal där journalisten återigen sitter klistrad vid sin arbetsplats. Utgångspunkten för analysen är arbetsredskapens betydelse för nyhetsförmedlingen och föreställningarna om såväl denna som journalistens uppdrag.

I sekelskiftet mellan 1800- och 1900-tal kom världen till redaktionen i form av olika skrifter, ibland telefonsamtal. Med klisterbud och sax reproducerades denna, med hela sin sociala hierarki, av journalisten. Så blir amerikansk nyhetsförmedling ett ideal att ta efter i början av 1900-talet, och nu ska reportererna lämna sitt skrivbord och bege sig ut i världen för att lyssna, känna och se. Närvaron i världen blir det centrala och arbetsmetoderna vidgar världen geografiskt såväl som socialt. Också grupper i samhället som inte kommunicerar i skrift, "Mentalsjuka, mjölkpigor och strejkande arbetare", kan nu bli del av offentligheten.

Under 2000-talet har journalisten återigen placerats vid en fast punkt, den här

annan gjort. Så blir arbetet ett kopierings-arbete, det som ser ut som mångfald är ofta en förstärkning, ett flerfaldigande av redan kända röster. Var tid har definierat det journalistiska idealet i samklang med de arbetsredskap och de metoder som stod till buds. Jarlbrink vidgår dock att sambanden är mer komplexa än det något reduktionistiska resonemanget anger – men de kopplingar han gör är definitivt tankeväckande.

ETT EXEMPEL PÅ hur mediearkeologiska studier kan ge förändrade perspektiv på gamla och nya mediers förhållande till varandra är Jörgen Skågeby's bidrag "Kassetten, radion och hemdatorn". Genom att analysera radioprogrammet "Datorernas värld", som sändes i P1 åren 1985 och 1986, ger Skågeby läsaren ny förståelse av vilken roll kassetten spelat för framväxten av fildelningskulturen. Han var själv 13 år vid tidpunkten och en av lyssnarna.

Programmen sändes i två delar, en del med redaktionellt innehåll på dagtid och en del under natten. I det senare sände man ut datorprogram (kod) i form av ljud som kunde lagras på kassetter, vilka i sin tur kunde användas i hemdatorers bandstationer. Hemdatorerna var vid tiden ofta sådana som tjänat ut på en arbetsplats. Kanske, reflekterar Skågeby, kan man rentav se den framväxande hemdatorkulturen som byggd på en kasserad teknologi. Lyssnarna kunde själva sända in program – enkla spel, skolprogram om glosor, matematik och liknande – via kassetter. Utifrån sina egna minnen av programmet samt en tematisk analys av själva programmen diskuterar Skågeby det komplicerade förhål-

Ove Bring

*Parthenonsyndromet
– Kampen om kulturskatterna*

ATLANTIS | 282 S. | ISBN 9789173537254

HELHETSGREPP OM STRIDERNAS KRING STULET KULTURARV

Recensent *Anders Rydell*

OVE BRINGS BOK ger en bred översikt över de många strider om kulturarvet som pågår i dag, men hans helhetsgrepp riskerar att dölja de betydelsefulla skillnader som finns när det gäller moralisk skuld. Det saknas också en djupgående analys av drivkrafterna bakom den moderna restitutionsrörelsen.

KONSTARTERNA & MEDIER

UTGÅNGSPUNKTEN FÖR OVE Brings bok *Parthenonsyndromet – Kampen om kulturskatterna* är som titeln antyder den långa tvisten mellan Grekland och British Museum om skulpturerna och friserna från Parthenon. De utbyggna relieferna som hade tillkommit på 400-talet f. kr. bortfördes under 1800-talets första år från Akropolisklippan av Lord Thomas Bruce Elgin, det brittiska imperiets dåvarande ambassadör i Konstantinopel.

Bortförandet skedde under tvivelaktiga former och under en tid då Grekland var en del av det osmanska riket som inte ägnade det antika arvet någon större respekt. Akropolisklippan hade i århundraden varit en militär garnison och Parthenontemplet ett krutförråd. 1687 hade denna krutdurk antänts när den svenska generalen Otto Wilhelm Königsmarck, som ledde en venetiansk belägringsstyrka, fått in en fullträff och raserat en stor del av templet. Under Lord Elgins expedition, ett drygt sekel senare, plockades både nedrasade friser och skulpturer som fortfarande var en del av templet ner och skeppades till London. Det var ett äventyr bekostat av Elgin själv, som senare hamnade i ekonomiskt trångmål och sålde friserna till den brittiska staten.

Att Bring valt just konflikten kring Parthenon som avstamp för sin bok är symboliskt. Ett par år innan friserna och skulpturerna bortfördes ledde Napoleon sitt äventyr till Egypten. Det slutade i militärt fiasko, men kulturell triumf. Med sig på resan hade Napoleon ett följe av forskare, intellektuella och konstnärer, vilkas arbete gav upphov till en ny vurm för det antika Egypten. Den främsta trofén var Rosettestenen, med vars hjälp man senare kunde avkoda de mystiska hieroglyferna. Även den hamnade, som Parthenonfriserna, på British Museum efter det franska nederlaget. Fransmännen fick dock ett slags kulturell revansch genom att de fick äran för att ha knäckt koden. Napoleons expedition, liksom Lord Elgins, skulle kunna betraktas som den symboliska startpunkten för den omfattande överföring av konstskatter, monument och andra historiska föremål som under 1800-talet och första delen av 1900-talet fyllde europeiska museer.

Plundring och krigsbyte har varit en naturlig del av krig sedan begynnelsen – och ofta en orsak till dem. Det nya var den samlarmani som under imperialistisk flagg nu skred till verket i "vetenskapens" namn. Införskaffandet skedde med många metoder, från plundring till smuggling och mutor till lokala tjänstemän. Denna era av mer eller mindre öppen europeisk plundring fick sitt naturliga slut 1945, i varje fall i ett västerländskt perspektiv. Nazisternas omfattande plundring under kriget hade givit verksamheten dåligt "rykte". Och det europeiska kolonialväldets sönderfall begränsade möjligheterna att skeppa hem kulturskatter från Asien, Mellanöstern och Afrika.

SAMLARMANIN AVTOG DOCK inte. Under efterkrigstiden skulle museer i västvärlden, inte minst museer i USA, i stället utvidga sina samlingar med hjälp av en omfattan-

de svart marknad för konstföremål. Framtills helt nyligen har man arbetat efter en "fråga inte"-policy och ofta hävdad att man handlade i "god tro" när man påträffats med plundrade föremål.

Centrum för denna marknad har sedan andra världskriget varit Schweiz, där nazisterna under kriget med hjälp av skrupelfria konsthandlare bland annat sålde moderna mästerverk som plundrats från judiska gallerister i Paris. Efter kriget skulle handeln med plundrad konst blomstra, tack vare alpnationens berömda juridiska och ekonomiska "neutralitet". Det var här Pontus Hultén under 1960-talet köpte Emil Noldes målning *Blumengarten (Utenwarf)* som Moderna museet tvingades återlämna 2009 efter en flera år lång tvist där man hävdad att det rörde sig om ett "god tro"-förråd. Den stora konsthärva som uppdagades i Tyskland häromåret, då omkring 1400 målningar återfanns i en lägenhet i München kom i dagen efter att tulltjänstemän fattat misstankar mot en man vid namn Cornelius Gurlitt som återvänt från Schweiz med 9000 euro på fickan. Det visade sig att han under ett halvt sekel sålt av verk från en samling, värderad till omkring nio miljarder, som han ärvt efter sin far Hildebrandt Gurlitt, en konsthandlare som hjälpte nazisterna att avyttra plundrad konst under kriget.

Ove Bring beskriver också hur Schweiz spelat en central roll för handeln med antika föremål som smugglas in från Italien, ofta med hjälp av maffian som ägnar sig åt plundring av arkeologiska platser. 2005 väckte en italiensk domstol åtal mot Marion True, Getty-museets dåvarande kurator. Det visade sig att True och det berömda Los Angeles-museet i årtal hade köpt föremål som på olaglig väg förts

► Moderna museets dåvarande chef Lars Nittve vid Emil Noldes oljemålning "Blumengarten (Utenwarf)" från 1917.

ut från Italien. Efter en uppgörelse fick museet återlämna föremål till ett värde av flera hundra miljoner kronor.

I SIN BOK tar Ove Bring ett helhetsbegrepp om striderna kring stulet eller bortfört kulturarv, från Silverbibeln till dagens omfattande svarta marknad för konst och kulturskatter. IS, som när detta skrivs erövrade den antika staden Palmyra, tros inbringa flera hundra miljoner kronor årligen på försäljning av plundrade föremål från Syrien och Irak.

Striden om Parthenonfriserna, som Bring ger störst utrymme, är fallet framför andra. I denna strid sammanstrålar restitutionsfrågans hela komplicerade spektrum av moraliska, politiska och nationalistiska konflikter. Redan 1835, ett par år efter att Grekland frigjort sig från osmanska riket, återkrävdes friserna för första gången. Kraven har sedan återupprepats med olika motiv under 180 år – och mötts av en lika föränderlig skara motargument om varför de borde förbli i London. Striden om kulturarvet är långt ifrån alltid en enkel och rättvis David och Goliat-kamp, mellan gamla imperier och före detta kolonier. Inte sällan döljs murkna strömningar bakom restitutionskrav, där tusenårig kulturhistoria utnyttjas för nationalistiska och politiska syften, ibland för att ge diktaturer historisk legitimitet. Det är en tragisk

sida av restitutionsfrågan att dragkampen om kulturföremålen så ofta är politisk och inte sällan utnyttjas i förhandlingar om helt andra frågor. Ett sådant exempel, som Bring lyfter fram, är Italiens återlämnande av en bortförd Venusstaty från Leptis Magna till Gaddafis Libyen, där olja och stopp för båtflyktingar låg på förhandlingsbordet.

Trots att restitutionskraven ofta har ett mörkt stråk äger inte de gamla kolonialstaterna rätt att behålla detta arv mer legitimitet. Ove Bring blottar föredömligt det hyckleri som döljer sig bakom British Museums argument för att behålla friserna, argument som ständigt har förändrats när de gamla smulats sönder. Längre drev museet linjen att de hade "bevarat" friser och skulpturer som annars hade gått förlorade på Akropolis genom misskötsel, föroreningar och surt regn. Det blev dock en linje som blev svårare att upprätthålla efter att det framkommit att museet själv vanvårdat verket genom att skrubba marmorn med kopparborstar för att göra den mer vit.

Detta argument har ytterligare försvagats sedan det nya Akropolismuseet stod klart 2009, en betydligt modernare installation än museet i London och där friserna också skulle visas i hela sitt sammanhang. I dag driver i stället British Museum argumentet om det "universella museet" – att

friserna visas i ett större historiskt sammanhang tillsammans med artefakter från andra kulturer och därför ges en ökad betydelse som en del av ett allmänmänskligt kulturhistoriskt arv. Detta luftiga argumenterande utgör troligen den sista försvarslinjen. Vilka ädla argument British Museum än använder kan museet aldrig frigöra sig från det imperialistiska arvet.

I DETTA FALL, liksom många andra som rör koloniala rov, tar Ove Bring tydligt ställning för ett återlämnande. Men *Parthenonsyndromet* hade gjort sig förtjänt av att stanna och fokusera mer på de koloniala och postkoloniala konflikterna om kulturarv och synliggöra de imperialistiska ambitioner som Europas museer byggdes kring.

Brings helhetsgrepp riskerar att dölja de betydelsefulla skillnader i form av moralisk skuld, historiskt sammanhang och legitimitet som existerar. Till exempel var nazisternas plundring av judarna en del av Förintelsemaskineriet. Inkomsterna från rovet användes ofta för att bekosta "lösningen av den judiska frågan", för att göra det till ett självfinansierat massmord. Plundringen var också ett sätt att förinta ett folk genom att stjäla deras kulturella och litterära arv och vända det emot dem. Det var i plundrade judiska bibliotek och arkiv som den nazistiska forskningen

skulle finna (fabricera) bevisen för den judiska världskonspirationen. Det rädde redan efter andra världskriget konsensus i väst om att restitution eller ekonomisk kompensation var nödvändig. Orsaken till dagens strider om "nazikonsten" är ett direkt resultat av den misslyckande resti-

” Det blev dock en linje som blev svårare att upprätthålla efter att det framkommit att museet själv vanvårdat verket genom att skrubba marmorn med kopparborstar för att göra den mer vit. ”

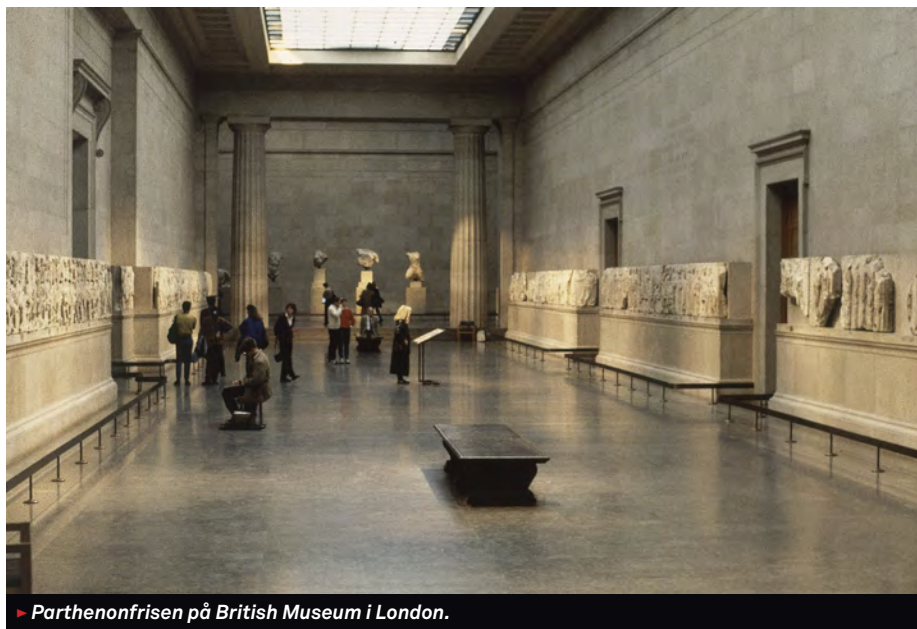
tutionsprocessen efter kriget. Det har givit dessa återlämningskrav en annan legitimitet.

På den andra sidan av "legitimitets-skalan" har vi konstskatter som rövades under 1600-talet och tidigare, till exempel svenska arméns digra krigsbyte från Prag 1648 under trettioåriga krigets sista slag. Krigsbyte betraktades då som en naturlig del av krigföringen och skedde i Europa ofta mellan någorlunda jämbördiga parter. Det handlar inte om att försvara den svenska plundringen. Men att jämföra *Blumengarten (Utenwarf)* med Silverbibeln gör inget av fallen rättvisa.

De skatter som fördes till Europa under 1800- och början av 1900-talet hamnar någonstans häremellan. Det är viktigt att klargöra de skilda omständigheterna för plundring under olika perioder och vem som utsattes. Alla restitutionskrav bär inte samma legitimitet och kritiker av restitution utnyttjar ofta den sammanblandning som görs mellan olika debatter. Här hade man kunnat önska ett betydligt tydligare klargörande av skillnaderna i *Parthenonsyndromet*, där olika fall från olika tider och med helt olika omständigheter blandas genom boken.

BOKENS FÖRDEL ÄR att den ger en bred översikt över de många strider om kulturarvet som i dag pågår. Bring ger också en föredömlig redovisning av rättsutvecklingen på området, från 1800-talet till i dag. Men jag saknar en mer djupgående analys om bakgrunden och drivkraften till den moderna restitutionsrörelsen. De senaste två decennierna har en tydlig moralisk förändring skett i förhållande till restitution. Frågan diskuteras mer förutsättningslöst, motståndet är svagare och fler krav tillskänks legitimitet. Kanske är det så att det först efter kalla krigets slut var möjligt att moraliskt börja bearbeta både det korta 1900-talet och det långa 1800-talet. Den komplicerande faktorn i restitutionsfall är inte att rent fysiskt återlämna kulturarv utan att återbördandet i en större mening alltid är ett erkännande av skuld.

► Anders Rydell är journalist och författare, bland annat till *Plundrarna – Hur nazisterna stal Europas konstskatter*.

► Parthenonfrisen på British Museum i London.

Katharina Tollin & Maria Törnqvist
Feminism i rörliga bilder

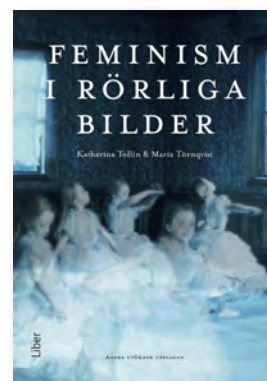
LIBER | 215 S. | 9789147111343

KAN KRITISKT TÄNKANDE UTVECKLAS OM ALLA HAR SIN SANNING?

Recensent Carin Franzén

IDEN NYA utgåvan av denna antologi speglar den feministiska teorins mångfald, vilket gör det möjligt för läsaren att närma sig feminismens olika världar. Bokens pedagogiska grepp kan fungera för studiecirklar, men för att utveckla ett kritiskt tänkande krävs mer.

KONSTARTERNA OCH MEDIER

O M TEORI ÄR perspektiv som tydliggör och förklarar det som studeras kan det också hävdas att det som studeras förändras genom val av perspektiv. När det gäller feministisk teori framträder det studerade som en minst sagt flytande materia. I själva ordet feminism finns förstas det latinska ordet för kvinna (femina) och enkelt uttryckt handlar feministisk teori om kvinnor och det kvinnliga som identitet, konstruktion och position i en maktordning. Det finns ett helt fält av olika feminismer som erbjuder sinsemellan uteslutande idévärldar,

vilket tydligt illustreras i nyutgåvan av *Feminism i rörliga bilder*.

Den första upplagan, med den något längre titeln *Feministisk teori i rörliga bilder*, kom ut för tio år sedan. Boken skrevs av ett antal författare med bakgrund i statsvetenskap och sociologi och syftet var att introducera feministiska perspektiv inom dessa ämnen. Men sedan dess har antologin även använts inom grundkurser på universitetet, framför allt inom genusvetenskap, på gymnasiet, i studiecirklar samt i politiska och fackliga sammanhang. Kvar från den tidigare utgåvan är

om ett generellt patriarkat mot vilket alla kvinnor skulle kunna enas. Betoningen läggs i stället på hur identiteter konstrueras i termer av rasifiering eller heteronormativitet. I det sista kapitlet med titeln "Arter och avarter" börjar själva kategorin människa vackla i sina grundvalar. Med utgångspunkt i Donna Haraways arbete presenteras feministisk teori som ett perspektiv för att "problematiska gränserna för det mänskliga".

På så vis skapas ett slags utvecklingslinje i boken som visar att feminismen är del av en mer generell teoretisk förändring

parallellt med läsningen av boken se på filmerna som tas upp menar de att läsaren lättare kan leva sig in i en viss problematik. Det pedagogiska greppet syftar till att "göra det personliga inte bara politiskt utan även till en grund för en diskussion om feminism som vetenskapligt perspektiv".

Upplägget tycks utgå från ett antagande om att studenter upplever teori som något svårt och tungt och att teoretiska resonemang därför måste kopplas till personliga upplevelser för att bli begripliga och kännas angelägna. Detta kan säkert vara effektivt ur en pedagogisk synvinkel, i synnerhet om boken används i studiecirklar eller i skolan, men för att utveckla ett kritiskt tänkande krävs mer än upplevelse och inlevelse. Det gäller inte minst på dagens senkapitalistiska marknad där det personliga närmast blivit hårdvaluta.

I det inledande kapitlet citerar Tollin och Törnqvist tankeväckande nog Slavoj Žižek, som ju är känd för att göra framför allt Jacques Lacans psykoanalytiska teori relevant för en förståelse av samtida politiska och sociala fenomen genom hänvisningar till en rad populärkulturella fenomen, som Žižek i det citat som här anförs kallar för "imbecilla". Hans poäng är att en teori värd namnet inte bär på någon förborgad hemlighet som endast initierade har möjlighet att ta del av; begrepp och idéer kan förmedlas i en mängd former. Till stor del är det vad denna bok gör. Samtidigt tycks det pedagogiska anslaget förutsätta en viss typ av initiering, som visserligen inte är hemlig, men inte desto mindre handlar om samförstånd.

Det blir om inte annat tydligt i Ulrika Dahls förord till den utökade utgåvan, som helt sonika riktar sig till en läsarinna och en väninna. Ja, även själva boken liknas vid en "kär väninna". Dahl medger att tilltalsformen kan verka provocerande för den som inte känner sig tilltalad, men detta visar hur själva språket alltid redan är politiskt, "att skillnad gör skillnad" som det heter. Det kan för övrigt föra tankarna till den alltmer utbredda användningen av pronomena som "hen" och "en" för att kringgå det generiskt manliga, men föregivet neutrala, "man". I det avseendet – att göra skillnad – är det likväl som om feministisk teori alltid förutsatt en viss politisk initiering, en initial sympati och personlig motivering. Och den feministiska kritiken har ju just visat att det krävs rätt ogenomtänkliga skygglappar för att inte se att all forskning drivs, inte bara av normer utan av intressen och begär, vilka i sin tur är determinerade eller åtminstone formade av historia och kultur. Frågan är dock om det betyder att teoretiska analyser eller reflektioner inom detta fält kräver en med Dahls

► Låt den rätte komma in.

de kapitel som behandlar liberal, radikal samt queer feminism, som huvudförfattarna Katharina Tollin och Maria Törnqvist skrivit, liksom kapitlet om postkolonial feminism av Maria Carbin. Till de bidrag som tillkommit hör Sofie Tornhills kapitel om socialistisk feminism och Tora Holmbergs avsnitt om posthumanistisk feminism.

GENOM ATT LÅTA vart och ett av de sex kapitlen fokusera på ett specifikt perspektiv vill boken spegla den feministiska teoris mångfald. Upplägget följer delvis en kronologisk ordning med början i den liberala feminismen, följt av radikal och socialistisk feminism. Gemensamt för dessa tre politiskt divergerande perspektiv är idén om att det finns en given kvinnlig identitet. I de efterföljande kapitlen, som behandlar postkolonial och queer feminism, ifrågasätts denna idé. I stället ligger fokus på att problematisera det enhetliga kvinnliga subjekt som de föregående perspektiven utgått från. Det sker framför allt genom en nyansering av antagandet

inom humaniora och samhällsvetenskap. Perspektivet på det studerade, människan och hennes verksamheter, har forsknjutits från en i stort sett liberal utgångspunkt i autonoma individer till olika typer av konstruktivistiska perspektiv på subjektifiering.

Trots divergerande och många gånger oförenliga perspektiv följer bokens kapitel genomgående samma modell. Efter en kort presentation av ett antal huvudteoretiker illustreras deras grundtankar med hjälp av varsin spelfilm: *Tjejen som gjorde lumpen*, *Thelma & Louise*, *Flickorna i Dagenham*, *Purpurfärgen*, *Mitt liv i rosa* och *Låt den rätta komma in*. Olika scener kopplas till de centrala problem som teorierna aktualiserar.

I REDOGÖRELSEN FÖR den pedagogiska idén med att presentera feministisk teori "i rörliga bilder" skriver bokens redaktörer Tollin och Törnqvist att de förordar en viss typ av läsning där inlevelse och upplevelse används för att skapa förståelse för de teoretiska abstraktionerna. Genom att

ord ”engagerad feminist”. Den grundtanke som förmedlas i förordet är att feminism på en och samma gång är ett politiskt och vetenskapligt arbete. Förmodligen delar bokens författare samma uppfattning, vilket skulle kunna förklara den vikt som genomgående läggs vid den personliga erfarenhetens betydelse för teoribildningen.

Men om det är så att vi i politiken, som ju definierats som det möjligas konst, mås-

”Upplägget tycks utgå från ett antagande om att studenter upplever teori som något svårt och tungt och att teoretiska resonemang därför måste kopplas till personliga upplevelser för att bli begripliga och kännas angelägna.”

te fatta beslut och oftast lutar oss mot en ideologi för att göra detta, krävs teoretisk analys och kritiskt tänkande snarare än pågående omprövning och ifrågasättande av oss själva. När Dahl skriver att bokens olika perspektiv ”kan bidra till att du hittar eller formulerar just din övertygelse” är det en sympatisk inbit som paradoxalt nog skapar en teoretisk begränsning. I det politiska livet är det givetvis bra att driva sin övertygelse, men i sökandet efter kunskap och förståelse måste det väl handla om att omvandla sin övertygelse till nya frågor? Eller som Tollin och Törnqvist skriver: den ”rörliga blicken” syftar i grunden till att rucka på perspektiv som vi definierar som våra egna.

Det finns alltså en motsättning i boken mellan den feministiska utgångspunkten i det personligt politiska och viljan att upphöja den teoretiska rörligheten till ett ideal. Vad betyder exempelvis talet om att bli en annan genom det teoretiska arbetet om det i slutändan handlar om att komma fram till det perspektiv som bäst bekräftar och tydliggör just ens egen identitet? Det är inte heller riktigt samma sak att ”för en stund” anta ett teoretiskt perspektiv och verkligen tänka genom det. Bokens pedagogiska grepp tonar dessutom ned den polemiska motiveringen som ju faktiskt drivit fram flera feministiska strategier. Det gör det till exempel svårare att förstå Judith Butlers förslag om ”en aggressiv

anti-rasistisk läsning” för att bryta med ett rasistiskt seende och det polemiska meningssubtytet kan ju även ses som en drivkraft i all teoretisk utveckling.

MARXISMEN IFRÅGASATTE LIBERALISMENS utgångspunkter i grunden. De poststrukturalistiska teorierna går vidare och ifrågasätter den humanistiska premiss som kännetecknar även marxismens subjekt etcetera. Det finns alltså inte något feministiskt i sig i rörelsen från liberalfeminism till poststrukturalistisk och posthumanistisk feminism. Den visar snarare att feministisk teori kan formuleras utifrån konservativa, radikala eller avantgardistiska positioner, som ofta presenterats som olika vågor: den första vågens betoning av likhet och jämlikhet mellan könen hade rötter i såväl liberalism som socialism, genom den andra vågens motreaktion framhölls könsskillnadens betydelse i en vilja att förstå kvinnors begär och erfarenheter och med den tredje vägen dekonstrueras i sin tur könsidentiteter och

göra feministisk teoribildning till något figurativt i Rosi Braidottis mening; genom fantasi, upplevelse och identifikation ska de olika feministiska perspektiven levandegöras.

Det sägs ibland att kritisk teori i exempelvis Michel Foucaults anda bygger på en misstankens hermeneutik. I *Feminism i rörliga bilder* är det i stället den sympatiska läsarten i termer av inlevelse och passion som premieras. Bortsett från att jag har litet svårt att bli passionerad av det didaktiska anslag som tillhör introduktionens genre, kvarstår frågan hur ett kritiskt tänkande kan växa och utvecklas om målet är att alla perspektiv ”ska vara möjliga att förstå och uppleva som rimliga givet vissa erfarenheter och subjektiva utgångspunkter”. Ambitionen tycks vila på en relativism där alla har sin sanning, samtidigt som det understryks att rörligheten i slutändan ska göra det välbekanta främmande och det främmande välbekant.

Men när det kommer till kritan balanserar nog allt teoretiskt arbete mellan en

► *Thelma & Louise.*

binära uppdelningar i kön och genus, och så vidare.

I föreliggande bok är den antagonistiska eller dialektiska processen i teoribildningen nedtonad och metaforen framför andra är att feminism utgörs av olika ”världsbilder” som läsaren kan navigera mellan. I en undervisningssituation kan en sådan konfliktfri beskrivning säkert fungera som en inbjudan till diskussion som tillåter studenter att prova olika tankegångar. Det är en pedagogik som även närmar sig en konstnärlig metod, att bebo andras erfarenheter, att under en tid spela rollen av en annan för att öka förståelsen för andra. Det finns med andra ord en strävan att

subjektiv motivering och en erfarenhet som tvingar en bort från egenintresset. I bästa fall kan den balansgången få studenter och andra läsare av den här boken att inte bara bo in sig i feminismens olika världar utan även närma sig den sant genomgripande resa som konfrontationen med en teoretisk grundtext kan utgöra.

► Carin Franzén är professor och föreståndare för forskarskolan Språk och kultur i Europa vid Linköpings universitet.

Kort.

BLANDADE KORTRECENSIONER

KONSTARTERNA & MEDIER

Maria Ulfgard

Lära lärare läsa

– Om utbildning av svensklärare och litteraturundervisning

MAKADAM | 191 S. | ISBN 9789170611506

Hård kritik mot svensklärares litteraturundervisning

Litteraturvetaren Maria Ulfgards nya bok heter *Lära lärare läsa*, men en tydligare titel vore *Lära lärarstudenter litteraturvetenskap?*. Det som presenteras är en studie av hur ämnet litteratur ter sig för blivande svensklärare. Slutsatserna är att studen-

terna möter två helt olika traditioner under sin utbildning: en vid universitetens litteraturvetenskapliga institutioner och en helt annan under sin praktik. Studenternas egna tankar om litteratur analyseras också. Studien utmynnar i en kort diskussion kring det rimliga i att över huvud taget försöka utbilda blivande lärare till litteraturvetare. *Lära lärare läsa* är alltså en akademisk publikation och inte så tillgänglig som baksidestexten kan ge intryck av. Den som förväntar sig en populärvetenskaplig redogörelse snubblar snabbt på begrepp som "literacy", "multimodalitet" och "reader-responsteori". Begreppet "literacy" förklaras i en fotnot som förstås "att kunna röra sig i texter och att sätta texter i rörelse." I slutet av boken får termen en mer begriplig definition: kompetens inom alla möjliga former av kommunikation, från läs- och skrivförmåga till kroppsspråk.

Som läsare utanför den forskningskontext författaren rör sig i är det lätt att känna irritation inför de inomvetenskapliga termerna. Man behöver påminna sig om att även humanister och samhällsvetare har rätt till sina facktermer – vi förväntar oss ju inte att förstå allt i en publikation om kemi. Likväl vänder sig kanske Ulfgard till en väl smal läsekrets när hon skriver: "Vi kan här känna igen perspektiv från Isers receptionsteori om texters appellstruktur och läsarens interaktion med tex-

ten." Själva temat för boken – ämnesdidaktik, närmare bestämt litteraturdidaktik – kräver redan det sin förklaring. Ämnesdidaktiken är en ung vetenskaplig disciplin och förväxlas lätt med undervisningsmetodik. Detta är emellertid missvisande, menar Ulfgard. Litteraturdidaktik handlar inte enbart om hur litteraturkunskap ska läras ut, utan innefattar ett metastudium av litteraturämnet i sig: en kritisk analys av ämnets roll i samhället. I Ulfgards fall blir metanivåerna extra besvärliga att hålla i huvudet, eftersom hennes studie är en litteraturdidaktisk studie som granskar litteraturdidaktik. Tanken svindlar.

MATERIALET BOKEN BYGGER på samlades in mellan 2006 och 2011 och består till största del av intervjuer och studentessäer. Lärarstudenter vid lärosäte A fick i uppgift att intervjua sina handledare under sin praktik. Resultatet blev 72 samtal om litteratur och litteraturundervisning. Därefter fick studenterna skriva egna reflektioner kring ämnet. Detta material har författaren kompletterat med egna intervjuer med lärarutbildare och en handfull studenter vid lärosätena A, B och C.

Frågorna Ulfgard ställer är för det första vilka metoder för litteraturundervisning som studenterna undervisas i respektive själva vill utveckla. För det andra är hon intresserad av vilka bevekelsegrunder för litteraturläsning studenterna möter och

”I Ulfgards fall blir metanivåerna extra besvärliga att hålla i huvudet, eftersom hennes studie är en litteraturdidaktisk studie som granskar litteraturdidaktik. Tanken svindlar.”

vilka de själva tycker är viktiga. Åsiktskiljaktigheterna Ulfgard upptäcker är stora, och den största sprickan löper mellan akademien och skolan. Bland litteraturvetarna finns ett ointresse, "nästan en dold överlägsenhet", gentemot skolans värld. Där litteraturvetarna vill studera litteraturen för dess egen skull ser skollärarna skönlitteratur som ett hjälpmedel för språkinläring eller som rekreation. Där litteraturvetaren vill analysera genrekonventioner och symbolik kontrollerar skolläraren hur många böcker eleven läst, ofta genom att kräva att eleven fyller i en

förtryckt recensionsblankett. Även om Ulfgard kan se problem med akademins attityd är det över de intervjuade handledarna hennes dom faller tyngst. Mest kritisk är hon mot de lärare som betonar skönlitteraturens nöjesaspekt. De har lämnat sitt undervisningsuppdrag och administrerar i stället underhållning, hävdar Ulfgard, och lägger till: "Jag menar att dessa handledare inte utför sina plikter som lärare."

Utifrån den information vi får om lärarnas undervisning tycks omdömet väl hårt. Faktum är att det är den hårdaste och mest explicita kritik jag hittills läst i en akademisk publikation. Ulfgard har själv en mångårig skollärargärning bakom sig, men kanske har hon inte uppmärksammat att arbetsförhållandena för grundskolans och gymnasiet lärare blivit betydligt kärvare under senare år? Svenskläraren av i dag ska inte bara lära barnen läsa och skriva; hen måste dessutom vara administratör, kurator, socialarbetare och klagomur. I de aktuella fallen hade lärarna dessutom en lärarkandidat att handleda. Att de i den situationen inte prioriterar att analysera skönlitteraturens inomtextliga värden med eleverna är tråkigt, men högst begripligt. Studenternas syn på litteratur och litteraturundervisning visade sig i de flesta fall ligga närmare akademins än skolans. Ulfgards studie visar emellertid vilken blandad skara de blivande lärarna är. Å ena sidan har vi uttalandet från studenten som vill att elever på fordonsprogrammet ska läsa Shakespeare: "Jag måste själv ha passion för litteraturen. Lärarna i litteraturvetenskap har varit jätteduktiga, man märker hur de brinner för litteraturen! Det hjälpte mig själv att brinna." Å andra sidan har vi den blivande svenskläraren som kategoriskt avfärdar hela litteraturhistorien: "Jag menar att gamla 'verk' är olämpliga för ungdomar."

BOKENS BAKSIDESTEXT UTLOVAR ett svar på frågan "hur kan dagens svensklärare vända trenden med den minskande läsningen hos barn och ungdomar?" Det är emellertid en fråga som bara kortfattat diskuteras i volymen. (Inom parentes sagt är det dessutom oklart om unga faktiskt läser mindre i dag – vi vet bara att de läser sämre.) Ulfgard tror inte att lösningen på läskrisen är att utbilda blivande lärare till litteraturvetare. Däremot bör litteraturvetarna bistå lärarutbildningarna med sådana kunskaper som är relevanta för studenternas framtida yrkesutövning – till exempel medvetenhet om skillnaderna mellan fiktion och facklitteratur, kunskap om skönlitteraturens konventioner och förmåga att tolka skönlitterär text. Författaren föreslår termen "literary literacy" för att beskriva denna typ av kompetens.

Lära lärare läsa ger glimtar av det som för-siggår i våra skolor och på lärarutbildning-arna. Den är inget stilistiskt mästarpöv – bokens olika beståndsdelar ter sig som ett lapptäcke och det finns flera långa, trög-lästa forskningsreferat. Sin verkliga insats har Maria Ulfgård antagligen gjort som läromedelsförfattare. Ämnesdidaktiken har, som hon påpekar, förstärkts i 2011 års lärarutbildning. *Lära lärare läsa* kommer säkerligen att bli bland de mer konsulterade verken då de blivande svensklärarna ska skriva sina uppsatser.

► Hanna Enefalk är docent i historia vid Uppsala universitet och har undervisat blivande historiker och ämneslärare.

HISTORIA

Jean-Pierre Filiu & David B.

De bästa av fiender

– En historia om relationen mellan USA och Mellanöstern. Del ett: 1783–1953.

Best of Enemies – A History of US and Middle East Relations
ÖVERS. VIKTOR AGERING | PLACEBO PRESS
120 S. | ISBN 9789187741005

Kraftfullt tecknat om relationen mellan USA och Mellanöstern

Den franske arabisten och islamologen Jean-Pierre Filiu, som är professor vid Institut d'études politiques i Paris, har skrivit många böcker om religion och politik i de huvudsakligen muslimska länderna

söder och öster om Medelhavet. Inte minst skrev han för några år sedan den högin-tressanta boken *L'Apocalypse dans l'Islam* (Apokalypsen i islam) som handlar om hur uråldriga religiösa myter kring den yttersta domen spelar in i samtidens politiska och religiösa liv i Mellanöstern.

I ett försök att popularisera sina kunskaper samarbetar han med tecknaren David B. (Pierre-François Beauchard) i en serie böcker som i serieform skildrar USA:s relationer med Mellanöstern genom historien. Den första delen har nyligen kommit i svensk utgåva, *De bästa av fiender – En historia om relationen mellan USA och Mellanöstern. Del ett: 1783–1953* (2014). Naturligtvis är de motiverade av hur motsättningarna eskalerat sedan elfte september 2001 och särskilt den amerikanska invasionen av Irak 2003. Anslaget ger några utdrag ur Gilgamesheposet, där Gilgamesh, mot både gudars och människors kloka råd, ger sig ut på krigarstråt mot den onda guden

► En ruta ur *De bästa av fiender*.

Humbaba, som håller folket i skräck med sina sju favoriter. I Gilgameshs mun läggs autentiska citat av George W. Bush och Donald Rumsfeld, vilket onekligen är rätt effektivt. Det är också ett suggestivt sätt att inleda en bok om historiska relationer, som, oavsett om det är avsiktligt eller inte, med nödvändighet riskerar att bli rätt, hm, svartvit...

APROPÅ SVARTVIT ÄR verkligen David B:s teckningar mycket suggestiva. De är kraftfullt tecknade, med stora svarta och vita fält och grafiskt förenklade detaljer, som för tankarna till gamla träsnitt. Nästan alla personer är karikerade, enligt mönster som om de togs ur detta sammanhang antagligen i dagens svenska klimat skulle kunna anklagas för rasism. Araberna har allvarliga miner, starkt svart runt ögonen och misstänksamma blickar under blängande ögonbryn. Pascha Karamanli framställs med en överdimensionerad turban, ur vilken flera kanonmyningar sticker fram. Å andra sidan har den amerikanske befälhavaren fått hela huvudet utbytt mot en kanon, så det jämnar ut sig.

Bokens andra avsnitt, om hur amerikanerna gav sig in i bekämpandet av de muslimska piraterna i Medelhavet är bokens mest genomarbetade. Skildringen av bakgrunden ger en rätt bra bild av läget, och det verkar inte som om det enbart är amerikanerna som hade fel här. De muslimska härskarna framställs som tämligen grym-

ma, de förslavar, torterar och mördar, och betraktar redan då föraktfullt amerikanerna som "ett slags judar", som inte antas kunna kriga. Desto mera förnedrande då när det visar sig att amerikanerna, efter flera årtionden, faktiskt vinner. Detta pågick samtidigt som Napoleonkrigen, då det Ottomanska imperiet började brytas sönder, och Nordafrika och Mellanöstern öppnades på allvar för fransk och brittisk imperialism. USA var en marginell spelare i sammanhanget, ett perifert och glest befolkat land utan något egentligt inflytande på världspolitiken. En fransk läsare kan nog förväntas känna till detta, den behöver ingen bakgrundsinformation om den egna historien. Men hur läser en svensk tonåring som ska få chansen att bekanta sig med världshistorien på ett lätt-tillgängligt sätt detta?

De följande avsnitten skildrar dels hur alliansen med Saudiarabien växte fram på grund av USA:s behov av olja under andra världskriget, dels de tragiska turerna bakom avsättningen av Irans populära premiärminister Mossadegh. I skildringen av turerna under andra världskriget finns det fog för att lyfta amerikanernas roll och det tydliggörs, så gott det nu går i serieform, hur amerikanskt inflytande efterträder de europeiska kolonialmakternas hegemoni i regionen. Kuppen mot Mossadegh är däremot väldigt förenklat skildrad. Exempelvis finns ingen förklaring i bakgrundshistorien till att Persien plötsligt byter namn

till Iran, mer än en antydning om att shahen uttryckt "nazistiska böjelser".

Det är en medryckande och välteknad bok Filiu och David B. skapat, men den kan givetvis inte ge mycket mer än små glimtar av denna långa och invecklade historia. Att skriva om västliga relationer med de huvudsakligen muslimska och arabisk-språkiga staterna samt Iran, och utelämna århundradena av europeisk imperiepolitik blir visserligen väldigt ensidigt, men det är god underhållning – och möjligheten finns ju för dem att utvidga projektet framöver.

► Torbjörn Elensky är författare.

HISTORIA

Sebastian Conrad

Globalhistoria
– En introduktion

(Globalgeschichte – Eine Einführung)

ÖVERS. JOHANNA HOLMBERG | STUDENTLITTERATUR | 232 S. | ISBN 9789144101644

En väl smal globalhistoria

Den tyske historikern Sebastian Conrad är drivande inom globalhistoria, och med läroboken *Globalhistoria – En introduktion* erbjuder han såväl en teoretisk introduktion som en genomgång av fältet och de problem det brottas med. Globalhistoria, i korthet, är både en metod och ett perspektiv för att visa hur vår värld har hängt samman och hur det påverkat oss. Inriktningen har med andra ord tre ingångar: att utgå från att delar av världen har påverkat varandra, att medvetet sätta en plats i relation till andra eller finna hur och när världen blev globaliserad. Conrad ägnar sympatiskt nog inte mycket tid åt detaljerna i skillnaden mellan det här och världs- eller transnationell historia; han nöjer sig med att tydliggöra att en global analys alls inte behöver inkludera hela världen – i stället kan den fokusera på jämförelser eller kopplingar mellan platser. Tyvärr glider han sedan bort från den poängen.

Globalhistoria positionerar sig mot den metodologiska nationalism som utgår från att nationen är en naturlig undersökningsgräns samt mot teleologisk och eurocentrisk historieskrivning. Med det sagt är boken ganska traditionellt skriven. Den inleds med en historiografisk genomgång med fokus på världshistoria och makroanalyser, snarare än centrala teoretiska utvecklingar som den spatia-

vändningen. Det är dock roligt att han tar upp de problem det medför att vilja röra sig bort från nationen och studera nya former av historisk utveckling – men att göra det inom nationella institutioner. Någonstans skaver det ju när den globalhistoria som presenteras främst består av män från engelskspråkiga länder samt Japan och Tyskland. Speciellt besvärligt blir det när den skevheten medför ett fokus på vissa geografiska områden.

DE UTOMEUROPEISKA EXEMPLEN är påfallande ofta från Kina. Det gör att ett avståndstagande från eurocentrismen i stället blir en jämförelse mellan Västeuropa och Kina. Det riskerar att reducera globalhistoria till att handla om stora processer mellan och inom stora imperier. Historikern Frederick Coopers forskning om Afrika lyfts fram som ett exempel på fältets pluralitet, men faktum är att Cooper har kritiserat globalhistoriens svaga maktanalys och varnat för att den ska bli en omstöpt imperiehistoria, som firar globaliseringens landvinningar. Conrad upprepar att globalhistoria kan utveckla många fält, men hans exempel rör ofta frågor om modernitet och övergripande ekonomiska processer från ett makroperspektiv i traditionella områden med fokus på etablerade aktörer. Detta trots att globalhistoria skulle kunna förändra inte bara de svar vi kan få, utan också de frågor som blir intressanta att ställa.

En sådan fråga är den om isolering: som Conrad skriver så är det här ett ungt fält, och när väl förtjusningen över att vi allihop levt i samma värld lagt sig, kommer det bli än mer intressant att diskutera det som inte hänger ihop och vad som krävt eller möjliggjort det. Frågor kan också vara i relation till andra fält. Men undersökningar där en individ eller familj an-

”Globalhistoria, i korthet, är både en metod och ett perspektiv för att visa hur vår värld har hängt samman och hur det påverkat oss.”

vänds som raster för historisk utveckling ges bara en sida och genushistoria ett enda stycke, trots att just genus-, person- eller vardagshistoria möjliggör extra spännande jämförelser och diskussioner om hur mycket kontakterna mellan vitt skilda platser har betytt.

Det blir märkligt, speciellt i de avslutande boksipsen och listan på "baslitteratur", att en författare som argumenterar för pluralitet exemplifierar det med undersökningar som är så lika i ingångar, syften, studieobjekt och geografisk och institutionell bakgrund. Det är roligt att äntligen se en introduktion till ämnet på svenska, men för den som vill inkludera ett globalhistoriskt perspektiv när den läser och skriver historia, ger denna bok en väl smal bild och kräver komplement.

► Lisa Hellman är doktorand i historia vid Stockholms Universitet och skriver om det multikulturella vardagslivet i 1700-talets Kina.

HISTORIA

Bengt Åhsberg

Studenter i krig och fred

– Sverige och det internationella studentsamarbetet i storpolitikens skugga 1919–1970

UNIVERSUS ACADEMIC PRESS

430 S. | ISBN 9789187439087

Studenter och storpolitik

Det kan löna sig för en student och forskare att vara nära sin hemmabana. Lundahistorikern Bengt Åhsberg visar detta i sin forskning. 1995 kom hans doktorsavhandling *Studenter och storpolitik – Sverige och det internationella studentsamarbetet 1919–1931*. Sedan har han gått vidare kronologiskt och i uppsatser behandlat de svenska internationella studentrelationerna under 1930-talet och det nordiska studentsamarbetet under krigsåren. Nu föreligger en bok som tar upp hela perioden 1919–1970. Störst vikt har då lagts vid bildandet av International Union of Students, IUS, som snart blev helt kommunistdominerad, och dess västliga motsvarighet International Student Conference, ISC. Materialet för Åhsberg har varit styrelsehandlingar för Sveriges Förenade Studentkårer, SFS, men också handlingar som gällt de enskilda studentkårerna, inklusive studenttidningarna.

Det finns en dramatik i studentinternationalismen som de unga byråkraterna inte lyckats dölja i sina rapporter och protokoll och som Bengt Åhsberg tydliggör. Inte så många är medvetna om att SFS bildades 1921 inte i första hand för att ta vara på svenska studenters intressen gentemot professorer och statsmakter, utan för att vara en samarbetspartner i den internationella studentsammanslutningen Con-

► Sveriges förenade studentkårers styrelse i Stockholm, maj 1926.

fédération Internationale des Étudiants, som bildats efter första världskriget på franskt initiativ. Den kårort som i början visade störst internationellt intresse var Göteborg medan det främsta motståndet kom från Lund, närmare bestämt från Nationella Ungdomsförbundet, där den unge Sture Bolin, senare historieprofessor, var en ledande talesman. Det var ett motstånd som hade släktskap med högerns negativa inställning till Nationernas Förbund. I båda fallen tyckte man illa om att Tyskland till en början inte fick vara med i den nybildade organisationen.

FÖR SFS VAR det en huvudfråga att Tyskland skulle få komma in i det internationella studentsamarbetet. Snart utvecklades emellertid den tyska studentrörelsen i konservativ och nazistisk riktning. Dess intresse för det internationella blev ringa. Även i Sverige avtog intresset. Man klagade på CIE:s organisatoriska brister och på de återkommande politiska grälen. 1931 lämnade SFS medlemskapet i CIE. I stället blev de svenska studenterna medlemmar i ISS, International Student Service, en organisation bildad av Kristliga studentvärldsförbundet. Samtidigt var de mycket angelägna om att bibehålla goda kontakter med de tyska studenterna, trots att deras organisationer helt nazifierats. För svenska studenter var länge "student as such"-principen viktig. Man skulle enligt den riktlinjen endast uttala sig om studentförhållanden. Quislingregimens övergrepp i Norge tvingade dock 1942 fram ett avsteg från denna princip. SFS protesterade kraftfullt och studenterna fick för en gångs skull beröm från antinazistiskt håll.

Världskrigets slut medförde en stor optimism. Nu skulle alla samverka, inte minst världens unga. En av de främsta svenska internationalisterna var SFS:s representant Curt-Steffen Giesecke, senare vd i

Svenska arbetsgivarföreningen. Den nybildade organisationen var World Federation of Democratic Youth, som dock snart visade sig vara en kommunistisk täckorganisation. SFS gick emellertid inte med i WFDY. I stället blev IUS aktuell. Där blev den svenska studentorganisationen medlem 1947.

DEN MEST KVALIFICERADE svenska diskussionen om den nya organisationen ägde rum i Uppsala. Den liberale kårpolitikern Håkan Berg kritiserade på ett tidigt stadium IUS och fann den vara ett verktyg för Moskvas utrikespolitik. Mycket snabbt besannades hans farhågor. IUS hade sitt säte i Prag. Där ägde i februari 1948 den kupp rum som kom att innebära ett bottenläge för de internationella relationerna. IUS försvarade dock det som skett. Detta kunde inte de svenska studenterna acceptera och vid studentriksdagen 1948 i Uppsala togs beslutet att lämna IUS.

Ett efterspel ägde rum 1950 vid en kongress i Prag. Där var Olof Palme med som SFS-observatör, och han gav en synnerligen negativ skidring av kongressen. I stället ägde en konferens rum i Stockholm, där man bildade International Student Conference, en väsentligt lösare organisation än IUS. Ödestimmen för ISC dröjde till 1966, då det visade sig att organisationen hade finansierats med medel från CIA. Undertiteln i Bengt Åhsbergs bok är befogad. Det rör sig om ett studentsamarbete i storpolitikens skugga. De svenska studenterna var i huvudsak – i motsats till exempelvis de brittiska – följsamma mot sitt lands politik.

- Sverker Oredsson, professor emeritus i historia i Lund, var en gång aktiv studentpolitiker och har nyligen gjort comeback som kommunalpolitiker.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

Göran Agrell och Peter Strömmer (red.)

Ordet vid bordet

– Martin Luthers bordssamtal

THEMIS | 312 S. | ISBN 9789198083293

Luthers dysterhet och glädje

Den lutherska kyrkan i Sverige brukar betecknas som världens mest sekulariserade kristna trosriktning. Att diskutera grundaren Martin Luthers tankar står därför knappast på dagordningen i den allmänna debatten. Många finner det

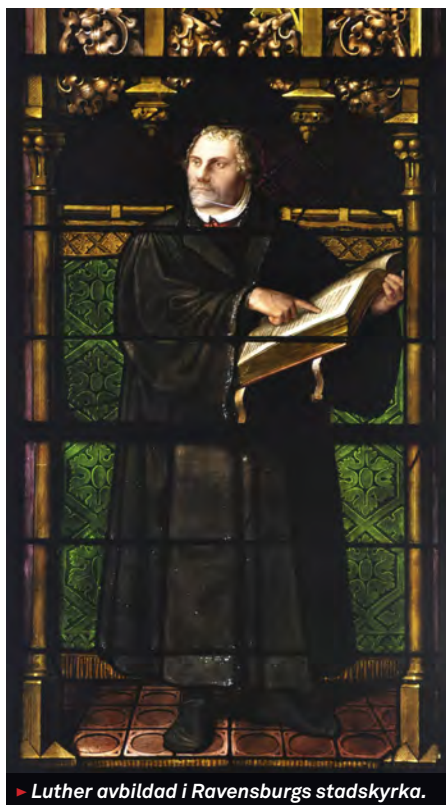
säkert alldeles överflödigt att fundera över den traderade bilden av Luthers insats. Lutherdomen är dyster, sägs det, och dess plikt moral har bidragit till kapitalismen, kolonialismen och den västliga kulturella och politiska hegemonins överhuvud. Varför gå ett varv till om detta?

Men Luther hade studerat sig själv och människorna omkring sig lika intensivt som Skriften och Ordet, vilket faktiskt ger oss goda skäl att lägga märke till vad han säger om vår tillvaro. Gör man det är det svårt att finna någon generell dysterhet. I det urval av hans bordssamtal som föreligger i en utgåva av Göran Agrell och Peter Strömmer är det främst den egna nedstämdheten och försöken att bota den

”I det urval av hans bordssamtal som föreligger i en utgåva av Göran Agrell och Peter Strömmer är det främst den egna nedstämdheten och försöken att bota den som väcker läsarens intresse.”

som väcker läsarens intresse. Luthers mörka tankar verkar ha varit såväl reaktioner på familjetragedier och förföljelser från mäktiga meningsmotståndare som mer existentiella och svårförklarliga tillstånd.

Destruktiva anfäktelser ansatte honom med melankoli, dödsångest, svärmod, förtvivlan, självmordstankar, religiösa tvivel: ”Just där sorgsenhet finns har Satan

► Luther avbildad i Ravensburgs stadskyrka.

en lättare ingång.” Men han mobiliserade motkrafter: ”Gud vill att vi skall vara glada. Han hatar dysterhet.”

DET FANNS TEOLOGISKA program för att övervinna depression. Tung botgöring och kostsam avlat stod till buds för syndabefrielse. Genom det som brukar kallas den reformatoriska upptäckten förde Luther dessa alternativ åt sidan och postulerade i *En kristen människas frihet* (1521) ömsesidighet mellan människan och Gud. Det är genom denna ”rättfärdiggörelse genom tro” – inte genom botgöring eller betalning – som Luther tänker sig att förtröstan och glädje skall skapas.

Det är inte lätt att begripa hur detta skall gå till. Poängen är dock att Luther försökte etablera ett direktare förhållande till de yttersta tingen än det som kyrkan dittills hade erbjudit. Hur kan detta ha kommit att uppfattas som en dyster lära? Antagligen därför att tron hos Luther är en så pass abstrakt företeelse att den enskilde aldrig kan vara förvissad om att äga den. Luther var själv inte säker på att han visste vad tron egentligen var: ”Tänk inte lätt över tron.”

FÖR NOTORISKA TVIVLARE är såväl gärningarnas som trons väg till salighet naturligtvis mänskliga konstruktioner som man får ta för vad de är: svajiga spänger över okända bråddjup. Luther hade det själv på känn när han konstaterade att tron rör saker man inte kan se. I sina sam-

tal vid bordet försökte han ringa in dessa osynliga ting med humor och medkänsla. Dysterhet ville han undvika.

► Lars Grahn är senior editor på Respons.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

Johan Tralau

Monstret i mig

– *Myter om gränser och vilddjur*

ATLANTIS | 207 S. | ISBN 9789173537605

Monster lär oss samhällets regler

Vad är ett monster? Det kan vara något oerhört stort, något formlöst, något ont, något fasaväckande eller bara avvikande. Det är härlett ur två olika latinska verb som betyder visa och varna, det är ett tecken. Själv har jag i en bok om Mary Shelley och hennes Frankenstein föreslagit att monster är redskap för förhandlingar kring mänskligt och icke-mänskligt och i sin nya bok är Uppsalastatsvetaren Johan Tralau inne på ett besläktat spår: med material hämtat från antikens Grekland tolkar han monster som gränsbevakare, med uppgiften att lära oss att leva med och kontrollera våra mest grundläggande drifter och öva in oss i samhällets mest grundläggande spelregler.

Först kommer Herakles, hjälten i lejonhud, vars myt i första hand har ansetts handla om civilisatoriska framsteg; han besegrar nämligen vidunder efter vidunder, inte minst kentaurena, varelser som är hälften människa och hälften häst och har setts som den otyglade djuriskhetens symbol. Med stöd i Sofokles mörka drama om Herakles död, *Kvinnorna i Trachis*, och genom att fixera kentauren kan emellertid Tralau steg för steg berätta en långt mörkare och samtidigt klart intressantare historia om hur den som bekämpar vilddjur riskerar att själv förvandlas till vilddjur och hur kentauren kan segra.

DET ÄR EN slingrande väg läsaren förs ut på, man får ta ställning inte bara till litterärt material utan också till keramikfynd och filologi, man möter allt från mordiska initiationsriter för unga män i Sparta till Tarzan, Tintin och Elizabeth Taylors leopardmönstrade bikini. Slutsatserna har självklar relevans också för moderna diskussioner om våld, krig och vad manlighet närmare bestämt kan tänkas innebära.

Sedan följer Minotaurus, det människoätande monstret med en mans huvud och

en tjurs kropp som höll till i labyrinten på Kreta. Tidigare uttolkare har menat att myten gestaltar rädslan för det utländska eller möjligen för kvinnlig sexualitet. Tralau menar däremot att den snarare allegoriskt legitimerar det incestförbud som råder i så gott som alla kända kulturer. Minotaurus är resultatet av en förbindelse mellan kung Minos hustru Pasifae och en tjur som drottningen blivit upptänd av vilt begär till. Incestmotivet kommer in i bilden genom att Pasifae ansågs vara solens dotter medan tjuren uppfattades som en symbol för solen. Därmed låter Pasifae sig lägras av sin far och Minotaurus kommer till världen både som straffet för blodskammen och för att den avgörande gränsen mellan människa och djur har överskridits.

I samma kapitel uppmärksammas dessutom Pasifaes andra barn, Faidra och Ariadne – otrogna hustrur även de – och ytterligare ett par mytiska gestalter med ett speciellt förhållande till solen, nämligen dels Ikaros som flyger för nära solen, bränner vingarna och faller i havet, dels Faethon som ska köra solgudens vagn och tappar kontroll över den. Också i deras fall är den bristande respekten för gränser det stora temat.

BÅDE INFORMATIONSFLÖDET OCH associationsrikedomen kan emellanåt bli närmast bedövande och nån gång kan man känna en lätt frustration när man verkligen ansträngt sig för att sätta sig in i någon av de många teorier som presenteras, bara för att strax därpå få se den avvisad till förmån för en annan. Men Tralaus kunskaper är så gedigna och när han som en skicklig detektiv tålmodigt fogar pusselbit till pusselbit är hans entusiasm så smittande att man bara måste läsa vidare. Behöver man pausa för att hämta andan är det bara att för en stund försjunka i det rika bildmaterialet.

En fråga Tralau tycks ha fått är om grekerna verkligen förstod myterna så som han tolkat dem. För mig som litteraturvetare är detta inget problem: som Tralau själv påpekar finns det föreställningar som påverkar oss även om vi inte är medvetna om dem. Däremot får jag för mig att undra vilka vår tids mest oroande monster är? Inte är det utseendemässigt groteska var- elser, animationstekniken har ju vant oss vid det mesta. Snarare är det väl psykopaterna, människorna som ser ut som vi men som just därför blir desto mer skrämmande när de utför handlingar som är ofattbara för oss.

► Merete Mazzarella är författare och litteraturvetare.